Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Mark og Montre

Årbog for Ribe Amts museer
2004

dec. 2004

Mark og Montre

Årbog for Ribe Amts museer
2004

Udgiver:
Ribe Amts Museumsråd

Redaktion:
Claus Feveile, Jakob Kieffer-Olsen og Morten Søvsø (ansv.red.)
Fagred.: Peter Munch Jensen, Inge Mørch Jensen og Ulla Mejdahl

Produktion:
Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

© *Artikelforfatteren*

40. årgang

ISSN 0105-0826
ISBN 87-987624-5-1

Mark og Montre. Årbog for Ribe Amts Museer
kan købes på museerne og i boghandlen.
Pris 70 kroner.

Illustration på forside: *Stridsøkse og pilespidser fra en gravhøj udgravet 2003 af Esbjerg Museum. Foto: T. Meyer.*

Illustration auf der Vorderseite: *Streitaxt und Pfeilspitzen aus einem Grabhügel im Jahre 2003 von Esbjerg Museum ausgegraben.*

Illustration på bagside: *Plakat for Ribe Amts Museer udført af Bjørn Nørgaard.*

Illustration auf der Rückseite: *Plakat für die Museen im Kreis Ribe von Bjørn Nørgaard ausgeführt.*

Indhold

5 Forord

7 *Teresa Nielsen m.fl.*
På kultur-opdagelse i den nye plakat fra Ribe Amts museer
Auf Kulturentdeckung in dem neuen Plakat für die Museen im Kreis Ribe

15 *Palle Siemen*
Skytten fra Lærkeholt – en grav med pilespidser fra yngre stenalders enkeltgravskultur
Der Schütze aus Lærkeholt – Ein Grab mit Pfeilspitzen aus der Einzelgrabkultur der jüngeren Steinzeit

23 *Morten Søvsø*
Gammelt nyt om Ribes bindingsværk
Old news about Ribe's timber-frame houses

29 *Inge Merete Kjeldgaard*
Mellem musik og billedkunst
Zwischen Musik und Bildkunst

35 *Teresa Nielsen*
Seminar i Helsinki – opdagelse af Hansen Jacobsen keramik i Finland
Seminar in Helsinki – discovering Hansen Jacobsen ceramics in Finland

39 *Teresa Nielsen*
Vejen Kunstmuseum – fuld tilgængelighed her og nu
Vejen Art Museum – full access – now

45 *Charlotte Lindhardt*
Historiske kilder på internettet – Riberhus Amts tilstand i 1735
Historical sources on the Internet – The situation in Riberhus County in 1735

51 *Linda Klitmøller*
Margarinefabrikken Alfa – en bevaringsværdig fabriksbygning
Die Margarinefabrik Alfa – Ein erhaltungswürdiges Fabriksgebäude

62 *Charlotte Lindhardt*
Hvordan findes lokalhistorien? – kilder til Varde Ådals historie
How to find local history? – sources to the history of Varde river valley

73 *Holger Villumsen*
Besættelsessamlingen er flyttet hjemmefra
– Grindsted Museum har fået en ny udstilling om besættelsestiden 1940-1945
Die Besetzungssammlung ist ausgezogen
– Grindsted Museum hat eine neue Ausstellung über die Besetztungszeit 1940-1945 bekommen

87 *Morten Karnøe Søndergaard*
Englandstrafikken fra Esbjerg – dokumentation af en forandringsproces
The Esbjerg-England service – documenting a process of change

96 *Per Kristian Madsen*
Kirkeomgivelser og Nationalmuseet
Kirchenumgebungen und das Nationalmuseum

103 *Henrik Præstholm*
Kirkeomgivelser i den amtslige og kommunale planlægning og administration
Die Umgebungen der Kirchen im Planung des Kreises und der Gemeinde

107 *Finn Brandi Hansen*
Kirkeomgivelser og den kirkelige administration
Die Umgebungen der Kirchen und die kirchliche Verwaltung

112 *Niels Vium*
Ønsker til byggeri i kirkeomgivelserne
Wünsche für Neubau in den Kirchenumgebungen

114 Glimt fra museerne
Eindrücke aus den Museen

133 Museerne i Ribe Amt
The Museums in the County of Ribe

Harry Hansen, formand for Ribe Amts Museumsråd

Forord

Med strukturreformen og de nye kommuner og regioner står den danske museumsverden overfor store udfordringer. De nuværende amters indsats på det museale område ser ud til at forsvinde, og opgaverne skal overtages af kommuner og staten. Det betyder, at det amtsbaserede fællesskab om museumsråd, konservering, kulturmiljøråd og diverse kortvarigere samarbejdsprojekter skal afløses af nye institutioner eller videreføres på et andet grundlag. Heldigvis er det sådan, at kulturministeriet arbejder efter en 4-årig overgangsperiode, idet statens mål er at fortsætte den nuværende tilskudsstruktur på de områder, som overtages af staten, i de første 4 år efter reformens ikrafttræden. Det medfører forhåbentligt, at museumsverdenen får tid til at finde de samarbejdsstrukturer, der passer bedst til de nye forhold.

En af de tunge og vigtige opgaver er konserveringsarbejdet. Konserveringstjenesten i Ølgod er i øjeblikket et samarbejde mellem museerne i Ribe og Ringkøbing Amter, og disse to amter kommer i hver sin nye region. Kan dette samarbejde fortsætte eller skal museumsverdenen i Ribe Amt finde nye samarbejdspartnere mod syd og øst?

Museerne i Ribe Amt ønsker i øjeblikket at fortsætte det amtslige samarbejde i den 4-årige overgangsperiode, eller i hvert fald så lang tid, som det måtte tage at få nye samarbejdsinstitutioner på plads. Det betyder, at Ribe Amts Museumsråd sandsynligvis kommer til at eksistere længere end Ribe Amt!

For de enkelte statsanerkendte museer i Ribe Amt kan kommunesammenlægningen også gå hen og blive en stor udfordring. Flere af amtets museers økonomi er baseret på tilskud fra mere end én kommune, noget der i øjeblikket medfører forhøjet statstilskud. Hvis disse kommuner bliver lagt sammen, ændres denne situation. Det gælder Grindsted-Vorbasse Museum, Museet for Varde By og Omegn og Museet på Sønderskov. Sammenlægningen får også den konsekvens, at flere af de nuværende museer kommer til at ligge i samme kommune. Det gælder Ølgod Museum og Museet for Varde By og Omegn, og det gælder de 3 museer i Esbjerg Kommune – Esbjerg Kunstmuseum, Esbjerg Museum og Fiskeri- og Søfartsmuseet – og de 2 i Ribe Kommune – Den antikvariske Samling og Ribe Kunstmuseum. Flere af disse museer har parallelle arbejdsområder. Også på museumsområdet kan reformen gå hen og medføre nye strukturer.

I 2003 påbegyndtes arbejdet med Drivvejen, der er en del af det EU-støttede Interreg 3b projekt Nortrail. Formålet er at pege på en mulig vandresti, der så vidt muligt følger de gamle vejforløb op og ned langs vestkysten, og at samle og formidle kulturhistorien og naturhistorien langs dette forløb. Selve den fysiske etablering er ikke en del af det foreliggende projekt, men kan blive en del af en evt. fase 2. Arbejdet udføres i samarbejde mellem Amtet, de berørte kommuner, de berørte museer samt turisterhvervet, og projektet afsluttes i 2006.

Som det efterhånden er blevet vanen, fordeltes museumsrådets fællesmidler over to ansøgningsrunder til en række projekter. Fordelingen foretoges efter tidligere vedtagne fordelingskriterier, og støtten blev givet til:

1. Esbjerg Kunstmuseum: Mellem musik og billedkunst. *Et synæstetisk forsknings- og formidlingsprojekt.*
2. Museet på Sønderskov: *Fortsættelse af rekognosceringsundersøgelserne ved Tobøl-Plougstrup.*
3. Vejen Kunstmuseum: *En bog om Niels*

Hansen Jacobsens gravsten på Vejen Kirkegård.

4. Grindsted Vorbasse-Museum: *En bog om modstandsmanden Arne Andreasen.*
5. Vestjyllands Kunstmuseum: *Undersøgelse og bog om Otto Poulsen.*
6. Fiskeri- og Søfartsmuseet: *Passagerskibstrafikken mellem Esbjerg og England.*
7. Esbjerg Museum og Varde Museum: *Historisk kildeundersøgelse vedrørende Varde Ådalområdet.*
8. Varde Museum: *Reparation af de arkæologisk arbejdende museers GPS.*

Artikler i det foreliggende nummer af Mark og Montre afspejler musernes arbejde. Som noget nyt er der i år medtaget en række artikler, der har sit afsæt i et af Kulturmiljørådets temamøder. Emnet her var Kirkeomgivelser, og redaktionen har villet forsøge, om artikler af denne type kunne passe med Mark og Montres øvrige indhold.

God læselyst.

Teresa Nielsen, museumsinspektør, med bidrag fra kollegerne i amtet

På kultur-opdagelse i den nye plakat fra Ribe Amts museer

Billedkunstneren Bjørn Nørgaard har i 2004 udført en ny plakat for Ribe Amts museer. Den farvestrålende plakat præsenterer amtets brede vifte af museer i et for kunstneren typisk formsprog. I artiklen fortælles historien om plakatens tilblivelse, og de enkelte motiver beskrives nærmere.

Eventyr og gode historier holder vi alle af. Gennem livet får vi dem fortalt, læser dem eller opsøger selv eventyret og digter videre på spændende oplevelser. Historier gemmer sig mange steder, og en af de gode indgange kan være museerne – vores fælles hukommelse.

Ribe Amt rummer mange forskellige kulturoplevelser. Nogle af dem står som velkendte pejlemærker – eksempelvis Ribe Domkirke i den ældre ende, de væsentlig yngre monumenter i Skibelund Krat og Svend Wiig Hansens store mænd med havudsigt som et af egnens nyeste ikoner.

Vil vi vide mere om egnens historier, er der et netværk af statsanerkendte kunst- og kulturhistoriske museer, som vi kan opsøge. Deres samarbejde finder sted under paraplyen Ribe Amts Museumsråd. Dér er oprettet et underudvalg, hvis opgave har været at se på de interesser, som begge museumskategorier har fælles, såsom forholdet til presse og publikum (PR-udvalget). Gruppen blev opmærksom på, at museerne hos hinanden og i fællesskab kunne præsentere sig for potentielle gæster. Resultatet blev et ønske om at få lavet en plakat, der kunne fortælle om amtets mange museer. Men hvordan skulle pladsen fordeles – efter antal gæster, museets fysiske størrelse, dets omsætning eller budgettallene?!

Det var en umulig problemstilling, som måtte løses udenfor kredsen. Det var oplagt at stille opgaven til en kunstner, der skulle have frie hænder til at tolke materialet gennem sin egen optik.

For et kvart århundrede siden tog Ib Spang Olsen – på opfordring fra Glyptotekets daværende leder Flemming Johansen – livtag med en lignende udfordring. Til hovedstadens museer skabte han plakaten »gå på museum« (1978). I et mylder af fascinerende brudstykker kan enhver nysgerrig beskuer gå på opdagelse og i vilkårlig rækkefølge finde eksempelvis en jættestue, en udstoppet bison, en vælte-peter, solvognen, en kanon, en lur, en harpe, enevældskronen, en egyptisk, en antik eller en afrikansk skulptur...

En snak om gobelinerne til Christiansborg og deres forrygende effekt som øjenåbnere førte til et forslag om at spørge billedkunstneren Bjørn Nørgaard, om han ville påtage sig opgaven. Ved et mirakel sagde han ja. Dertil lykkedes det at få økonomien på plads i et samspil mellem midlerne i amtets museumsråd, en klækkelig støtte fra Ribe Amt og dertil bidrag fra Claus Sørensens Fond, Alice og Tage Sørensens Fond samt fra amtets kommuner og turistkontorer.

I et helt andet formsprog end Ib Spang Olsens og med helt andre teknikker har Bjørn Nørgaard givet os en midgårdsorm af oplevelser. Indenfor rammerne af den slyngede nordiske ornamentik har han sammenflettet ord og billeder – en kollage af farver, fotografier og udklip, der er højnet med sølv- og guldtryk. Her står vi overfor et væld af billeder, der kan pirre vores nysgerrighed og forhåbentlig vil give beskueren lyst til at opsøge nogle af de afbildede værker eller steder.

Collagen rummer en sammenstilling af museumsgenstande og »fremmedelementer«. Enkelte er så »fremmede« som skiltet med de manglende bogstaver, der ville give ordlyden: »Hunde må ikke medtages – LUK

Fig. 1. Bjørn Nørgaards plakat. Den kan købes hos museerne i Ribe Amt for 50 kr. pr. stk.. Teksten i denne artikel og plakaten kan også studeres på internettet: www.vejenkunstmuseum.dk – klik på plakatbilledet på hjemmesidens danske velkomstafsnit.

Bjørn Nørgaards Plakat. Es kann bei den Museen im Kreis Ribe für 50 Kronen pro Stück gekauft werden. Der Text dieses Artikels und das Plakat können auch auf dem Internet studiert werden: www.vejenkunstmuseum.dk – drück auf das Plakatbild in dem Willkommensgruss im dem dänischen Abschnitt der Homepage.

LÅGEN«. Bemærk, at lågens raffinerede skygge med cirklen og de radiale »solstråler«, der tegner sig i gruset, kan ses på plakaten diagonalt overfor skiltet. Andre gengivelser som dem af Karlsgårdeværket, Svend Wiig Hansens skulpturgruppe og korvetten Labri fra Vorbasse Krigshavn er med til at tegne et billede af egnen. Hele vejen gennem plakaten er der sammenstød mellem de store hovedværker og udsnit, der fanger øjet. Kompositorisk er helheden bundet sammen af en række kopper – udstillingsgenstande på Varde Museum – men for Bjørn Nørgaard er de langt mere end det. Denne kulturgenstand går som en rød tråd igennem hele hans virke og symboliserer den tid vi bruger sammen – nærvær, familie og venskab.

Den begrænsede plads til trods er det lykkedes Bjørn Nørgaard at få sammenkomponeret 48 billedfelter, der fortæller om nogle af egnens historier og om vidt forskellige aspekter af museernes virke – alt indrammet med guld og sølv – og lige til at sætte i glas og ramme.

Som et finmasket net af »erindringssteder« ligger amtets 10 statsanerkendte museer og deres mange underafdelinger. Sydligst dækkes kulturhistorien af Den antikvariske Samling i Ribe – med museerne Ribes Vikinger, Quedens Gaard og Det gamle Rådhus, der alle ligger i byen – eller man kan tage en afstikker til Mandøhuset. Dernæst følger nogenlunde på linie Museet på Sønderskov, Bramming Egnsmuseum og Esbjerg Museum, der også har ansvar for Esbjerg Vandtårn. Ikke langt fra havnen ligger Fiskeri- og Søfartsmuseet. Og tager man fra havnen til Fanø er der et væld af samlinger at besøge: Fra Hannes Hus, Flisesamlingen, Kunstmuseet, møllen og den gamle redningsstation i Sønderho over Skibs- og Dragtsamlingen til Fanø Museum i Nordby. Lidt længere mod nord i amtet ligger på linie Vorbasse Museum samt Varde Museum, der ud over afdelinger i byen – Jugendhuset og Artillerimuseet – også står for Blåvandshuk Egnsmuseum, Ravmuseet, Tirpitz-stillingen, Blåvand Museum og Redningsstation,

Fig. 2. I forbindelse med afsløringen af plakaten for Ribe Amts museer den 11. marts 2004 på Sønderskov fortæller Bjørn Nørgaard JydskeVestkystens kunstanmelder, Karen Skovbjerg, om plakatens historie. Foto: Teresa Nielsen.

Im Zusammenhang mit der Enthüllung des Plakats für die Museen im Kreis Ribe am 11. März 2004 auf Sønderskov erzählt Bjørn Nørgaard dem Rezensenten von JydskeVestkysten, Karen Skovbjerg, von der Geschichte des Plakats.

Blaabjerg Egnsmuseum samt hvalhuset og redningsbådsmuseet i Nymindegab. Hen over Vestjyllands Kunstmuseum, Janus Bygningen i Tistrup, når man den nordligste stribe museer. Mod øst ligger Grindsted med en afdeling midt i byen og i udkanten Museumsgården Karensminde. Mod vest ligger Ølgod Museum med ansvar for byens vartegn, vandtårnet, og dertil Hjedding Mejerimuseum og Hodde Skolemuseum. Kunsten belyses i Ribe, Vejen og Esbjerg. Hvor de ældste værker kan ses på Ribe Kunstmuseum, dækker Vejen Kunstmuseum primært tiden omkring 1900 og Esbjerg Kunstmuseum den helt nye kunst – men alle tre museer har, som de kulturhistoriske museer, mange forskellige satsninger på særudstillingsfronten.

At publikum er interesseret kan ses på besøget. Årligt kommer der på amtets statsa-

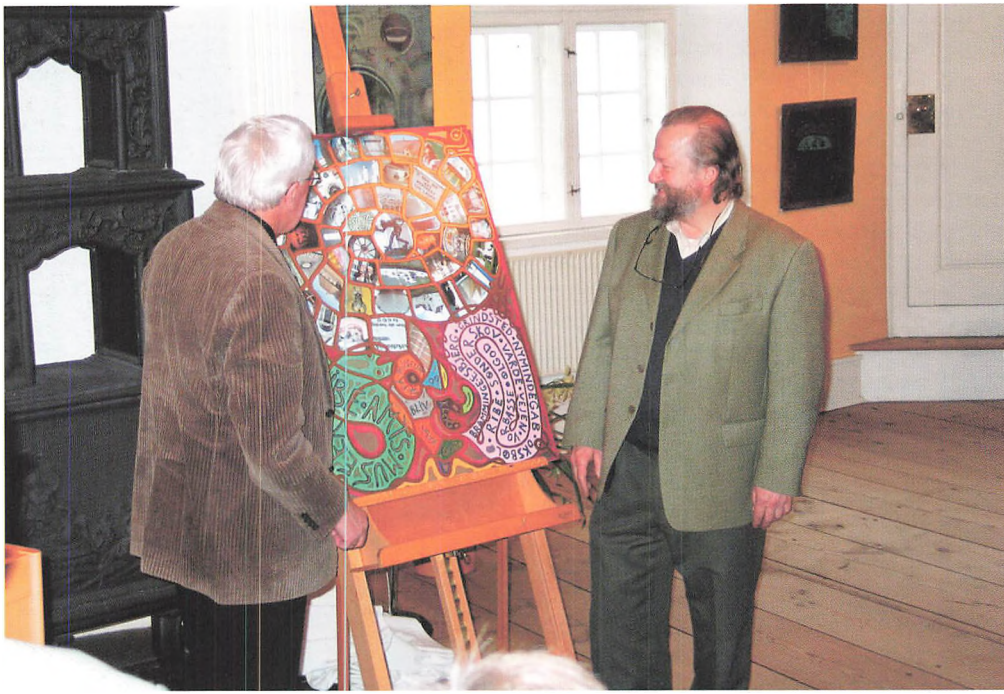

Fig. 3. Bjørn Nørgaard (til højre) og formanden for Ribe Amts Museumsråd, Harry Hansen, på Sønderskov den 11. marts 2004 i anledning af afsløringen af plakaten for Ribe Amts Museer. Foto: Teresa Nielsen.

Bjørn Nørgaard (nach rechts) mit dem Vorsitzenden für den Museumsrat im Kreis Ribe, Harry Hansen, auf Sønderskov am 11. März anlässlich der Enthüllung des Museumsplakats.

nerkendte museer lidt over 400.000 gæster – heraf har Fiskeri- og Søfartsmuseet broderparten med 150-160.000 gæster om året.

En minutiøs, fortløbende gennemgang af plakatens billedfelter (se fig. 4) starter nederst, yderst i spiralen ved mødet med nogle af Ribe Domkirkes middelalderlige tegl (1). Dernæst følger skiltet, der kundgør åbningstiderne for Kirkehistorisk Samling, der har til huse i tårnet på Grindsted Kirke – byens ældste bygning (2). Billedormens første kop er dansk og stammer fra Bing & Grøndahl. Den er bemalet med hvid klematis og hasselblade (3).

Kathoveddøren findes ved Ribe Domkirkes søndre korsarm. Døren er prydet af søjler, der bæres af kæmpende løver. For oven er der et tympanon-felt og derover et trekantrelief. Bronzedøren er skabt af Anne-Marie Carl Nielsen først i 1900-tallet. Midtpå ses dog et middelalderligt løvehoved (4). Portalen følges af en anden af byens indslag: Oplevelseshallen på Museet Ribes Vikinger, hvor man kan fornemme en forårsdag omkring år 800. Et vikingeskib er lagt til kaj ved handelspladsen Ribe. Det er fyldt med varer fra nord, og publikum er velkommen til at gå om bord. Alt i rummet er kopier i fuld størrelse (5).

Længere end den fysiske afstand på plakaten er der fra år 800 til Tirpitz-stillingen – bunkeren, der aldrig blev færdigbygget. Her fortælles historien om Atlantvolden, Hitlers forsvarsanlæg fra Norge til Spanien (6).

Endnu en kop – denne gang en fransk. Den er udført med gylden overglasurmaling, der giver form til et hus og et træ i et landskab (7). Efter at have været bosat i Paris skabte den danske tegner og maler Jens Lund i 1898 »Nattens Blomst« – et hovedværk i

dansk symbolisme. Det sørgede hans efterkommere for at få anbragt på Vejen Kunstmuseum, hvor hans gode ven, billedhuggeren Niels Hansen Jacobsen var bosat (8).

På Ribe Kunstmuseum kan man møde et lidt ældre maleri, L. A. Schous »Chione dræbt på jagten af den krænkede Diana«, 1866. At prale med sin skønhed kan få fatale følger, især hvis man forsøger at overgå en gudinde. Diana, jagtens gudinde, følte sig så ramt af Chiones pralerier, at hun dræbte hende med en pil – dog ikke i hjertet, som L. A. Schou har vist på maleriet, men i ... ? Svaret findes hos den antikke forfatter Ovid i bogen »Metamorfoser« (9).

Bag stelen gemmer sig Blåvandshuk Egnsmuseum (10), hvor et væsentligt tema er Anden Verdenskrig, der afrundes med en udstilling om flygtningelejren ved Oksbøl (1945-49) – emnemæssigt noget af en kontrast til Varde-glarmesteren Pedersens sirlige udhængsskilt, der er udført i blyindfattet glasmosaik og kan ses på byens museum (11).

Amtets sydlige grænse vækker minder om 1864 og Genforeningen i 1920. Et af de vigtige samlingspunkter var Skibelund Krat. Her ses Joachim Skovgaards sten til minde om Charlotte og Ludvig Schrøder; to af de centrale personligheder i flytningen af højskolen fra Rødding til det, der blev Askov Højskole ikke langt fra Vejen (12). Dernæst går turen atter til kysten med en af de karakteristiske gårde (13) og derefter de yndede spættede sæler, der kan ses i det store bassin ved Fiskeri- og Søfartsmuseet i udkanten af Esbjerg. Mor med unge er dog også – fra april måned, hvor den spættede sæl normalt føder – efterhånden blevet et hyppigt syn i de danske farvande. I den efterfølgende dieperiode på 25-30 dage er ungen hele tiden tæt på moderen (14).

Næste billede viser den elegante pavillonen i haven ved Ribe Kunstmuseum (15) – en byoplevelse i kontrast til vognen, der læsses. Det syn kan man møde på Museumsgården Karensminde, hvor der på 50 tdr. land drives landbrug som i tiden 1920-1940. Der

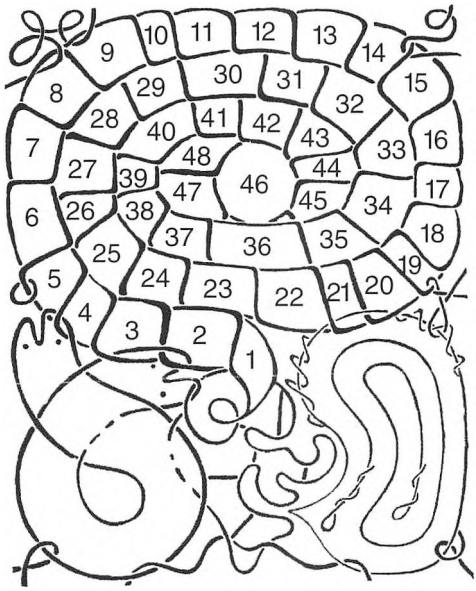

Fig. 4. Nøgle til plakatens billedfelter. Tallene refererer til tallene i parantes i teksten.

Schüssel für die Bildfelder des Plakats. Die Zahlen referieren zu den Zahlen in Klammern im Text.

arrangeres året rundt aktivitetsdage med særlige temaer som høslæt, landhåndværk, dyrskue, kartoffel- og roeoptagning (16).

Med en biskuit-figur fra Varde Museum forestillende en pottedreng som »pausebillede« (17) går turen atter til Karensminde, hvor der er en besætning af gamle danske husdyr; flere fjerkræracer, tre kvægracer, jyske heste, svin, får og geder af gamle danske racer (18).

Med Blåvand Fyr, der blev opført 1901, vender vi tilbage til kysten på Danmarks vestligste punkt. Man kan komme op og nyde den storslåede udsigt fra fyret (19). Derfra havde man dog, selv omkring 1900, ikke fået øje på det næste motiv: Åledrivkvasen K.1213 »De tre brødre«, der blev bygget ved bådebygger Venneke i Stege i 1898. Den slags blev typisk brugt til fiskeri med åledrivevod og sås fortsat op i 1900-tallet langs Danmarks sydlige kyster, hvor de ud over fiskeri også blev brugt, når der blev drevet

handel langs den pommerske kyst. Den handel førte til mange kontakter på kryds og tværs, og sikrede udveksling af viden mellem tyske og danske fiskere (20).

På Ribe Kunstmuseums L. A. Ring maleri, »Stygt Vejr« fra 1908, er der snevejr og blæst. I døren står en gammel mand med breve og en avis i hånden. Tænksom står han i læ, på tærsklen mellem inde og ude – vil vi vide, hvem han er, må vi gå på museum (21). Andre gåder kan vi opsøge på Sønderskov, der i 1400-tallet begyndte som en befæstet herregård, men siden brændte. På fundamenterne opførte adelsmanden Thomas Juul i 1614-20 den nuværende bygning. Huset var fast beboet indtil 1925, men herefter fulgte en tid med skiftende ejere og tiltagende forfald – frem til 1986 da tømrermester Helge Kragelund blev ejer. Over syv år gennemførte han restaureringen, der i 1992 blev hædret med et Europa Nostra diplom. Museet flyttede ind midt under restaureringen og disponerer over hele hovedbygningen og en anneksbygning samt 3,9 ha have og skov med fri adgang (22).

På Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg kan man i udeområdet møde den brede, buede form – kystbåden T. 117 »Eron« fra fiskerlejet Stenbjerg. Den blev i sin tid med sin flade bund og sin brede for- og agterstævn skabt til arbejdet langs den jyske vestkyst (23).

Odinmasken, den kun fire cm høje 700-tals mandsmaske af bly, er i dag logo for Museet Ribes Vikinger. På hovedet sidder to fuglehoveder, ravnene Hugin og Munin, der ser alt og kan holde Odin underrettet (24).

Ølgod Museum har ansvar for Hodde gl. Skole, der blev taget i brug i 1831 og nedlagt så sent som i 1955. Undervisningen foregik i vinterhalvåret, for børnene kunne i sommerhalvåret ikke undværes på gårdene. Skolen ligger i kirkegårdsdiget og blev betragtet som kirkens »datter« – præsten var ansvarlig for begge huse (25). Næste billede viser skyggen af en låge (26) – den låge, der bærer skiltet om, at hunde ikke må medtages. Den følges af en mystisk gengivelse af et granithoved, der findes på Esbjerg Museum. Er det et keltisk gudebillede, et stykke romansk stenhuggerkunst eller herregårdskunst? Hovedet har tre ansigter, og har i mands minde stået på en søjle i haven til Bramming Hovedgård, men dets oprindelse og alder er en uløst gåde (27). Hovedet følges af et snapshot af skrivebordet i »præstens kammer« – et udsnit af Grindsted Museums udstilling om hedebønderne. For at få plads til byens store besættelsestidssamling er den nedtaget for en tid (28).

Museet »Jugendhuset« i Varde er en villa fra 1901 med tidstypiske dekorative detaljer. Det indeholder to udstillinger – dels keramik fra værkstedet P. Ipsens Enke, dels Otto Frellos særegne malerier (29). I billedormen følges huset af Svend Wiig Hansens mægtige skulpturgruppe fra 1995, »Mennesket ved havet«. De tidligste skitser er fra 1954, da gruppen var tænkt til Skagens Gren. Der er sket store forandringer fra den første tanke til det endelige resultat. De ni meter høje menneskeskikkelser troner som majestætiske, mytiske figurer, og synes nu at bære himlen på deres hoveder – som mandlige modstykker til de græske karyatider. Skulpturgruppen blev opført i samarbejde mellem Esbjerg Kommune, Statens Kunstfond og private sponsorer til markering af Esbjergs kommunejubilæum i 1994 (30).

Næste »pausebillede« er en hvid engelsk fajancekop fra Varde Museum. Den er påtrykt motivet: »Prince & Princess of Wales« (31). Efter koppen ses en medtagen advarselstavle (32), der følges af et billede af Karlsgårde Vandkraftværk fra 1917-20. Det blev fredet 2001, og er fortsat strømproducerende. Der er i en del af bygningen indrettet en udstilling om værkets historie (33). Den næste kop er muligvis russisk. Den står i hvidt porcelæn med svulstig guld dekoration (34) – noget af en kontrast til interiørbilledet fra en anden filial af Ølgod Museum, Hjedding Andelsmejeri, der som det første i Danmark blev oprettet i 1882. Mejeriet står som ved etableringen med maglekildecentrifugen, dampmaskinen og smørkærnen som omdrejnings-punkterne (35).

Som et mægtigt krigsskib på besøg i Esbjerg Havn ligger korvetten »Labri« i Vorbasse Krigshavn – et begreb, der er opfundet af gøgleren Labri, der bl.a. var knyttet til Vorbasse Marked. Vorbasse Museum har en samling genstande og kulturhistoriske oplysninger om marked, gøgl og tivoli. Dele af samlingen er lejlighedsvis udstillet (36).

Det næste billede viser en del af Robert Jacobsens skulptur fra 1963, »Esbjerg«. Skulpturen har ingen for- eller bagside og er derfor afhængig af en aktiv beskuer, der bevæger sig rundt om den. Værket kan ses som et billede på Esbjerg bys udvikling fra havet og stranden, der er symboliseret ved den østersskal-formede bund, hvorfra byen vokser op med sine lige gader, fabriksmaskiner og skibslanterner. Værket, der er skænket af Aage Damgaard, indledte 1960'ernes kunstdebatter (37).

Næste »pausebillede« er en elegant tysk porcelænskop fra Meissen. Den er formet og bemalet som en rosenknop med forgyldt inderside (38) – atter en kontrast, denne gang til det 28 meter høje vandtårn ved Ølgod gl. Vandværk, der blev bygget i 1914. I pumpehuset vises en ubemandet udstilling om vandforsyningens historie i Danmark og specielt i Ølgod (39).

Næste billede er en nærоptagelse af 1100-tals tympanonet fra Ribe Domkirkes søndre tværskib. Motivet er nedtagningen fra korset (40). Noget ældre er det næste stenarbejde, en mægtig, to meter høj og tre tons tung runesten, der i april 1987 blev fundet på nordsiden af Kongeaaen. Maltrunestenen er hugget i en lagdelt gnejs og har en mystisk mytologisk indskrift beslægtet med Edda og sene urnordiske indskrifter. Foruden den lange fabulerende, mytologiske indskrift bærer den også vikingetidens alfabet Futharken samt et lille pæreformet ansigt. Den er i dag opstillet i forhallen på Museet på Sønderskov (41).

Til glæde for rigtig mange børn står på Esbjerg Museum en model af en karrusel. Den er for år tilbage lavet af glarmester Martin Jensen og har været anvendt som blikfang i butiksvinduer. Martin Jensen deltog i en husflidsudstilling i 1913, hvor han vandt en sølvske for sit fine arbejde (42).

Ikke langt derfra kunne man i foyeren mellem Musikhuset og Esbjerg Kunstmuseum se Nina Saunders skulptur fra 1997, »Pure Thought IV«, som hun har skænket til museet. Vi genkender sofapolstringen, men funktionen er væk, og sofaen har fået sit eget liv. Saunders har forvrænget og omstyrtet et af hverdagens objekter, og tilføjet den en fornuftsstridig og besynderlig form. Beskueren kan fortsat genkalde sig den hjemlige sfære – som nu er brudt igennem til det offentlige rum – men det er ikke den idylliske side af hjemmet. Skulpturen antyder i stedet de dysfunktionelle, sygelige og skjulte aspekter af familielivet (43).

Lige ved siden af Kunstmuseet ligger Esbjergs borgagtige vandtårn, der blev opført i 1896-97 med et tysk middelalderhus som forbillede. Det er tegnet af arkitekt C. H. Clausen, der har stået for mange bygninger i Esbjerg. Fra vandtårnet er der en enestående udsigt over havnen og byen (44).

Ravkaninen bringer beskueren tilbage til Esbjerg Museum. Den er udført af ravsliber Hansine Jessen, kaldet »Rav-Sine« (1885-1965), fra Fanø. Hun brugte en porcelænskanin som model (45).

Knap så blid er billedhuggeren Niels Hansen Jacobsens skulptur, »En Trold, der vejrer Kristenkød« fra midten af 1890'erne. Den kom i 1923 til at stå i det geniale Troldespringvand foran Vejen Kunstmuseum. Fontænen sprang døgnet og året rundt med brandvarmt vand fra elværket. Om vinteren stod Trolden i mosekonebryg og fik med frosten en vinterpels af istapper, der understregede den kantede formgivning og Troldens aggressive væsen (46).

Til venstre for Trolden er der to cirkelslag. Det nederste kan ses i Esbjerg Museums oldtidsudstilling. Det er et vognhjul fra ca. 350-450 e. Kr. Det er fundet ved Vognsbøl i nærheden af Esbjerg (47). Det øverste er en tegning af et bronzesmykke, der oprindeligt har

været forgyldt og stammer fra vikingetiden. På et område nord for Vorbasse by har der været afdækket jernalder- og vikingetidslandsbyer. Fund herfra er udstillet på Vorbasse Museum (48).

Tilbage er kun at glæde sig til, at nogen en dag får lyst til at lave endnu en billedorm med et nyt sæt ikoner fra egnen – så bliver der atter et sæt historier at dykke ned i, og endnu en øjenåbner til vores fælles gods.

Teresa Nielsen, mag. art. i kunsthistorie fra Københavns Universitet 1995. Har siden 1994 været leder af Vejen Kunstmuseum.

ZUSAMMENFASSUNG

Auf Kulturentdeckung in dem neuen Plakat für die Museen im Kreis Ribe

Der Bildkünstler Bjørn Nørgaard hat im Jahre 2004 ein neues Plakat für die Museen im Kreis Ribe gemacht. Das farbenprächtige Plakat stellt den breiten Fächer von Museen im Kreis Ribe in einer für den Künstler typischen Formsprache vor. Im Artikel erzählt man die Geschichte von der Entstehung des Plakats, und die einzelnen Motive werden beschrieben.

Palle Siemen, museumsinspektør

Skytten fra Lærkeholt

– en grav med pilespidser fra yngre stenalders enkeltgravskultur

Ribe Amts anlæggelse af en cykelsti langs østsiden af hovedvej 12 mellem Tarp og Forum medførte i efteråret 2003 arkæologiske udgravninger inden stien blandt andet kunne føres henover en overpløjet gravhøj ca. 500 m nord for gården Lærkeholt. Udgravningen afdækkede en mandsgrav fra enkeltgravstid med et usædvanligt udstyr[1].

Enkeltgravstid

Den jyske enkeltgravskultur omfatter en 4-500-årig periode i yngre stenalder og begyndte tidsmæssigt engang mellem 2900 og 2800 f.Kr. Kulturen kendetegnes i »det antikvariske landskab«, som findes aftegnet på arkæologiens administrative kort, af tusinder og atter tusinder af små gravhøje. Alene i Ribe Amt kan disse skønsmæssigt opgøres til mere end 6000. I det nutidige kulturlandskab er langt de fleste høje kun synlige som små, lyse og ganske lave forhøjninger, som snart er forsvundet for stedse.

Den typiske enkeltgravshøj, der næsten altid blev opført over en centralt placeret grav, var en ganske lav høj opkastet af oprindelig løs jord, der med tiden er blevet fast og ensartet. Højen var gerne 30-40 cm høj og oftest omkring 10 m i tværmål, sjældent over 15 m. Gravmælet kan være benyttet til senere begravelser, og tit medførte dette en forøgelse af højen. De fleste gravhøje rummer gerne 1-2 grave, men i enkelte tilfælde kan der være betydeligt flere, således indeholdt en gravhøj ved Metax i Storegade, Esbjerg hele 9 begravelser fra enkeltgravstid og enkelte senere grave[2].

De fleste af højgravene må ud fra deres indhold af strids- og flintøkser anses for mandsgrave, men også kvinder blev højsat og medgivet deres smykker. Fælles for begge køn er en lille flintkniv, som er meget almindelig, mens lerkar hører til de mere usædvanlige gravgaver. Undersøgelser uden for gravhøjene har de seneste år påvist grave fra enkeltgravstid under flad mark, og disse grave er hovedsagelig barne- og kvindegrave[3].

Den kalkfattige vestjyske jord betyder, at skeletter sjældent er bevaret, men i heldige tilfælde kan man på gravbunden finde et aftryk (ligskygge) af den døde – et lidt fedtet, ofte mørkt lag omkring det, som engang var de større rørknogler, bækken og hoved. Kombinationen af ligskygge og gravgods viser, at kvinder fortrinsvis blev gravlagt hvilende på venstre side med benene let optrukne og hovedet i østlig retning, mens mændene blev placeret på højre side med hovedet i vest.

Gravgodset i kvindegravene består ofte af ravperler i kæder eller som applikationer, men det er langt fra i alle kvindegrave, der er bevaret gravgods. Anderledes er forholdene i mandsgravene med deres sten- og flintøkser, som langt bedre har modstået tidens tand. I samtidige og beslægtede kulturer andre steder i Europa, hvor bevaringsforholdene for knogler er bedre, kan man få et indblik i det talmæssige forhold mellem gravlagte kvinder og mænd. Det samlede antal kønsbestemte grave tyder på, at der er gravlagt dobbelt så mange mænd som kvinder, men anvendes kun grave, hvor den dødes køn direkte er bestemt antropologisk eller ved kombination af gravgods og ligstilling, bliver forholdet mellem mands- og kvindegravene ca. 1:1[4].

Siden erkendelsen af den jyske enkeltgravskultur i slutningen af 1800-tallet har denne næsten udelukkende været kendt fra gravfundene, men i de seneste årtier er bopladserne også begyndt at dukke op. Indtil videre stammer langt de fleste bebyggelser fra den anden halvdel af enkeltgravstid. Der

er tale om små og spredte bebyggelser, hvor de få fund af grundplaner af huse tyder på, at bebyggelsen har bestået af enlige gårde.

Højen

Nord for Esbjerg ligger højene tæt, ikke mindst i Bryndum Sogn med ca. 350 høje, hvoraf mere end 100 er undersøgt, og som for de flestes vedkommende er anlagt i enkeltgravstid. Den aktuelle gravhøj var overpløjet, men tegnede sig endnu i marken som en udjævnet forhøjning med et mulddække, der var en smule lysere end den omgivende markflade.

En mindre forundersøgelse, hvor muldlaget blev fjernet i en 2 m bred grøft tværs over gravhøjen i retningen N-S, viste spor af en velbevaret grav i midten af højen og rester af en ca. 1 m bred stenkreds langs kanten af højen; træk, der allerede da tydede på, at højen var anlagt engang i enkeltgravstid og med stor sandsynlighed rummede en mandsgrav.

Knap en måned efter forundersøgelsen startede den egentlige undersøgelse, hvor mulden blev fjernet fra hele gravhøjen, der herefter tegnede sig som et let ovalt område, 16-18 m i tværmål, og med fyld af lyst rødbrunt sand med mørke pletter: Der var tale om de sidste rester højfyld, hvor den gamle muldflade fra stenalderen tittede frem som pletter. Højfylden var omgivet af en 2-4 m bred zone af mørk fyld, der skyldes jordbundsforholdene under den lynghede, som engang dækkede området.

Et diagonalt snit gennem højen viste i løbet af undersøgelsen, at der kun var ganske lidt tilbage af højen i den sydlige del, mens den i nord var bevaret i op til 20 cm's højde. De uens bevaringsforhold skyldes opdyrkningen af højen, som for den nordlige dels vedkommende først skete midt i 1900-tallet; da havde den sydlige allerede været opdyrket i generationer.

Under selve højen var der bevaret en 2-4 cm tyk horisont af gråbrun til mørk gråbrun humus, som lå oven på et 20-25 cm tykt lag af rødbrunt sand. De to lag repræsenterer

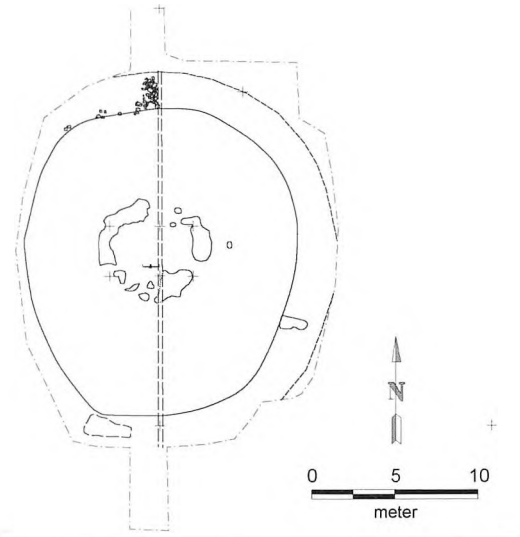

Fig. 1. Opmåling af gravhøjen som den tegnede sig umiddelbart under pløjelaget. Forf. del. 2003.

Plan des Grabhügels, wie sie sich ergab unmittelbar unter der Pflugschicht.

vækstfladen og muldlaget, da højen blev anlagt[3].

Randstenskrave

Mod nord var det muligt at afdække et mindre område, hvor hånd- til hovedstore og lidt større, mere eller mindre flade sten dannede rester af en op til 1,6 m bred brolægning i forbindelse med den mørke fyldzone omkring den lyse højfyld. Spredte sten mod øst og vest viste, at brolægningen tidligere havde fortsat videre rundt og dannet en randstenskrave, der oprindelig har markeret højens ydre kant. Stenene i nord lå på eller stak op af den gamle muldhorisont, mens der inden for stenene var højfyld. Den uens bevaring af randstenskraven må sættes i forbindelse med de to tempi af opdyrkning.

Graven

I den centrale del af højen var der en bræmme af mere eller mindre sammenhængende områder med lyst, gruset undergrundssand,

der enten fremkom umiddelbart under det moderne pløjelag eller dukkede frem, efterhånden som højfylden blev gravet væk. Det lyse, grusede sand, der lå på den tidligere overflade, er den fyld, som på grund af kisten ikke kunne kastes på graven og derfor så at sige blev indkapslet i højen.

I det ovale område inden for bræmmen af lyst undergrundsmateriale var det muligt at udskille sporene af en noget diffus nedgravning, hvis øvre del bestod af nedsunken højfyld, men som gradvist fremtrådte mere og mere tydelig, jo dybere udgravningen kom ned. Ca. 40 cm under den gamle overflade tegnede graven sig i floden som en VNV-ØSØ, 1,7 x 3,75 m stor nedgravning med tilnærmelsesvis rette sider og rundede ender. Centralt i graven fandtes fortsat et mere eller mindre diffust afgrænset område med nedsunken højfyld, som lå indenfor grænserne af et 1,15 x 3,0 m stort kistespor.

Ca. 60 cm nede var gravgruben skrumpet noget ind og fremtrådte som et 1,7 x 2,3 m stort fyldskifte med let buede sider og mere eller mindre rundede ender omkring et centralt 0,7-0,85 x 2,3 m stort, omtrent rektangulært område af rødbrunt sand, hvor langsiderne ved tre af hjørnerne fortsatte som tynde striber yderligere 10-20 cm; spor, der antydede, at der var tale om en kiste sat af op til 2,6 m lange sideplanker omkring et gravrum på 0,6 x 2,3 m.

Lige under dette niveau dukkede de første små sten fra gravbunden op i den østlige del af graven og umiddelbart herefter en stridsøkse ud for kistens sydside i den vestlige halvdel. Stridsøksen lå med æggen mod syd og skaftsiden mod øst. Ud for nakken af stridsøksen tegnede der sig over en strækning af ca. 60 cm en knap 2 cm bred, mørk gulbrun stribe med samme længderetning som graven, og som i første omgang ikke blev tillagt nogen betydning.

Gravbunden bestod af et 0,6-0,75 m bredt og 2,1-2,2 m langt leje af nogle få, flade sten (op til 10 cm store) og mange, noget mindre sten (3-6 cm store), der enkelte steder lå i to lag med de mindste nederst. Sammen med

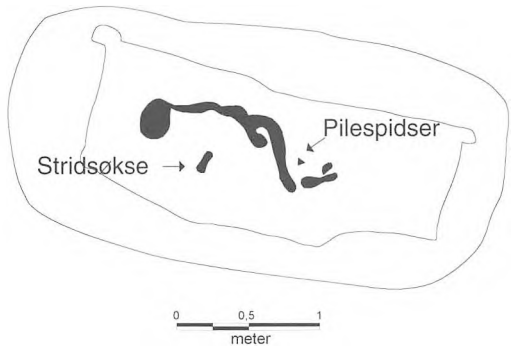

Fig. 2. Centralgraven med spor af den døde angivet med sort samt gravgods. Forf. del. 2003.

Der Hauptgrab mit Spuren von dem Verstorbenen mit schwarz angegeben. Ausserdem die Grabbeigaben.

kistesporet viser lejet af små sten, at kisten er blevet opført på bunden af gravgruben.

Efterhånden som gravbunden blev afdækket, var det også muligt at frempræparere et spor af den døde: Ligsporet bestod af mørkere, til tider mørkt gulbrunt, noget fedtet sand, hvilket skyldes opløste knogler og fedt. I enkelte områder var det endnu muligt at erkende næsten opløste knogler. De bevarede spor viste, at den døde var blevet gravlagt på højre side med let optrukne ben. Hænderne havde hvilet i skødet og armene langs siden; den døde lå med hovedet i VSV og ansigtet vendt i sydlig retning. Stridsøksen lå ud for brystet i gravens sydside. Omtrent midt i graven, øst for sporet efter lårene og nord for afdødes lægge, fremkom 11 pilespidser inden for et ganske lille område (ca. 5 x 5 cm), formentlig et knippe eller kogger med pile; og pludselig gav den mørke stribe i gravens sydside også mening: Der må være tale om formuldede rester af buen.

Sammenfatning og videre perspektiver

Gravform, gravskik og stridsøkse[6] er typiske for ældre enkeltgravstid i modsætning til den formodede bue og de 11 pilespidser, som er ganske usædvanlige. Mens der kendes flere tusinde grave med stridsøkser fra den jyske

Fig. 3 Gravgodset bestod af en stridsøkse og 11 pilespidser. Foto T. Meyer, Esbjerg Museum.

Die Grabbeigabe bestand aus einer Streitaxt und 11 Pfeilspitzen.

enkeltgravskultur, er der kun ganske få med pilespidser. Det samme gør sig gældende i hele den store og noget sammensatte gruppe af kulturer, der med henvisning til et af de mest karakteristiske elementer i dekorationen af lerkar er samlet under den brede betegnelse »de snorekeramiske kulturer«: De forskellige enkeltgravskulturer i det nordeuropæiske fladland fra Holland til Polen samt i Svejts; forskellige stridsøksekulturer på den skandinaviske halvø, i Finland og Baltikum, videre øst på langt ind i Rusland; samt de egentlige snorekeramiske grupper i Mellemeuropa.

Man kan i de forskellige snorekeramiske kulturer i bred forstand skelne mellem et ældre og et yngre tidsafsnit, og samstemmende er der flest grave med pilespidser fra det yngre tidsafsnit, selv om formerne viser stor variation. De fleste gravfund med pilespidser stammer fra yngre enkeltgravstid (ca. 2600-2400 f.Kr.)[7]. Mest almindelige er grave med tresidede skafttungespidser, hvis hovedudbredelse omfatter Nord- og Østjylland samt de nordlige dele af Øerne, og således falder uden for den jyske enkeltgravskulturs kerneområde; dvs. det centrale og vestlige Jylland[8]. Man kan med henblik på deres forekomst i den jyske enkeltgravskultur opfatte disse stykker som fremmede former: Souvenirs fra ture til Østjylland eller eksotiske gaver fra besøgende. Lignende gør sig gældende for en anden af piletyperne fra yngre enkeltgravstid, de smalle, firsidede og fint slebne tværpile, hvoraf en har fundet vej til Tømmerby ved Bramming, og hvis hovedudbredelse er øerne[9].

Pilespidserne fra Lærkefelt-graven er af en tredje og mere undseelig type: Tværpile udfærdiget på små, ofte uregelmæssige af-

slag. Har afslagene været for tykke, har stenalderens flintsmed været nødt til at gøre pilen tyndere ved tilhugning ind over bredsiden. Foruden de 11 fra Lærkefelt-graven kendes yderligere 41 pilespidser fra 5 grave. I en grav fra Bukær ved Assing, omtrent midtvejs mellem Sønder Felding og Herning, fandtes 13 pilespidser og en stridsøkse, mens en grav fra Slauggård ved Vorbasse indeholdt 6 pilespidser sammen med en stridsøkse, en kniv og to ravskiver. Fra Skrydstrup kendes 10 tværpile, hvoraf de seks er slebne på smalsiderne, måske er de fundet sammen med en tyknakket flintøkse af enkeltgravstype, mens en anden grav ved Harreby i Hygum indeholdt stridsøkse og tre tværpile. Sluttelig indeholdt en grav fra Sevel 9 tværpile, en flække og en flintøkse.[10]

Længere sydpå kan nævnes en grav fra Testorf i det østlige Holsten, hvor der ved den ene begravelse i en stenkiste med skeletrester af to personer i hockerleje fandtes en trekantet pilespids og en tværpil udført på et afslag[11]. Fra egnene mellem de to floder Elben og Weser kendes ligeledes et lille antal grave med tværpile udført på afslag, men da i kombination med bægre[12].

I modsætning til de forskellige enkeltgravskulturer var tværpile typiske inden for den samtidige, men helt anderledes Schönfelder kultur nogle få hundrede kilometer længere oppe ad Elben. Herfra kendes mindst 150 tværpile fra grave og bopladser. På næsten alle måder afviger enkeltgravskulturen og Schönfelderkulturen fra hinanden; eksempelvis var ligbrændingsskikken helt dominerende i Schönfelderkulturen, og fremtræder i det arkæologiske materiale som en skarp kontrast til de næsten helt dominerende jordfæstegrave i de omkringliggende områder. De mest almindelige keramiske former fra Schönfelderkulturen er mere eller mindre åbne skåle, der bl.a. fandt anvendelse som urner, men også kendetegner bopladserne[13].

Tværpilene fra Schönfelderkulturen minder på mange måder om enkeltgravskulturens, men mellem en fjerde- og en tredjedel af pilene har slebne smalsider; et træk, der især gør sig gældende ved de gravfundne stykker[14]. Om fundet fra Skrydstrup kan relateres til Schönfelderkulturen kan ikke umiddelbart afgøres, men vil kræve en nærmere gennemgang af materialet.

Økonomien inden for enkeltgravskulturen i Nordvesteuropa og i Svejts samt de sydligere snorekeramiske kulturer var baseret på agerbrug og kvægavl, men der var tilsyneladende også brug for supplement i form af indsamling og jagt, om end netop dette aspekt er nedtonet i gravene[15]. Fra tomten af et hus fra yngre enkeltgravstid i Vorbasse kendes et fund med indsamlede agern, heri fandtes også dele af 11-12 æbler, men ellers er vidnesbyrdene om indsamling yderst sporadiske[16]. Der kendes også enkelte sæsonprægede jagtbopladser eller -stationer fra den yngre enkeltgravstid, således fra Kalvø i Norsminde fjord syd for Århus, hvor fund af knogler vidner om jagt på kronhjort og vildsvin; der fandtes også knogler af odder og grævling, der mest sandsynligt blev eftertragtet for skindet. Der blev imidlertid også drevet jagt på havpattedyr som sæler, fanget fugle og fisket samt indsamlet muslinger[17].

Vidnesbyrd om jagt kendes også fra andre områder af Europa i første halvdel af det 3. årtusinde f.Kr. Fra Holland er der eksempler på små sommerpladser præget af jagt og indsamling i de lavere, fugtige egne, mens større mere permanente bebyggelser kendes fra højere, mere tørre arealer. Kombinationen af f.eks. pladser med græssende kvæg og specielle aktiviteter som fuglefangst synes også at være tilfældet[18]. De spredte fund af dyreknogler i grave og på nogle få bopladser i den mellemtyske snorekeramiske kultur peger også på jagt som element i økonomien: Knoglerne viser jagt på vildt som kronhjort og vildsvin, men også pelsdyr som ulv, vildkat og odder[19].

Det må antages, at jagten hovedsagelig var styret af økonomiske, madmæssige grunde, men også sociale forhold spillede ind. Således kantedes tøjet hos de formentlig mest

betydende kvinder i enkelte snorekeramiske grupper, bl.a. i Thüringern, af kæder (som frynser) af store mængder af hundetænder, lejlighedsvis også ulv og hjort. Blandt mændene var det et tegn på magt eller værdighed, at have en hovedprydning af svinetænder (hovedsagelig vildsvin)[20].

Hvor stor en betydning indsamling og jagt/fiskeri spillede i den jyske enkeltgravskultur er yderst vanskeligt at besvare nærmere; dertil er bevaringsforholdene for organisk materiale som knogler og skaller alt for ringe, og indtil videre mangler arkæologiske undersøgelser med systematisk prøvetagning til bestemmelse af makrofossiler som frø og frugter. Ydermere er enkeltgravskulturens bopladser vanskelige at efterspore, og der er indtil videre kun undersøgt et fåtal egnede lokaliteter.

Man kan gennem spredningen af oldsager fra enkeltgravstid opsamlet i forbindelse med Therkel Mathiassens forskellige bebyggelsesprojekter få et indirekte vidnesbyrd om indsamling, jagt og fiskeri[21]. På en række af den ældre stenalders bopladser er der også opsamlet sager fra yngre stenalder bl.a. enkeltgravstid, hvilket tyder på udnyttelse af jagtområder, der også tidligere var gode steder[22].

Graven fra Lærkeholt viser med sine 11 pilespidser et aspekt af enkeltgravskulturen, som normalt er nedtonet i kulturens gravskik: Jagt. De få fund af dyreknogler fra enkeltgravskultur vidner ligeledes om en bredspektret økonomi, hvor agerbrug og kvægavl blev suppleret med naturens egne produkter.

Palle Siemen, f. 1954. Mag. art. i Europæisk forhistorie og nordisk arkæologi fra Københavns Universitet. Museumsinspektør ved Esbjerg Museum siden 1985.

Noter

1. Højen har referencen Bryndum Sogn sb. nr. 160, Ribe Amt i den landsdækkende arkæologiske sognebeskrivelse og har på Esbjerg Museum journalnummer 2488, Lærkeholt. Undersøgelsen blev betalt af Ribe Amt og udført i tiden 8.-24. oktober 2003.
2. Andersen 1952.
3. Senest fremkom der 3 barnegrave ca. 10 m fra en gravhøj ved de arkæologiske forundersøgelser i forbindelse med en skovrejsning i Skads, ESM j. nr. 2494, upubliceret undersøgelse ved forfatteren.
4. Fischer 1956; Siemen 1989.
5. Der blev udtaget en serie jordprøver gennem højfyld, vækstlag, muldhorisont og øverste del af undergrunden med henblik på senere analyse af evt. bevarede pollenkorn for herigennem at få et indblik i datidens bevoksning.
6. Stridsøksen er af lys dolomit med en smule rødbrun patinering; midt i ægdelen har øksen på den ene side en naturlig skævhed; skafthullet er helboret, diameter 2,5 cm; øksens længde 16,4 cm, bredde over skafthullet 5,8 cm, højde af æg 5,1 cm. Der er tale om en type E3 efter Glob 1944 (1945) s. 34, typetavle fig. 11.
7. Beran 1990, s. 47; Buchvaldek 1967, s. 62; Hein 1987, s. 132; Malmer 1962, s. 538ff; Strahl 1990, s. 266ff; Struve 1955, s. 64ff.
8. Becker 1950, s. 237, fig. 27, s. 224-31 samt s. 262 liste C. For en definition af typerne se Becker 1950, s. 191-95.
9. Becker 1940, s. 96f; Glob 1944 (1945), s. 149.
10. Becker 1939, s. 256f; Glob 1944 (1945), s. 148f, Rieck 1982, s. 101ff, Nielsen 1993, s. 7.
11. Struve 1955, s. 167, nr. 435, Taf. 16,2 (Testorf).
12. Struve 1955 s. 65 (Melbeck, 3-4 pilespidser), Taf. 16,6-14 (Sottorf, 5 pilespidser); Strahl 1990 s. 266f (Borstel in der Kuhle, 7 pilespidser samt to mere usikre gravfund).
13. Brandgrave kendes i et lille antal fra de fleste yngre neolitiske kulturer, se Wetzel 1979, s. 94f, Abb. 31.
14. Wetzel 1979, s. 56f, Abb. 57.
15. Jeg skal i denne artikel ikke komme nærmere ind på diskussionen om, hvorvidt

den grubekeramiske kultur i Danmark repræsenterer tragtbæger- og enkeltgravskulturens jagtbopladser i egnene langs Kattegatkysten og fjordene i Nord- og Nordøstjylland eller må betragtes som en selvstændig kultur.

16. Jørgensen 1977 (1978), s. 233ff.
17. Andersen 1983, s. 71ff.
18. Hogestijn 1992, s. 199ff.
19. Clason 1969, s. 173ff.
20. Kahlke 1955, s. 153ff.
21. Se f.eks. afsnittet »Oversigt over Gudenaa-Kulturens Bopladser med deres Indhold af Oldsager« i Mathiassen 1937, s. 10ff.
22. Lignende kan også iagttages ved tragtbægerkulturens jagtbopladser, se f.eks. Skaarup 1973.

Litteratur

Andersen, H.: Fra tomten af en sløjfet høj. *Kuml* 1952, s.144-186.

Andersen, S. H.: Kalvø – a Coastal Site of the Single Grave Culture. *Journal of Danish Archaeology 2*, 1983, s. 71-80.

Becker, C. J.: En stenalderboplads paa Ordrup Næs i Nordvestsjælland. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1939, s. 199-280.

Becker, C. J.: Nogle nye Oldsagsformer, tilhørende den ødanske Enkeltgravskultur. *Fra Danmarks Ungtid,* 1940, s. 93-111.

Becker, C. J.: Den grubekeramiske kultur i Danmark. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1950 (1951), s. 153-275.

Beran, J.: Funde der Einzelgrabkultur im Bezirk Magdeburg. *Neolithische Studien IV.* Berlin 1990.

Buchvaldek, M.: Die Schnurkeramik in Böhmen. *Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica Monographa XIX.* Prag 1967.

Clason, A. T.: Einige Bemerkungen über Viehzucht, Jagd und Knochenbearbeitung bei der mitteldeutschen Schnurkeramik. I: H. Behrens & F. Schlette (red.) Die neolithischen Becherkulturen im Gebiet der DDR und ihre europäischen Beziehungen. *Veröffentlichungen des Landesmuseum für Vorgeschichte in Halle. Band 24.* Berlin 1969.

Fischer, U.: Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet. *Vorgeschichtliche Forschungen 15.* Berlin 1956.

Glob, P. V.: Studier over den jyske Enkeltgravskultur. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1944 (1945).

Hein, M.: Untersuchungen zur Kultur der Schnurkeramik in Mitteldeutschland. *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 50.* Bonn 1987.

Hogestijn, J. W. H.: Functional Differences between some Settlements of the Single Grave Culture in the northwestern Coastal Area of the Netherlands. I: M. Buchvaldek & C. Strahm (red.) Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik, Schnurkeramik-Symposium 1990. *Praehistorica XIX.* Prag 1992, s. 196-206.

Jørgensen, G.: Acorns as a Food-source in the later Stone Age. *Acta Archaeologica 48,* 1977 (1978), s. 233-238.

Kahlke, H. D.: Schnurkeramische »Kettenhocker« aus Thüringen. *Altthüringen 1,* 1955, s. 153-181.

Malmer, M. P.: Jungneolithische Studien. *Acta Archaeologica Lundensia. Series 8° nr. 2.* Lund 1962.

Malmros, C. 1980: Den tidlige enkeltgravskultur og stridsøksekultur. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1979 (1980), s. 62-68.

Mathiassen, T.: Gudenaa-Kulturen. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1937, s.1-181.

Nielsen, O.: En stenalderbueskytte fra Sevel. *Holstebro Museums Årsskrift* 1993, s. 5-11.

Rieck, F.: En halv meter høj. *Nordslesvigske Museer 9,* 1992, s. 95-107.

Siemen P.: Køns- og aldersrelationer i snorekeramisk kultur i Saaleområdet. I: L. Larsson (red): Stridsyxekultur i Sydskandinavien. *University of Lund Institute*

of Archaeology Report Series No. 36. Lund 1989, s. 195-217.
Skaarup, J. 1973: Hesselø – Sølager. Jagdstationen der südskandinavischen Trichterbecherkultur. *Arkæologiske Studier 1.* København 1973.
Strahl, E.: Das Endneolithikum im Elb-Weser-Dreieck. *Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseum zu Hannover,* B. 39. Hannover 1990.
Struve, K. W.: Die Einzelgrabkultur in Schleswig-Holstein. *Offa-Bücher NF. 11.* Neumünster 1955.
Wetzel, G.: Die Schönfelder Kultur. *Veröffentlichungen des Landesmuseum für Vorgeschichte in Halle. Band 31.* Berlin 1979.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Schütze aus Lærkeholt – Ein Grab mit Pfeilspitzen aus der Einzelgrabkultur der jüngeren Steinzeit

Etwa 500 Meter nördlich des Hofes Lærkeholt in der Gemeinde von Bryndum wurde im Herbst 2003 ein Grabhügel untersucht. Der Hügel hatte einen Diameter von 16-18 Metern und einen übriggebliebene Kranz von hand- und kopfgrossen Steinen am Fuss des Hügels. Zentral im Hügel gab es ein ovales Feld mit gelbem Sand des Untergrundes. Dies erwies sich als aufgeworfenes Sand von einem unterliegenden Grab. Im Niveau mit der Oberfläche des alten Grabes erschien eine 1,7 x 3,75 Meter grosse Grube mit beinahe senkrechten Seiten und runden Enden. Die Grube war WNW/OSO orientiert.

In etwa 0,6 Meter Tiefe war es möglich, Spuren von einem Sarg auszusondern, bestehend aus etwa 2,6 Meter langen Planken um einen Grabraum von 0,6 x 2,3 Meter Grösse. Gerade unter diesem Niveau erschien ein langes Lager aus einigen grossen Steinen und vielen kleineren. Die Grösse des Lagers war 0,6 – 0,75 x 2,1 -2,2 Meter. Auf dem Grabboden konnte man Spuren von dem Verstorbenen ahnen, der auf der rechten Seite begraben war mit leicht aufgezogenen Beinen, den Händen im Schoss und den Armen an der Seite entlang. Der Tote lag mit dem Kopf gegen WSW, und das Gesicht war gegen den Süden gewandt.

Bei der Brust gab es eine Streitaxt in der Südseite des Grabes, und ungefähr in der Mitte des Grabes östlich der Spuren von den Oberschenkeln und nördlich der Waden des Verstorbenen erschienen 11 Pfeilspitzen innerhalb eines ganz kleinen Feldes (etwa 5,5 Zentimeter), vermutlich verbarg sich dahinter ein Bündel oder Kogger mit Pfeilen. Ein dunkler Streifen organischen Materials, der unmittelbar über dem Boden des Grabes in der Südseite beobachtet werden konnte, wird als Spuren des Bogens interpretiert.

Es gibt nur wenige Gräber mit Pfeilspitzen aus der Einzelgrabkultur oder ähnlichen Kulturen in Europa. Der Lærkeholter Grab zeigt mit seinen 11 Pfeilspitzen ein Aspekt der Einzelgrabkultur, das normalerweise in der Grablegung dieser Kultur abgeschwächt ist, nähmlich die Jagd. Die wenigen Funde von Tierknochen aus der Einzelgrabkultur und deren Baumuster zeugen ebenfalls von einem vielseitigen Wirtschaftsleben, wo Landwirtschaft und Viehzucht mit Produkten aus der Natur erweitert wurden.

Morten Søvsø, middelalderarkæolog

Gammelt nyt om Ribes bindingsværk

Artiklen præsenterer en hidtil upåagtet tegning fra 1875 af arkitekten Hans J. Holm. Tegningen viser to knægte fra et nedrevet og i øvrigt ukendt bindingsværkshus i Sønderportsgade i Ribe. Knægtenes udformning og store længde tyder på, at huset var opført omkring år 1500, og der er således tale om et af de få kendte eksempler på middelalderligt bindingsværk i Danmark.

Det antikvariske arbejde med undersøgelse, registrering og bevaring af Ribes gamle huse har i sig selv en mere end 100 år lang historie. Der er gennem tiden foretaget et stort antal registreringer i form af tegninger, fotografier og opmålinger, og den samlede mængde litteratur om emnet er betydelig. Fra denne skat dukker der af og til lidt nyt op, som kan supplere vores kendskab til tidligere tiders byggeskik. I dette tilfælde er der tale om en hidtil upåagtet tegning fra 1875 i arkitekten Hans J. Holms skitsebog (fig. 1). På tegningen ses en række detaljer fra et nedrevet og i øvrigt ukendt bindingsværkshus i Ribe by – muligvis opført i senmiddelalderen.

Bygningsmassen i de danske købstæder var i ældre tid domineret af bindingsværkshuse. I 17-1800-tallet afløste det grundmurede hus gradvist bindingsværket som den fremherskende byggemåde, og tidens tand, nybygninger og nedrivninger har siden gjort det af med langt størstedelen af bindingsværkshusene.

I nogle få byer er det stadig muligt at betragte en større mængde bindingsværkshuse i deres rette sammenhæng. Ribe er en af de byer, hvor der er bevaret mest, og en stor del af disse huse er desuden interessante i kraft af deres høje alder. Størsteparten er opført i renæssancen kort efter bybranden i 1580. I Ribe er der kun nogle få eksempler

Fig. 1. Hans J. Holms tegning af de to knægte fra Sønderportsgade. Den svungne form og store længde er et gammelt træk, og de bedste formparalleller genfindes i huse fra o. år 1500. Skitsebogen befinder sig i Kunstakademiets Samling af Arkitekturtegninger.

Hans J. Holm's drawing of the two brackets in Sønderportsgade. The shape and length indicate that the house with the brackets was built about 1500 AD.

på bindingsværkshuse ældre end dette tidsrum, se f.eks. fig. 2.

Interessen for det, man med en bred betegnelse kan kalde for »gamle dage« – som udgør den idémæssige baggrund for, at der i dag findes kulturhistoriske museer – opstod i kølvandet på romantikken, der herhjemme slog igennem omkring år 1800. Den roman-

Fig. 2. Bindingsværkshusene lå tidligere tæt i Ribe. Her ses to huse på adressen Gråbrødregade nr. 10, som blev revet ned o. år 1900. Til højre et hus med de for Ribe karakteristiske, sparremønstrede knægte. Det blev opført i år 1602. Huset til venstre med de lange, svungne knægte er betragteligt ældre og sandsynligvis fra o. år 1500. Det er et af de få kendte eksempler på middelalderligt bindingsværk. Huset ses også på fig. 5. Efter foto i Den antikvariske Samling.

Back in time most of the houses in Ribe were timber-framed. The old photo shows two, now demolished, houses in Gråbrødregade. On the right a house with typical »Ribe-brackets« built in 1602. The house on the left with long, curved brackets is older and probably built about 1500 AD. It is one of Denmarks few known examples of a medieval timber-framed house.

tiske bevægelse længtes mod den klassiske oldtid og sværmede for græsk og romersk kultur, men med dyrkelsen af den antikke fortid opstod også en interesse for den nationale fortid; en interesse som yderligere blev ansporet af det tidlige 1800-tals uheldige politiske historie, der førte til Statsbankerotten i 1813.

I 1807 oprettedes Den kongelige Commision til Oldsagers Opbevaring med det formål at tilvejebringe og bevare levninger fra den »hedenske og catholske Cultus«. Ud af Kommisionens virke voksede det, der siden blev til Nationalmuseet.

Udforskningen af den historiske tids materielle levn – fra middelalderen og frem – er tæt forbundet med kunsthistorikeren N. L. Høyens indsats. Efter studier i udlandet undersøgte han i årene 1829-33 en lang række af Danmarks kirker, klostre og herregårde og nedfældede sirligt sine iagttagelser i små notesbøger, der dannede baggrund for den senere publicering af resultaterne. I årene fremover fik han gennem sit virke som lærer og som central skikkelse i det danske kunst- og kulturliv stor indflydelse på de kommende generationer af kunstnere og kulturhistorikere.

En af disse var arkitekten Hans J. Holm (1835-1916), der fra 1883 virkede som professor ved Kunstakademiet og stod bag talrige arkitekturopmålinger.

I dag kan man få indgående kendskab til Danmarks middelalderlige bygninger uden andre hjælpemidler end et lånerkort til biblioteket, men dengang var situationen en anden. Der fandtes kun få, sparsomt illustrerede værker om emnet, og fotografiet var endnu ikke ret udbredt. I stedet måtte man foretage studierejser og nedfælde iagttagelserne i en medbragt skitsebog. På Kunstakademiets Bibliotek i Samlingen af Arkitekturtegninger findes en lang række af disse skitsebøger bevaret. Heriblandt 20 stk. der har tilhørt Hans J. Holm.

I skitsebog F er siderne 59-66 udført under et besøg i Ribe d. 13. august 1875 (fig. 3). De viser arkitektoniske detaljer fra en række af byens gamle bygninger. Flere af disse er sidenhen forsvundet, men deres udseende kendes fra gamle fotografier. Det i denne sammenhæng interessante motiv på side 64 i skitsebogen (fig. 1) kendes imidlertid ikke fra andre kilder. Tegningen viser et par detaljer af et bindingsværkshus – nærmere betegnet to knægte, som findes i flere varianter på de bevarede huse i Ribe. Siden er dateret »Ribe 13/8 75«, og nederst står »Sønderportsgade«. Ingen anden tekst ledsager

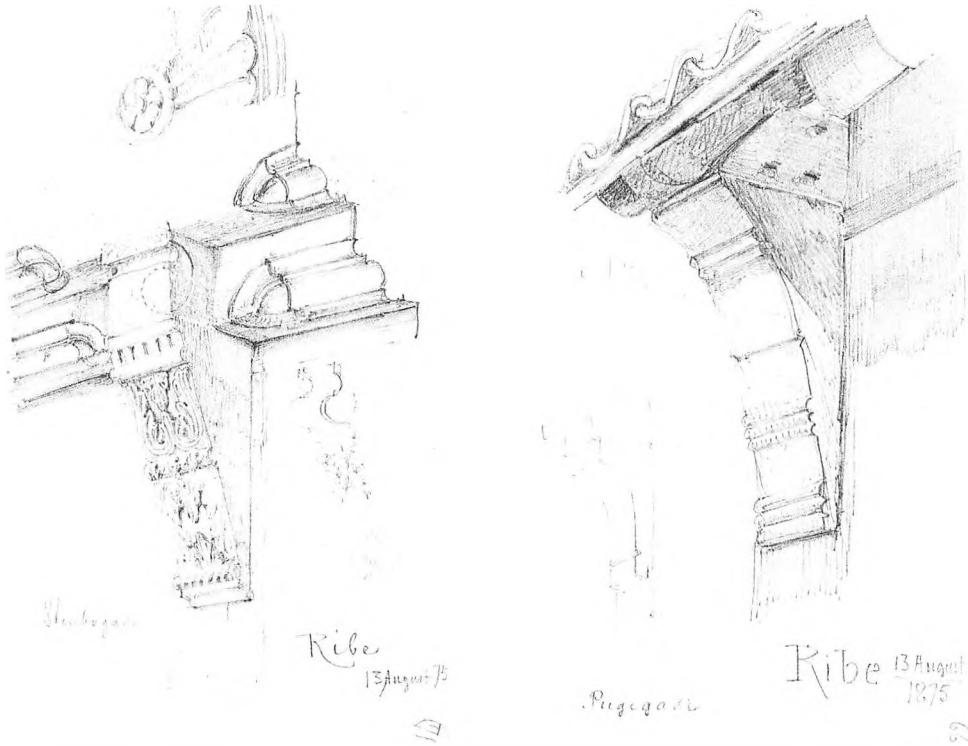

Fig. 3. Hans J. Holms fremragende evner som tegner fremgår tydeligt af disse eksempler på bindingsværksdetaljer fra Stenbogade og Pugegade (Puggårdsgade). Det fornemme renæssancebindingsværkshus i Stenbogade findes ikke længere, mens knægtene i Puggårdsgade stadig kan ses på boderækken syd for Tårnborg fra o. 1550.

Hans J. Holm had excellent drawing skills as seen on these timber-frame details from Stenbogade and Puggårdsgade. The highly decorated house in Stenbogade is demolished while the brackets in Puggårdsgade still can be seen today on a house from about 1550 AD.

tegningen, og det svækker muligheden for at stedfæste motivet præcist. Havde vi kendt den nøjagtige placering, kunne man ved hjælp af ældre brandtaksationer og andre kilder have fået en nærmere beskrivelse af husets størrelse, men det er ikke muligt. Desuden er to detailtegninger, hvis sammenhæng ikke er givet, et meget spinkelt grundlag for videre tolkninger. Derfor er den følgende gennemgang af tegningen behæftet med en række usikkerheder.

På Holms tegning (fig. 1) ses to glatte, svungne knægte, der i Ribe kun optræder på huse opført før den store bybrand i 1580 (se også fig. 4). Knægten til venstre er den mest skitseagtigt tegnede, men der hersker ikke tvivl om, at den er placeret under et udkraget, øvre stokværk. Det kan ikke afgøres, om knægten sidder på husets langside, eller den indgår i en gavl og understøtter et gavlfremspring hvilende på såkaldte falske bjælkehoveder eller stikbjælker. Knægtens bagside ser ud til at være rundet i sammenstødet mellem stolpe og bjælke, så den ikke slutter tæt (se også fig. 2). Tømmerets dimensioner kendes ikke, men en bredde omkring 20 cm er det mest almindelige. Desuden ses knægten at være længere, end et tavl er højt, og på den baggrund kan længden anslås til ca. 140 cm.

Den anden knægt ses at være placeret oppe under tagskægget med et vindue ved

Fig. 4. På fem bygninger i Ribe findes svungne knægte af samme type som dem på Holms tegning. Alle de bevarede eksempler er dog noget kortere og sandsynligvis yngre. Øverst fra venstre er det: Grønnegade 12, Fiskergade 5 og »Hans Tavsens Hus« på Torvet 17. Nederst se de to knægttyper på hoderne Puggårdsgade nr. 5. Morten Søvsø foto 2004.

Curved brackets of the same type as those on Holms drawing can today be seen on five houses in Ribe. All the preserved examples are considerably shorter and probably younger. From top left: Grønnegade 12, Fiskergade 5, and »Hans Tavsens Hus« på Torvet 17. Bottom row: The two types of brackets on Puggårdsgade nr. 5.

siden af. Om den sidder på husets langside eller under en senere nedtaget gavl kan ikke afgøres, men hvis man accepterer, at de to knægte sidder på samme hus, er det en mulighed, at den skitseagtigt gengivne knægt til venstre repræsenterer første stokværks knægtform, mens den højre viser andet stokværks knægtform. Knægten til højre har også svungen forside, mens bagsiden ser ud til at slutte tæt. Lidt over midten er den

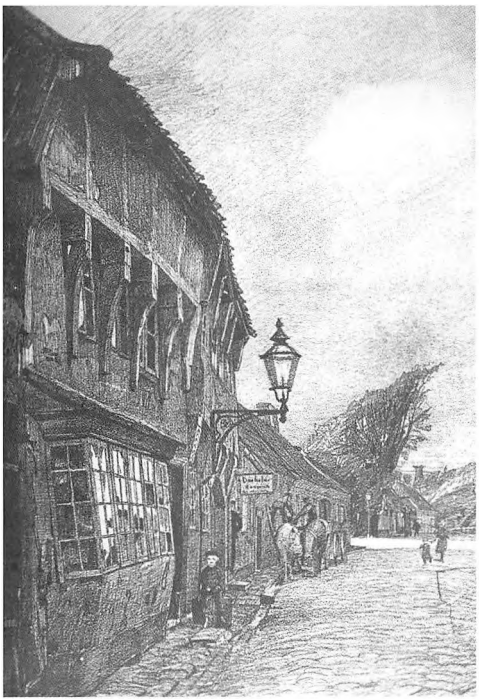

Fig. 5. Det nedrevne gavlhus i Gråbrødregade, der også ses på fig. 2, havde lange knægte med rundet bagside, der ikke sluttede tæt til sammenstødet mellem stolpe og bjælke. De minder meget om dem på Holms tegning og må antages at være nogenlunde samtidige. Efter postkort i Den antikvariske Samling.

The demolished gable house in Gråbrødregade, which is also seen on fig. 2., had long, curved brackets very similar to those on Holms drawing and the two houses must have been of about the same age.

udsmykket med en tandsnitslignende indskåret linie. Anslår man knægtens dimensioner i forhold til tagstenene, vinduet og tømmerets formodede dimensioner, synes længden at være omkring 130 cm.

Der er kun få bevarede paralleller i Ribe til de to knægte på Hans J. Holms tegning (fig. 4). På gavlhusene Grønnegade 12 og Fiskergade 5, det såkaldte »Hans Tavsens hus« på Torvet 17 samt de to sammenbyggede boder Puggårdsgade 5 ses svungne knægte. Grønnegade 12 er opført i tidsrummet 1533 ± 10 år, mens Fiskergade 5 sandsynligvis er opført i tidsrummet 1540 ± 10 år[1]. »Hans Tavsens Hus« på Torvet 17 består af to sammenbyggede dele af måske oprindeligt større huse. De fem vestlige fag har stokværksfremspring med knægte og menes opført o. 1550[2]. Boderne i Puggårdsgade dateres stilhistorisk til o. 1550[3]. Ingen af de i Ribe bevarede knægte er imidlertid overbevisende paralleller til Holms tegning, og længden overstiger i ingen tilfælde 70 cm.

På adressen Gråbrødregade 10 lå indtil o. år 1900 et gavlhus, hvis udseende kendes fra et fotografi og en tegning (fig. 2 og 5). De lange, svungne knægte på husets gavl minder meget om den skitseagtigt gengivne på Holms tegning. På begge ses, at knægtens bagside foroven er rundet og ikke slutter tæt til sammenstødet mellem stolpe og bjælke.

I Nederdammen 31 er bevaret seks fag bindingsværk fra et hus i to stokværk med gennemgående højstolper. Andet stokværk var oprindelig udstyret med knægte, som ikke længere er bevaret, men ud fra spor i stolper og bjælker kunne knægtens længde fastslås til 140 cm, svarende til knægtene på Holms tegning. Huset i Nederdammen 31 er dendrokronologisk dateret til tidsrummet 1486-89[4].

I Den antikvariske Samling findes desuden en knægt af samme udseende som knægtene på Grønnegade 12. Den stammer fra et nedrevet hus på Overdammen. Desuden findes en tegning af Nørreport i Ribe udført 1836 af Theophilus Hansen. Her ses svungne knægte på et bindingsværkshus på Nederdammens sydside, men der kan være tale om genbrug af ældre bygningsdele.

På baggrund af det spinkle sammenligningsmateriale må knægtene på Holms tegning dateres til o. år 1500. »Tandsnit«-dekorationen på den ene knægt er det ikke lykkedes at finde paralleller til, men det er i virkeligheden ikke underligt. Vender man blikket mod Middelalder-Danmarks få bevarede, senmiddelalderlige bindingsværkshuse i Køge, Næstved og Ystad, ses også her meget forskellige udformninger af knægtene – en afspejling af, at det middelalderlige bindingsværk har været rigt og varieret.

Morten Søvsø, f. 1971. Cand. mag i middelalderarkæologi og forhistorisk arkæologi fra Aarhus Universitet 2004. Siden 2004 arkæolog på Den antikvariske Samling.

Noter

1. Søndergaard m.fl. 1986, s. 35, Søndergaard 1994, s. 45.
2. Engqvist 1969, s. 54
3. Engqvist 1997, s. 15.
4. Madsen 1987, s. 138-146.
5. Knægten er registreret i museumssagen ASR jornal nr. M553, inv. nr. 554A.
6. Madsen 1991, s. 53.

Litteratur

Engqvist, Hans Henrik: *Bevaringsplan Ribe*. 1969.

Engqvist, Hans Henrik: Nederdammen 31 i Ribe. Excurs II. Stokværksfremspring og gavlkonstruktioner. *Mark og Montre 1986-87*, (1987), s. 179-188.

Engqvist, Hans Henrik: Ribe bindingsværk. *Bygningsarkæologiske Studier 1997*, s. 7-22.

Jensen, Chr. Axel: *Dansk Bindingsværk fra Renæssancetiden*. 1933.

Jensen, Niels Erik og Jørgen Ganshorn: *Randers Bindingsværk*. 1987.

Madsen, Per Kristian: Et middelalderhus på Nederdammen i Ribe. *Mark og Montre 1986-87*, (1987), s. 126-153.

Madsen, Per Kristian: Theophilus Hansens tegning fra 1836 af Nørreport i Ribe. *Mark og Montre* 1991, s. 52-57.

Søndergaard, Steffen M.: Bygningsarkæologisk undersøgelse af 1500-tals bindingsværkshuset i Fiskergade i Ribe. *By, marsk og geest 7*, s. 41-50.

Søndergaard, Steffen M., Per Kristian Madsen, H. H. Engqvist og Ole Degn: *Grønnegade 12 i Ribe*. 1986.

Utrykte kilder

Kunstakademiet. Samlingen af Arkitekturtegninger: Hans J. Holm, Skitsebog F, s. 59-66. 1875.

Den antikvariske Samling i Ribe: Postkort og fotografier.

SUMMARY

Old news about Ribe's timber-frame houses

The article presents a recently discovered drawing from 1875 showing details – socalled brackets – from a timber-framed house in Ribe. The house no longer exists and the exact location is unknown. The style and length of the brackets indicate that the house probably dated back from about 1500 AD making it one of the oldest known timber-framed buildings in Denmark. Comparisons are made to other known remains of medieval timber-framed houses as well as preserved 16th-century houses in Ribe.

Inge Merete Kjeldgaard, museumsdirektør

Mellem musik og billedkunst

På Esbjerg Kunstmuseum forskes der på 10. år i, hvad publikum oplever i mødet med moderne kunst. I dette års projekt »Mellem musik og billedkunst« undersøges det, hvad der sker, når museets gæster får mulighed for at give udtryk for deres oplevelser med moderne maleri gennem musik.

Undersøgelserne viser, at denne aktive måde at arbejde med kunstoplevelsen på er en metode til at komme i nærkontakt med det enkelte kunstværk. Meget tyder på, at den måde de to kunstarter integreres på, forhindrer en afvisning af både moderne billedkunst og musik, som ellers ville have fundet sted. I så fald har Esbjerg Kunstmuseum gennem forskningen nærmet sig et væsentligt mål for museets formidling: At give publikum mulighed for at nå fra afvisning til værdsættelse af kunst.

Baggrund

Gennem de seneste fire år har Esbjerg Kunstmuseum sammen med såvel Den Ny Opera i Esbjerg som Vestjysk Musikkonservatorium eksperimenteret med at finde nye veje inden for formidlingen af moderne kunst i krydsfeltet mellem musik og billedkunst. Dette arbejde udspringer direkte af museets særlige forsknings- og formidlingsprogram, der i særlig grad sætter fokus på karakteren af publikums oplevelser med moderne kunst. I alt har vi gennemført seks forskningsprojekter i publikumsreaktioner.

Når vi har valgt dette særlige interessefelt, hænger det sammen med, at museet ser det som sin væsentligste opgave at give museumsgæsterne æstetiske oplevelser. For os at se er det i selve mødet mellem værk og betragter, betydninger og æstetiske oplevelser opstår. Derfor arbejder vi bestandig på at skabe bedre betingelser for, at dette møde kan finde sted, således at værkerne kan åbne sig for museets gæster og gæsterne for værkerne.

Hvordan det foregår, vil i det følgende kort blive skitseret med særlig vægt på det æstetiske krydsfelt mellem musik og billedkunst.

Musik som introduktion til kunst

I 2002 gennemførte Esbjerg Kunstmuseum i samarbejde med forskningspsykolog dr. phil. Bjarne Sode Funch et interaktivt udstillings-, formidlings- og forskningsprojekt med titlen *Forestillinger*, som blev støttet af Kulturarvsstyrelsen og Ribe Amts Museumsråd. Projektet, der på en hidtil uset måde integrerede udstilling, formidling og forskning, gav os et fornyet indblik i, hvordan vores personlige viden og erfaringer, vores forventninger og sindsstemninger spiller afgørende ind i vores møde med kunsten.

I almindelighed introducererer et kunstmuseum sine udstillinger og kunstværker med kataloger, informationsplancher og skilte med oplysninger om værkets titel, tilblivelsesår, materiale, erhvervelsesmåde og, i mere sjældne tilfælde, en fortolkning. Således er det som regel kunsthistorisk information med rod i kunsthistorisk viden, der forbereder den besøgende på mødet med værkerne. I modsætning til denne gængse, kunsthistoriske introduktion fik museets gæster i det interaktive projekt *Forestillinger* i stedet mulighed for at lytte til fire andre personers oplevelse af det værk, som de først bagefter kom ind at se. Kun ét værk blev udstillet i projektet. I forlængelse af museets forskning i afvisning af samtidskunst valgte vi til projekt *Forestillinger* netop det værk i museets samling, der har givet anledning til den mest massive og udbredte afvisning, Christian Lemmerz' *Blutspiegel* fra 1994[1].

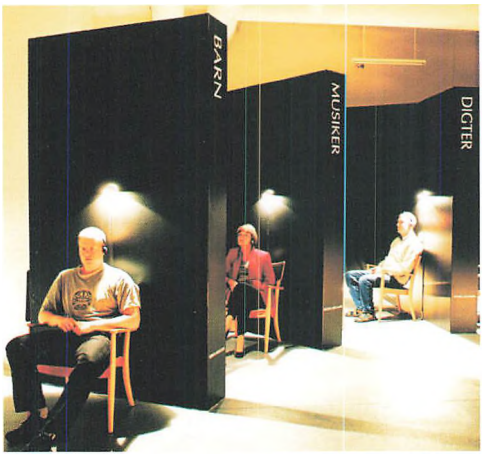

Fig. 1. Projekt »Forestillinger« 2002: Gæster lytter til andres indlevelser i et værk, før de selv ser det. Foto: Brian Kristensen.

Projekt »Forestillinger« 2002. Gäste hören das Einleben anderer in ein Werk zu, ehe sie es selber sehen.

Men inden de besøgende så blodspejlet, blev de ledt igennem et rum med fire lyttestationer. Her kunne de i biografsalsagtigt halvmørke koncentrere sig om at høre fire forskellige lydspor, der fra hver sin position gav en karakteristik af kunstværket. De kunne lytte til en digters (Peter Laugesen) indlevende og lyriske fortolkning af billedet, en musikers (Fredrik Søegaard) videregivelse af sin oplevelse i musikalsk form, et barns spontane fortælling om billedet eller to kunsthistorikeres samtale om samme værk. Mens de lyttede til en eller flere af optagelserne, kunne de således hver især forestille sig det værk, som de først bagefter fik mulighed for selv at se og fordybe sig i.

Når en gæst træder ind i en udstillingssal på et kunstmuseum, har han eller hun allerede mange holdninger til kunst i almindelighed og mere eller mindre bevidste forventninger til, hvad vedkommende vil møde i udstillingerne. Disse holdninger og forventninger er afgørende for museumsgæstens måde at nærme sig de udstillede kunstværker på, og for det udbytte vedkommende kan få af mødet med kunsten. Derfor var de særlige introduktioner til kunst i projekt *Forestillinger* skabt i et forsøg på først og fremmest at aktivere de besøgendes forventninger til det kunstværk, de skulle se.

I løbet af udstillingsperioden blev der gennemført kvalitative interviews med en række tilfældigt udvalgte museumsgæster, som havde vidt forskellig baggrund og stor aldersspredning. I modsætning til, hvad vi på museet oplevede under Christian Lemmerz' udstilling *Scene* i 1994, var alle uden undtagelse nu dybt berørte af værket. De fleste havde valgt at lytte til barnets spontane udsagn, mange havde valgt musikeren, kun få digteren, mens stort set alle havde valgt de to kunsthistorikere fra for ikke at få deres eget førstehåndsindtryk forstyrret og dirigeret i en bestemt retning, som de anførte.

Datamaterialet fra projektet viste meget klart, hvor stor indflydelse en introduktion

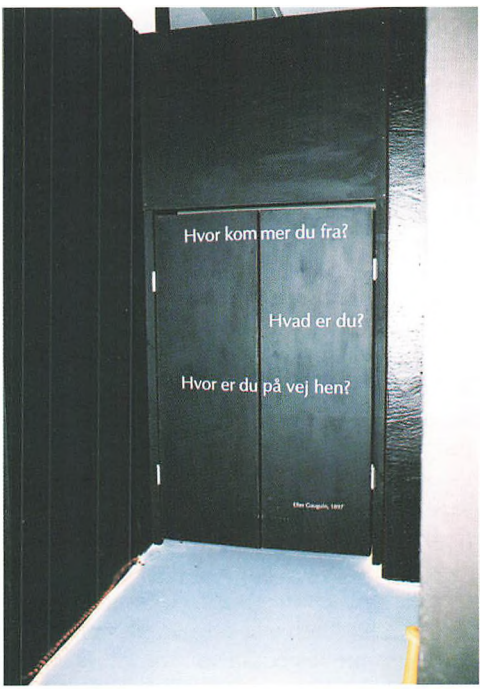

Fig. 2. Projekt »Forestillinger« 2002: Døren ind til rummet med værket. Foto: Brian Kristensen.

Projekt »Forestillinger« 2002. Die Tür zum Zimmer mit dem Werk.

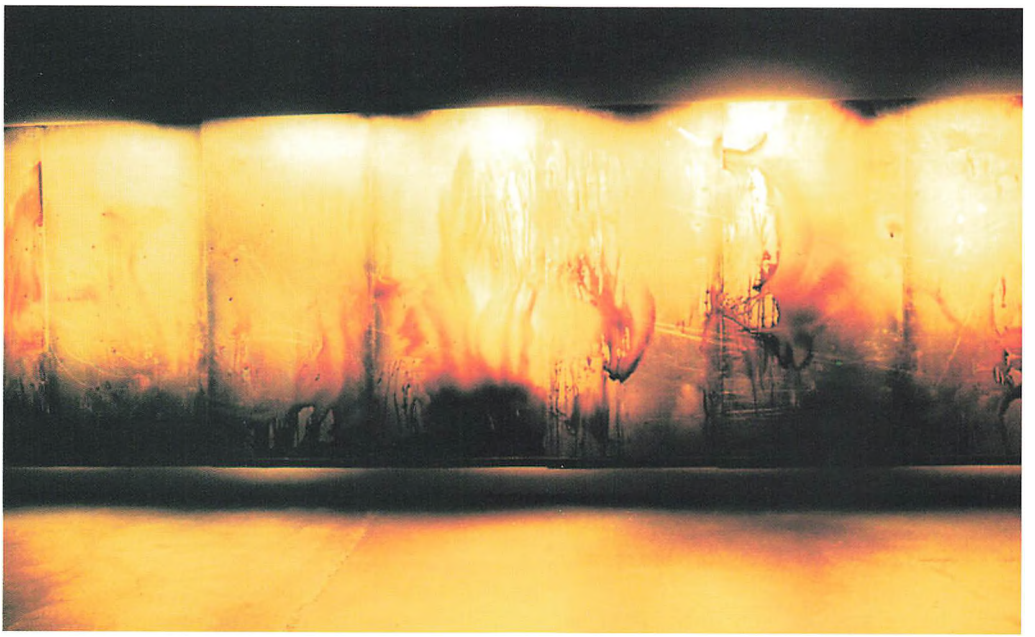

Fig. 3. Projekt »Forestillinger« 2002. Christian Lemmerz: »Blutspiegel«. 1994. Foto: Brian Kristensen.

Projekt »Forestillinger« 2002. Christian Lemmerz: »Blutspiegel«. 1994.

kan have på selve kunstoplevelsen. Det bekræftede, at musik er et ualmindelig godt middel til at skabe en bestemt stemning eller emotionel tilstand i den person, der lytter til den. Således kan en musikalsk introduktion til billedkunst tilsyneladende forstærke museumsgæstens følelsesmæssige oplevelse af et værk. Meget tyder på, at musikkens udfoldelse i tid medfører, at den kan fremkalde følelser, som stammer fra tidligere oplevelser i tilhørerens liv. Dette eksistentielle aspekt af kunstoplevelsen er musik, der er omhyggeligt udvalgt til det udstillede kunstværk, i høj grad med til at intensivere. Der er således ingen tvivl om, at passende musik forstærker en kunstoplevelses emotionelle og eksistentielle kvaliteter[2].

Musik som aktiv oplevelsesmåde

Erfaringerne fra projekt *Forestillinger* ledte os videre til det aktuelle formidlings- og forskningsprojekt i krydsfeltet mellem musik og billedkunst, hvor musikken er blevet udvidet til at være et middel til aktiv bearbejdelse af kunstoplevelsen. I forlængelse af vores hidtidige eksperimenterende formidlingstiltag har vi på Esbjerg Kunstmuseum samarbejdet med Vestjysk Musikkonservatorium og Den Ny Opera om eksperimenter af denne særlige, tværæstetiske art gennem de seneste år. Disse eksperimenter indgår i projekt *Mellem musik og billedkunst*, der også har fået støtte fra Ribe Amts Museumsråd og Kulturarvsstyrelsen. I dette projekt undersøger vi, hvad der sker, når vi giver museumsgæster mulighed for at give udtryk for deres oplevelser med værker fra museets samling gennem musik. Verbale introduktioner skaber ofte forventninger om, at kunst kan og skal forklares. Men disse eksperimenter viser, at det umiddelbare forhold, som de fleste mennesker har til musik, kan være medvirkende til at fjerne disse forestillinger, der som regel står i vejen for både

kontakten med værket og en frugtbar fortolkningsproces.

I projekt *Tranzart* får museets gæster gruppevis et orkester stillet til rådighed. Musikerne skal ikke selv forsøge at spille de malerier, der er udvalgt til projektet. Tværtimod står orkestret til rådighed som den enkelte museumsgæsts forlængede følelsesregister. For her er det publikum, der gennem de forskellige instrumenter og musikere så at sige skal overføre deres oplevelser med de udvalgte billeder til musik og dermed give deres oplevelser musikalsk form.

På samme måde bliver de i projekt *Syng et maleri* ligeledes gruppevis bedt om at skabe et lydbillede til et maleri med deres egne stemmer som instrument efter en opvarmningsseance, hvor nogle grundlæggende følelser som glæde, vrede og sorg bliver aktualisere[3].

Til begge seancer, som forestås af henholdsvis Fredrik Søegaard fra Vestjysk Musikkonservatorium og Martin Guldberg fra Den Ny Opera sammen med undertegnede, er det såvel realistisk-forestillende som abstrakte malerier, der skal tonesættes. I forbindelse med forskningen har over hundrede personer været igennem eksperimenterne. Heraf er ca. tres indtil videre blevet interviewet. Projektet, der blev indledt i 2003, forventes afsluttet i efteråret 2004. Så det omfattende datamateriale er i skrivende stund ikke helt færdigbehandlet; men eksperimenterne og de efterfølgende interviews tyder i høj grad på, at der i krydsfeltet mellem musik og billedkunst opstår noget, der er større end de to kunstarter tilsammen[4].

Tilsyneladende virker den proces, forsøgspersonerne gennemgår, meget befordrende for udviklingen af et personligt engagement og et mere direkte forhold til begge kunstarters udtryk. Det skyldes måske, at den dobbelthed af på én gang at modtage og skabe, der i bund og grund kendetegner enhver fortolkningsproces, bliver aktiveret her, hvor grupperne så at sige bryder maleriet ned stykke for stykke for at bygge det op igen og samle det gennem musikken. Så avanceret er

Fig. 4. »Tranzart«, Fredrik Søegaard instruerer. Foto: Torben Meyer.

»Tranzart«. Fredrik Söegaard instruiert.

den musik, der produceres i denne særlige proces, at den ifølge de interviewedes egne udsagn falder helt uden for de genrer, som de normalt ville vælge at lytte til.

Museet havde de færreste besøgt før. Og kun i sjældne tilfælde var de malerier, som forsøgspersonerne blev konfronteret med, billeder, de ville have valgt at standse op ved og fordybe sig i. Alligevel sad de som afslutning på seancen dybt engagerede og lyttede anerkendende til musikken, samtidig med at de rettede fokus mod maleriet, som de interviewede var enige om, virkede meget nærværende og levende. Når det blev oplevet sådan, er det måske fordi, maleriet så at sige blev til for øjnene af dem gennem musikkens sammenhængende forløb, samtidig med at musikken også kropsligt var til stede i skikkelse af musikerne.

Selvom der kunne gå en dag mellem eksperiment og interview, var alle adspurgte forsøgspersoner i stand til ganske ubesværet at gengive både maleri og musik i detaljer. Formodentlig skyldes denne sikre hukommelse musikkens måde at binde det visuelle på – en måde, vi er fortrolige med fra film.

I de seancer, hvor grupperne sang et maleri, skete der noget lignende. Tilsyneladende opstod der også her punkt for punkt en sam-

menknytning af lyd og billede, som samtidig gav en oplevelse af, at lyd og billede var integreret. Maleriet blev ikke blot oplevet gennem lyden. Der opstod noget tredie, som var større end summen af de to komponenter, billede og lyd.

Denne aktive måde at arbejde med kunstoplevelsen på, denne måde at give sin kunstoplevelse form på, er tilsyneladende en metode til at komme i nærkontakt med værket på, som er enklere og tættere på den enkeltes liv end de traditionelle kunstvidenskabelige introduktioner.

Perspektiv

Såvel kunstmuseernes introduktioner til kunst som kunstformidlingen på museerne i det hele taget bygger i dag fortrinsvis på de kunsthistoriske metoder og i en vis grad kendskab til billedskabende metodik. Kunstværket ses således i kunsthistorikerens eller kunstnerens perspektiv, mens den almindelige kunstbetragter – som dog udgør langt den overvejende del af kunstmuseernes publikum – sjældent kommer i betragtning.

Undersøgelserne på Esbjerg Kunstmuseum viser, at en atmosfære, hvor beskueren ikke oplever, at der bliver stillet krav til særlig viden, ligefrem kan befordre den åbne og indlevende tilgang til billedkunst, der er så nødvendig for, at en udbytterig fortolkningsproces overhovedet kan finde sted. Omvendt vil en opfattelse af kunst som noget, der først og fremmest skal forstås, ofte stå i vejen for, at kunstoplevelsen kan få betydning for den enkeltes liv.

Som bekendt skaber kunst hele tiden nyt sprog, og hvis man som beskuer ikke kan genkende noget i et værk, er det en almindelig reaktion at afvise det. Det gøres ofte med stort følelsesmæssigt engagement og en voldsomhed, som havde vedkommende været udsat for en meget ubehagelig henvendelse. Konfronteret med et kunstværk, der ikke umiddelbart giver mening, efterlyser museernes gæster ofte mere information. De efterlyser, hvad de forventer at kunne få. Men fremfor at give folk det, som de siger, de vil have, viser Esbjerg Kunstmuseums forskning, at museerne snarere burde koncentrere sig om at give publikum det, de har behov for.

De tværæstetiske projekter på Esbjerg Kunstmuseum har bragt os lidt tættere på forholdet mellem kunstværk og kunstbetragter, mellem musikalsk værk og lytter, og samtidig på en forståelse af, hvad der foregår i en tværæstetisk fortolkningsproces. Tilsyneladende når de grupper, der har været igennem de tværæstetiske eksperimenter, relativt ubesværet frem til en værdsættelse af både den avancerede musik, de har produceret, og de malerier, som de efter eget udsagn ellers ikke ville have interesseret sig for. Meget tyder således på, at det er selve den måde, de to kunstarter integreres på i denne produktive fortolkningsproces, der forhindrer en afvisning, som ellers sandsynligvis ville have fundet sted. I så fald har vi gennem forskningen nærmet os et væsentligt mål for museets formidling: At give publikum mulighed for at nå fra afvisning til værdsættelse af kunst.

Inge Merete Kjeldgaard, mag. art. et cand. mag. i kunsthistorie og klassisk filologi 1992, ansat på Esbjerg Kunstmuseum siden 1993. Direktør for museet siden 1999.

Noter

1. Christian Lemmerz: »Blutspiegel«, blod på aluminium, 235 x 1100 cm, 1994.
2. Funch 2004.
3. Guldberg 2004.
4. Pga. projektets tværæstetiske og tværinstitutionelle karakter har museet associeret tre forskere inden for billedkunst, musik, semiotik og museologi: Professor i semiotik, Per Aage Brandt, Aarhus Universitet, komponist og professor, Karl Aage Rasmussen, Jysk Musikkonservatorium og professor Eilean Hooper-Greenhill, Department of Museum Studies, University of Leicester. Resultaterne af de indsamlede data forventes publiceret i 2005.

Litteratur

Funch, Bjarne Sode: Introducing People to Art. *The Journal of Visual Art Practice,* vol. 3.1, Bristol 2004, s. 47-60.

Guldberg, Martin: Syng et maleri. *Passepartout* 23, 2004, s. 131-135.

ZUSAMMENFASSUNG

Zwischen Musik und Bildkunst

Auf Esbjerg Kunstmuseum forscht man seit zehn Jahren darin, was Publikum erlebt, wenn es auf moderne Kunst stösst. Im Projekt dieses Jahres *Zwischen Musik und Bildkunst* untersucht man, was passiert, wenn Museumsgäste die Möglichkeit bekommen, ihre Erlebnisse mit moderner Malerei durch Musik zu schildern. Die Untersuchungen zeigen, dass diese aktive Art, womit man mit dem Kunsterlebnis arbeitet, eine Methode dazu ist, eine Tuchfühlung mit dem einzelnen Kunstwerk zu bekommen. Vieles deutet darauf hin, dass die Weise, wodurch die beiden Kunstarten integriert werden, eine Ablehnung von sowohl moderner Bildkunst als Musik verhindert, die sonst der Fall wäre.Gegebenenfalls hat Esbjerg Kunstmuseum durch die Forschung ein wesentliches Ziel für die Vermittlung des Museums erreicht, nähmlich dem Publikum die Möglichkeit zu geben, von Ablehnung zum Akzept der Kunst zu kommen.

Teresa Nielsen, museumsinspektør

Seminar i Helsinki

– opdagelse af Hansen Jacobsen keramik i Finland

Udbyttet af seminarer kan være meget svingende. Lejlighedsvis er snakken i pauserne det mest berigende, andre gange dukker en foredragsholder op, der på det nærmeste kan ændre ens syn på verden. Nogle gange er man så heldig både at få gode kollegiale kontakter og en masse fagstof med hjem. Begge dele var til fulde resultatet af en rejse til Finland først i maj 2004.

Finansieret med en del af de midler, som Vejen Kunstmuseum fik i forbindelse med tildelingen af Jydske Vestkystens Kulturpris, januar 2004, var målet for turen til Helsinki primært »Nodem 2004«. Det var et vellykket og udbytterigt seminar om nordiske museers anvendelse af elektroniske medier. Forventningerne om at få indblik i mulighederne for at producere en audioguide blev til fulde ind-

Fig. 1. Visavuori ligger et par timers bustur fra Helsinki. Stedet rummer atelier og bolig efter den finske billedhugger Emil Wikström (1864-1942) samt et lille museum for hans barnebarn, Kari Suomalainen der var dagbladstegner. Den imponerende træbygning, der er opført etapevis i perioden 1903-12, fungerede både som atelier og observatorium. Foto: Teresa Nielsen.

Visavuori is situated a few hours drive from Helsinki. It's the Finnish sculptor Emil Wikström's former studio and private home which also houses a small museum for his grandson, Kari Suomalainen, who was a caricature-artist. The impressive wooden house, built 1903-12 also worked as an observatory.

Fig. 2. Et eksemplar af en af Hansen Jacobsens masker (udført i form) er den eneste dekoration på det spåntækte tårn til atelierbygningens observatorietårn. Foto: Teresa Nielsen.

One of Hansen Jacobsen's masks (cast in a mould) is the only decoration on the shingled roof of the observatory tower.

friet. Dertil blev seminaret afholdt på KIASMA, Helsinkis museum for moderne kunst, der rummer stof til en hel artikel for sig og absolut er en rejse værd!

Listen var lang over de andre mål, der skulle nås på de seks dage i landet – heldigvis havde en del af hovedstadens samlinger aftenåbent, så med en nøje tidsplan kunne mest muligt ses. Ét udenbys mål måtte nås: Visavouri, billedhuggeren Emil Wikströms hjem og værksted. Det var billedhuggeren Pontus Kjerrman (ham der i 1995 lavede Vejen Kunstmuseums første julekalenderudstilling), der havde gjort opmærksom på stedet. Han havde været der for år tilbage under sit flere måneder lange ophold i gæsteatelieret på Sveaborg.

Flere havde varslet, at turen ikke var helt ligetil. Ikke kun skulle man finde den rigtige bus, men også tjekke, at den pågældende afgang servicerede en særlig strækning. Alt lykkedes, og efter et par timers rumlen i bus stod jeg af »in the middle of nowhere« med bragende sol og overraskende 20-25 graders sommervarme. Med fuglekvidder og forårsblomster til adspredelse gik turen efter de telefoniske anvisninger.

Ved billethuset dukkede den vikarierende leder op. Vi talte lidt om vore museer og jeg særligt om Hansen Jacobsen. Hun spurgte, hvor han havde boet under de mange år i Paris. Svaret var på Boulevard Arago, og da hun hørte gadenummeret, 65, fortalte hun, at dér havde også Emil Wikström boet. Ser man efter i 1999-kataloget til Vejen Kunstmuseums udstilling om fransk art nouveau keramik, kan det konstateres, at jeg allerede under udstillingsforberedelserne i Paris havde konstateret, at de to nordiske billedhugge-

Fig. 3. Emil Wikströms hjem er et trælhus. Det første brændte, og det nuværende stod færdigt i 1902. Måske for at øge sikkerheden er der gjort meget ud af de fine ildsteder i glaserede sten og med flotte metallåger (han havde sit eget bronzestøberi). Ovenpå det ene står en meget flot Hansen Jacobsen krukke fra 1890'erne. Den har været en tur på gulvet, men skaderne fratager den ikke vildskaben i sit udtryk. Foto: Teresa Nielsen.

Emil Wikström's home has beautiful fireplaces built of glazed brick. On top of this one stands a fine Hansen Jacobsen pot from the 1890's.

re boede som naboer under årene i Paris, men det havde jeg ikke skænket en tanke, da målet med Helsinki-rejsen primært var Nodem-seminaret.

En fransk kollega, Laura Gutman Hanhivaara, der er bosat i Helsinki, havde kort forinden fortalt, at hun mente at have set fransk keramik i Visavouri, der kun har haft en faglig leder de seneste fem år. Et håb spirede om måske også at finde spor af Hansen Jacobsen. Og sikke en overraskelse – der var straks bid! Udenpå atelieret – midt mellem de to vinduer på siden af observatorie-tårnet – hang et eksemplar af den Hansen Jacobsen maske, som også Museum für Kunst und Gewerbe i Hamborg har et eksemplar af! Opdagelsen gav blod på tanden, og turen gik ind i boligen, hvor den ene ovn/kamin var kronet af en rigtig flot Hansen Jacobsen krukke og dertil var der på en hylde en lysestage, der kendes fra fotos og findes i alt fald i ét dansk privathjem. Både masken og lysestagen er lavet i form, mens krukken er et unikastykke.

Sikke opdagelser! Helt høj af fundene traf jeg igen min kollega. På stedet havde man ingen viden om Hansen Jacobsen, men hun kunne fortælle, at der var en anekdote om, at masken skulle være lavet af Wikström til en kollega, der havde lært ham nogle særlige teknikker. Lidt er der nok om snakken, for vi ved, at Hansen Jacobsen hjalp og underviste sin svenske kollega på Boulevard Arago, Agnes de Frumerie, med støbearbejde. Men at masken er Hansen Jacobsens værk, hersker der ingen tvivl om.

Det viste sig, at de fagfolk, der kun nyligt havde fået adgang til godbidderne, også arbejdede sig ind på et omfattende arkiv med korrespondance, fotos og andre notater. Også der var der bid: Et brev på formfuldendt fransk fra Hansen Jacobsens første hustru, Gabriele, til Wikströms hustru. I betragtning af hvor få breve der findes vedrørende Hansen Jacobsens liv og levned, var det en lykke at kunne drage hjem til Vejen med en kopi af Gabrieles skrivelse.

Kort efter hjemkomsten fra Helsinki an-

Fig. 4. Fotografiet er bagpå betegnet: »Paris 1902. Mr. Et Mme Jacobsen sculpteur.« Mellem et par af længerne med atelierboliger på Boulevard Arago, 65 i Paris har en amatørfotograf foreviget billedhuggeren Niels Hansen Jacobsen (bag buskadset) og hans første hustru, Gabriele. Udsnit af foto. Originalen tilhører Emil Wikström museet i Finland, Visavuori, fotograf ubekendt.

On the back of the photo is written: »Paris 1902. Mr. Et Mme Jacobsen sculpteur.« Between two studio houses on Boulevard Arago 65 in Paris an amateur photographer has taken a picture of the sculptor Niels Hansen Jacobsen and his first wife Gabriele.

kom der en kuvert med endnu flere gode fund, som mine finske kolleger havde gjort i Wikström-arkivet. Flere breve og betegnelser bag på fotografier kan nu være med til at sammenstykke Hansen Jacobsens biografi. For desværre skete der det ulykkelige, at alle hans private papirer og breve blev brændt efter hans død. De breve, der dukker op hos modtagerne, kan derfor ofte være guld værd med uvurderlige oplysninger.

Blandt billederne var der et fint et, der viser Hansen Jacobsen og hans første hustru, Gabriele, i haven mellem to af længerne i atelierbyggeriet på Boulevard Arago. Det

kan meget vel være et af de sidste billeder af hans hustru, for bag på fotografiet står der, at det er taget i 1902 – det år da Gabriele døde under et ophold i Holbæk.

Teresa Nielsen, mag. art. i kunsthistorie fra Københavns Universitet 1995. Har siden 1994 været leder af Vejen Kunstmuseum.

SUMMARY

Seminar in Helsinki – discovering Hansen Jacobsen ceramics in Finland

During a trip to Helsinki – in order to follow a seminar about the use museums make of digital media – an excursion to the sculptor Emil Wikström's museum led to the discovery of ceramics by the Danish sculptor Niels Hansen Jacobsen.

The sculptor Pontus Kjerrman had mentioned the place, which is called »Visavouri«. The museum is situated a few hours drive from Helsinki. It consists of several buildings – a ticket-office that also houses work by a caricature-artist, Emil Wikström's studio and his private home.

There was one of Hansen Jacobsen's ceramic masks mounted on the exterior of the studio, and in Wikstöm's home there were two pieces by the Danish artist: A vase over a fireplace and a candle holder on a shelf in one of the pieces of furniture.

It turns out that the Danish and the Finnish artist had lived as neighbours in the group of studio houses at Boulevard Arago 65 in Paris during the 1890's. The archives at the Finnish museum turned out to hold interesting letters and photographs, that can shed light on the life and work of Niels Hansen Jacobsen. Unfortunately his private papers in Vejen were all burnt shortly after his death.

Teresa Nielsen, museumsinspektør

Vejen Kunstmuseum

– fuld tilgængelighed her og nu

Tilgængelighed tales der lejlighedsvis om som noget, der kan være meget besværligt. Historien nedenfor viser det modsatte og tilmed opridses nogle af de gode afledte fordele. Tilgodeser man primært én gruppe, er der ofte andre, der også får glæde af indsatsen.

Længe har der i det fredningsværdige Vejen Kunstmuseum været talt om den elendige tilgængelighed med mange niveauspring. Da en blind og en kørestolsbruger for et par år siden besøgte museet, blev det til en yderst konstruktiv dialog. Ud over at få opsat endnu flere gelændere og malet hvide kanter på trapperne, blev der for alvor sat skred i ønsket om tilgængelighed. Museets daværende formand, Selma Jensen, havde allerede i 1998 luftet den geniale idé, at man ved at hæve gulvet et trin i den centrale skulptursal og sænke trægulvet i den tilstødende malerisal ét trin, ville kunne gå gennem hele den faste samling i ét plan. I en flot gammel bygning fra 1924 lød tanken i første omgang helt tosset, men den blev taget op igen og gået efter af kyndige rådgivere, der sagde god for planen.

En værdig adgangsvej

Der blev samtidig på bagsiden af museet skitseret en værdig, ny indgang – ikke noget med at snige kørestolsbrugere m.m. ind fra kringlede bagindgange! Direkte i niveau og i forbindelse med det det offentlige fortovsnet kunne man lave en indgang, der kunne opfylde et ønske, som mange gangbesværede og svagtseende giver udtryk for: Muligheden for at kunne komme frem på egen hånd. Det ville kunne lade sig gøre ved at anlægge en plads, der knytter an mellem fortovet og skulptursalens gamle port mod sydøst. Den skulle i givet fald bygges om med en specialdør midtfor – en konstruktion, der kendes fra gamle porte i byhuse.

Fig. 1. Ved den omfattende renovering i 2004 har Vejen Kunstmuseums Skulptursal genvundet sin oprindelige mørkegule vægfarve. Til begge Hansen Jacobsen skulpturer – til venstre Foraaret og til højre Dryaden – er bevaret et forarbejde, som ved tilgængelighedsprojektet er affor met i 1:1 og støbt i indfarvet, hærdet gips. Disse små figurer må alle gerne røre. På de små sokler er der monteret en »dut«, som man skal sigte mod, når man med audioguiden vil høre de udvalgte værkers historie. Foto: Teresa Nielsen.

Vejen Art Museum's Sculpture Hall regained it's original dark yellow wall colour during the major refurnishment 2004. For both Hansen Jacobsen sculptures – on the left »Foraaret« and on the right »Dryaden« – can be seen the original sketches, which have been cast in 1:1 scale for the accessibility project. A small button is mounted on the plinths, pointing at it activates the audioguides.

Hvis projektet viser sig at falde i god jord, er det muligt, at man for de svagtseende og blinde vil kunne udvide den allerede eksisterende keramiske skiltning fra banegården til museet med de små marcipanbrød af metal,

der bl.a. tydeligt ses hen over Rådhuspladsen i København. Langs Østerallé er der i næste etape gode muligheder for at etablere handikapparkeringspladser.

Med sin ottekantede form knytter den skitserede nye plads an til »Troldespringvandets« 8-kantede bassin og kuppelsalenes grundplan. En stor sidegevinst ved den nye plads mod øst bliver, at der samtidig for første gang rigtig sættes fokus på Ejnar Nielsens to indmurede prøvefelter til mosaikudsmykningen til Stærekassen. Museet har dermed ikke længere nogen mørk bagside.

En skulptur-tur for svagtseende og blinde

Efter mødet med den blinde, der var motor for kørestolsbrugeren, kom i 2001 to blinde organister for at se museets Gutte Eriksen udstilling. Da talte vi bl.a. om skulptursamlingen – den eneste, der er permanent tilgængelig i Jylland – og idéen om en *skulptur-tur for svagtseende og blinde* begyndte at tage konkret form. I det praktiske arbejde er det Kai Østergaard, der er bosat i Vejen, som har været min sparringspartner. Han har længe været blind og er involveret i arbejdet omkring revidering af håndbogen om tilgængelighed. Med sin førerhund er han ofte på farten for at undervise, men også for at komme på museet og give konstruktive råd og vejledning.

En *skulptur-tur for svagtseende og blinde* forudsætter, at de kan komme forholdsvis uhindrede til museet og omkring i huset. Med det skitserede projekt vil gæsterne have fri adgang i ét niveau og endog kunne finde frem selv. Da den omfattende renovering af tagene over museets to kuppelsale medførte, at samtlige kunstværker skulle flyttes incl. Skulptursalens indhold, var det oplagt samtidig at udligne gulvniveauerne – helt naturligt har det været i det nye gulv at indarbejde en sti, der viser vej for de svagtseende og blinde … og samtidig bliver et spændende spor for børn og andre nysgerrige gæster.

Fig. 2. Skulptursalens gamle port er blevet udskiftet med en ny, hvor der i midten er indsat en dør, der kan åbnes ved et tryk på panelet. Her kan alle gæster på hjul komme ind direkte i niveau med fortovs-systemet udenfor. Straks man træder ind, kan man følge de nedfældede reliefsten i gulvet. De fører svagtseende, blinde og andre nysgerrige gæster fra værk til værk. Foto: Teresa Nielsen.

The Sculpture Hall's door has been replaced with a new one, which can be opened by pressing a panel. This enables all wheel chair guests to directly enter the museum. One can immediately feel the reliefs mounted in the floor. These lead visually handicapped to the works.

Nyt gulv med ledelinier

Gradvis voksede tanken om et skræddersyet gulv. Som det eksisterende skulle det udføres i ler. Lagde man et nyt gulv, var det oplagt at tilføre det en egen historie. Keramikeren Helle Nybo Rasmussen, der har arbejdet med oplæg til byggeriet – bl.a. kapitæler til Grøns Pakhus, der er nabo til Det kgl. Teater – sagde straks ja til udfordringen om at skitsere gulvets elementer. Hun tog afsæt i salens ottekantede form. Et udvalg af de ottekantede og de mellemliggende, rektangulære felter skulle tilføres reliefmotiver, der kunne føre de svagtseende og blinde rundt i salen. Der var ingen standardløsninger at rekvirere. I stedet fremstilledes modellerede relieffer, der knytter an til Hansen Jacobsens mytiske univers – særligt tudserne og øglerne omkring Troldespringvandet.

Ved at holde fast i et keramisk gulv kunne man med vor tids kunstneriske tolkning holde fast i et materiale og nogle teknikker, der stod Vejen Kunstmuseums hovedperson, billedhuggeren og keramikeren Niels Han-

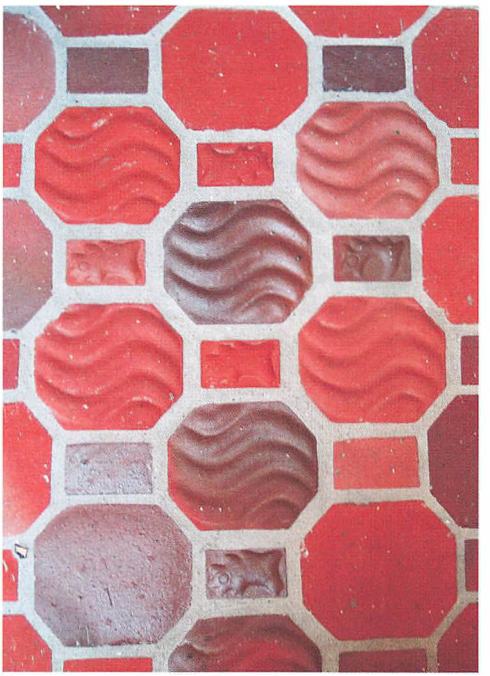

Fig. 3. Skulptur-turens ledetråd er de reliefsten, som Helle Nybo Rasmussen har udført. De 8-kantede sten har slyngede bånd, der kan minde om havbund, og dertil er der to typer rektangulære sten med fabeldyr inspireret af Niels Hansen Jacobsens sære væsener omkring Troldespringvandet. Her ses et »opmærksomhedsfelt«, der fortæller gæsten om forandringer såsom retningsskift eller en skulptur, hvor der er en skitse. Foto: Teresa Nielsen.

Helle Nybo Rasmussen's relief works in the floor bind all the works together. The octangular stones have a wavy pattern resembling the ocean floor, in addition there are two types of square stones inspired by the fabulous beasts surrounding Hansen Jacobsens »Troldespringvand« in front of the museum.

sen Jacobsens hjerte meget nær. Det viste sig endog muligt at kunne bruge stort set lokale materialer.

Da Helle Nybo Rasmussens første skitser var ved at tage form, blev der taget kontakt til det geografisk nærmeste teglværk, Gørding Klinker – det eneste sted herhjemme, hvor der fortsat laves stentøjsbrændte klinker. Projektet blev drøftet. Det kunne som specialopgave passes ind med den løbende produktion. Helle Nybo Rasmussen fik i flere omgange Gørding-ler med hjem til værkstedet i København. Dér modellerede hun prøver, som blev brændt på Gørding Teglværk. Undervejs i forløbet har museets dygtige murer, Ove Andersen, forsøgsvis lagt prøvefelter, der er blevet afprøvet af udvalgte testpersoner.

Gulvet spiller smukt sammen med salens

Fig. 4. I 1905 udstillede Niels Hansen Jacobsen skulpturen Kong Lear. I museets samling er bevaret en hastig skitse, der nu er afformet i 1:1 og opstillet tæt ved det endelige værk. For de seende gæster bliver det muligt at følge værket fra skitse til afslutning. Skiltningen er på løse ark, som man kan samle op og holde i individuelt passende læseafstand. Foto: Teresa Nielsen.

In 1905 Niels hansen Jacobsen exhibited the sculpture »Kong Lear«. The museum collections contain a quick sketch now cast in 1:1 and displayed beside the original. Sighted guests can follow the process from sketch to completion. Single sheet texts can be read at one's convenience.

Fig. 5. Skitserne er affortnet direkte over Hansen Jacobsens originaler. De er støbt i hærdet plast, der er indfarvet i samme gule tone som salens vægge. Dermed sendes signal om, at de også er inventar – en brugsgenstand, som gæsterne gerne må føle på. Foto: Teresa Nielsen.

The sketches are cast directly from Hansen Jacobsens originals in tough plastic of the same colur as the walls of the hall. Sending the signal that they are also part of the exhibit and may be touched.

vægge, der i forbindelse med renoveringen er ført tilbage til deres oprindelige varme, gule farve.

Specialformidling for svagtseende og blinde – skitser og audioguide

Takket være en uventet julegave i december 2002 fra Ulla og Bernt Hjejles Mindefond, er det blevet muligt at skabe en vigtig del af specialformidlingen for svagtseende og blinde. Fonden har bevilliget penge til afformning i 1:1 af et udvalg af Hansen Jacobsens forarbejder til værker i skulptursalen samt til fremstilling af en model af salen.

Ved hjælp af ledelinier og opmærksomhedsfelter føres de svagtseende og blinde

frem til skulpturerne. Ved syv udvalgte værker er der opsat en sokkel, hvorpå er monteret en afformning af billedhuggerens forarbejde til netop den skulptur. Det er så heldigt, at der findes forarbejder til en del af salens store værker: »Kong Lear«, Havfruespringvandet til Svendborg, »Dryaden«, den vingede mandsfigur til »Tiden og Mennesket«, »I Storbyens Ørken«, »Foraaret« samt krøblingen til »Livets Spil«. Disse forarbejder afformes og støbes i hærdet gips. Sluttelig er det spinkle forarbejde til »Skyggen« afstøbt i metal. Denne skitse skal stå som en introduktion til Hansen Jacobsens virke og fortællingen om skulpturerne på pladsen udenfor. I arbejdet med afformningen af skitserne er det lykkedes at tilføre formidlingen helt nye dimensioner: To af skitserne er kun til stede, fordi der er blevet givet tilladelse til at afforme dem henholdsvis på Kunstindustrimuseet og i privateje. Det vil sige, at gæsterne i Vejen får adgang til skitser, der ellers har en helt anden geografisk placering.

Afformningen af skitserne er udført af den kyndige gipskonservator Jørgen Bau, forhenværende leder af Afstøbningssamlingens værksted. De er udført i hærdet gips og er indfarvet, så der ikke skal herske tvivl om, at der er tale om kopiering. Der er valgt en gul tone, der forbinder dem med skulptursalens oprindelige vægfarve, og dermed gør dem til en del af inventaret. Ved støbning af skitsen til »Skyggen« er valgt aluminium for skarpt at adskille den fra en klassisk bronzestatuette.

De svagtseende og blinde vil ved rundgangen til de udvalgte skulpturer kunne starte med at mærke formen i sin helhed i de små forarbejder, mens de på den store skulptur kan opleve detaljerne i fuld størrelse. Ved de store skulpturer har de svagtseende og blinde en fordel frem for de øvrige gæster, idet de må røre, hvad vi andre ikke må – positiv særbehandling! Til gengæld må de små skitser berøres af alle, og de kan også give de seende gæster en ny vinkel på oplevelsen af de store, færdige skulpturer.

Til *skulptur-turen* udarbejdes en audioguide i samarbejde med radiojournalist Bodil Grue Sørensen – hvis bedstemor var søster til Vejen Kunstmuseums arkitekt, Niels Ebbesen Grue. Guiden er fortalt i direkte talt sprog, som til en omvisning (modsat en optagelse af en oplæst tekst) med en introduktion til museet og de udvalgte værker. En introduktion har dog på sin vis allerede længe været tilgængelig på museets hjemmeside, hvor hvert værk har en omhyggelig beskrivelse, der hjemme kan aflæses af en computer med talesyntese. Audioguiden laves på et meget fleksibelt svensk udstyr fra Dataton. I hånden får gæsten en maskine på størrelse med en meget lille plade chokolade. Med dette apparat kan man aktivere sendere ved de enkelte skulpturer, og derved få den udvalgte beretning fortalt. Audioguiden vil også være til hjælp for de gæster, der har læsevanskeligheder eller er ordblinde. I prøvefasen har der været overvældende begejstrede tilbagemeldinger fra prøvekaninerne.

Ved indgangsdøren opsættes en tredimensionel model af salen og et reliefkort over hele museet. De svagtseende og blinde kan danne sig et indtryk af huset og rummet i sin helhed. Modellen af salen udføres i stentøj ligesom klinkerne.

Endnu en krølle på tilgængeligheden

Et møde i februar 2003 med Lars Pedersen fra Center for Tilgængelighed satte endnu en krølle på tankerne om tilgængeligheden. Undervejs talte han om lyd som en vigtig orienteringskilde for blinde. I samme sekund blev det klart, at museets udendørsareal rummer et uudnyttet potentiale – en tildækket bæk og en brønd til kontrol af forurenet vand. Associationerne fløj straks videre til billedhugger Eva Kochs ni »lydbuler« i græsset i Kongens Have i Odense, samt til en lydskulptur, der i 2001 havde vakt stor opmærksomhed hos børnene i forbindelse med Vejen Kunstmuseums julekalenderudstilling med værker af Lone Høyer Hansen, Lisa Rosenmeier og Eva Koch. En forespørgsel blev straks taget meget positivt op. Eva Koch har allerede været for at se på området, som

hun har mange gode ideer til. Når renoveringen og tilgængelighedsprojektet er indviet, kan der forhåbentlig blive ro til at udarbejde et projekt – så bliver den næste store opgave at få fundet midler til realiseringen!

Teresa Nielsen, mag. art. i kunsthistorie fra Københavns Universitet 1995. Har siden 1994 været leder af Vejen Kunstmuseum.

SUMMARY

Vejen Art Museum – full access – now

Accessibility has often been discussed at The Vejen Art Museum, an old building from 1924. It seemed impossible to create a suitable entrance – until Selma Jensen suggested levelling out the floors and creating an entrance on the eastern side of the museum.

Due to funding from different Danish trusts it was possible to realize accessibility-ideas, that at first had seemed utopian. They were combined with a large renovation project financed with support of 2.5 million kroner from Vejen Kommune.

The project was talked over with different consultants and representatives from groups of disabled – and new ideas arose. As all the large sculptures had to be moved, the plan for a new floor was developed making it possible to create a sculpture trail in high fired tiles with a relief decoration. Another idea arose in dialogue with two blind organists: Why not display the sculptor Niels Hansen Jacobsen's small scale studies for the large sculptures? The idea was carried out thanks to a grant from The Ulla and Bernt Hjejle Trust. The studies and the large-scale figures they relate to have been supplied with an audio guide telling the visitor about the sculptures, an introduction to the museum. and especially about the sculpture chamber.

Charlotte Lindhardt, cand. mag.

Historiske kilder på internettet

– Riberhus Amts tilstand i 1735

Denne artikel fortæller om tilgængeliggørelse af kilder på internettet. Dansk Center for Byhistorie har ladet frivillige over hele landet transskribere indberetninger, som i 1735 gav centraladministrationen et indblik i landets almentilstand.

Baggrunden

Med internettets udbredelse er der åbnet mulighed for tilgængeliggørelse og mangfoldiggørelse af historiske kilder i et omfang, så stort set alle kan få gratis og let adgang til dem. Det er ikke længere nødvendigt at planlægge dagsrejser til Landsarkivet i Viborg eller Rigsarkivet, når det lokale arkiv ikke besidder en kopi af arkivalierne. I stedet er det muligt at læse mange af de samme arkivalier i fred og ro derhjemme. Folketællinger og kirkebøger er for slægtsforskerne to af de mest populære kildegrupper, og Statens Arkiver har i mange år arbejdet med digitalisering af disse arkivalier. Folketællingerne bliver indtastet af frivillige, medens kirkebøgerne affotograferes og lægges ned på CD-ROM.

Imidlertid er også andre kildegrupper anvendelige for alle, der arbejder med slægts- og lokalhistorie. Dansk Center for Byhistorie begyndte i 2002 at rekruttere frivillige, der ville transskribere de købstads- og amtsindberetninger, som Kommercekollegiet i 1735 modtog fra amter og købstæder over hele landet. Formålet med transskriptionen var dels at tilgængeliggøre kilderne for flere, dels at skabe et overblik over landets økonomiske situation dette år. Undertegnede meldte sig og har transskriberet Ebeltoft, Holstebro og Grenå købstæder samt Ringkøbing Amt og Riberhus Amt. Ved læsningen fremgår det tydeligt, at de lokale administratorer har været lidt usikre på, hvad indberetningerne skulle bruges til. Der var ingen grund til at lade egnen eller byen fremstå rig og frugtbar, hvis det gav grundlag for øgede skatter. De forskellige indberetninger peger derfor på flere grunde til, at lige præcis denne egn eller by er fattig. I Holstebro havde to ildebrande i henholdsvis 1733 og 1734 hærget byen, og det undlod skriveren ikke at gøre opmærksom på. I Grenå var havnen ikke i særlig god tilstand, og handelen blev påstået at være ringe. Ebeltoft led også under en dårlig havn. Det skulle ikke være muligt at føre skibe ud før langt hen på foråret, og desuden foregik på landet en del ulovligt brændevinsbrænderi, som fratog byen dens naturlige handel med brændevin.

Forskellen på købstæderne og amternes indberetninger er hovedsageligt, at købstæderne skulle opregne alle næringsdrivende med navns nævnelse og økonomiske tilstand. Slægtsforskeren får dermed en god kilde til sine forfædre, såfremt de har været næringsdrivende i en købstad i 1735. Eksempelvis denne fra Holstebro: *Post Mesteren Peder Grön, Lefver af Embedet Bruger og noget Øll og Brendeviins Sahl Og saa Vit Vides I temelig God Stand.*

Amternes indberetninger er mere generelle og beskriver handel, landbrug og erhverv i mere almene vendinger. Både Ringkøbing og Ribe amter frabeder sig dog at få flere bønder til området. På spørgsmålet om, hvorvidt der er indbyggere nok til at dyrke området, svarer begge, at ud fra jordens dårlige beskaffenhed, kan der ikke ernæres flere.

Alle transskriptionerne lægges efterhånden på internettet, på adressen http://www.byhistorie.dk. For at vise, hvad man kan finde, er Riberhus Amt gengivet nedenfor.

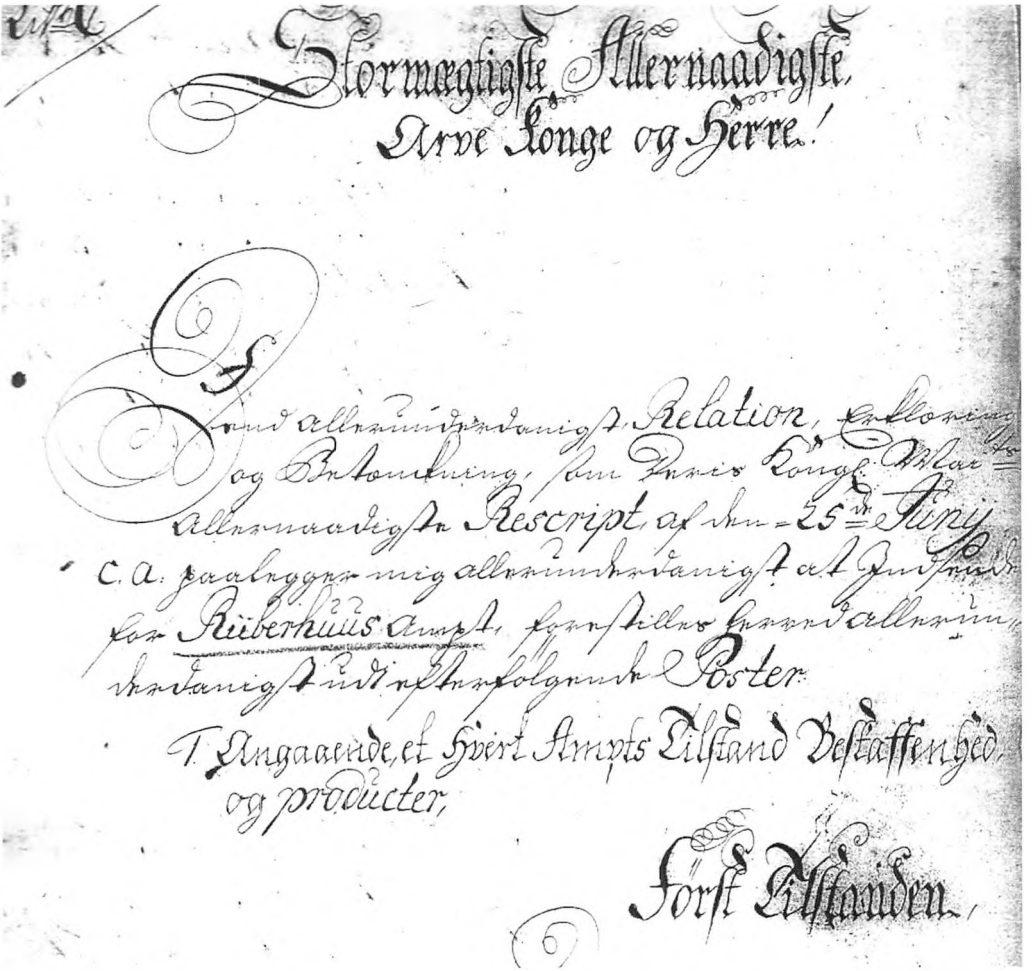

Fig. 1. Riberhus Amts skriver havde en smuk og letlæselig håndskrift. Normalt kræver kilderne en god lup samt kendskab til det gotiske alfabet. Nu, hvor indberetningen er transskriberet og skrevet ind, er det blot nødvendigt at have internetadgang.

The Riberhus County scribe wrote in a beautiful and easy to read manner. Normally the sources demand a magnifying glass and knowledge of the gothic alphabet. Now that the census papers have been transcribed all you need is access to the internet.

Riberhus Amt i 1735
Litr. C.

Stormægtigste Allernaadigste Arve Konge og Herre.

Dend allerunderdanigst Relation, Erklæring og Betænkning, som Deris Kongl. Mait. allernaadigste Rescript af den 25de. Junij C.A. paalegger mig allerunderdanigst at Indsende for Riiberhuus Ampt, forestilles herved allerunderdanigst udi efterfölgende Poster.

1. Angaaende et Hvert Ampts Tilstand Beskaffenhed, og Producter.

Først Tilstanden.
Dette Ampts tilstand er som almindelig, i disse tiider slættere, end for een Snees Aar eller meere siden, dog nærer Bonden sig, saaviit med vindskibelighed[1] og forsyyn, under god Administration, og tilsiun af Proprietarierne, At De Svarer Deris Kongl. Maits. Skatter og Hosbonden mestendeelen Landgilden. Men Proprietarierne og forpagterne ere over alt Ildefarne med at Debitere det som Hovedgaarden give til Rendte og frugt, Thi Stude Handelen som det fornemmeste her i Jylland, aftager Aar efter Aar, Deels formedelst dend Stoere Told, som er paasadt i Holland, da der nu Svares 20re. gylden af hver Stud, og deels Ihenseende til dend Toldsviig, som Landprangerne[2] begaaer, der omstripper Landet, og Sælger til Holsteiner, Dytmarsker, og andre som ellers Self maatte hendte deris Øxene her, for saa meget ringere priis à par = 5 rdr. som Deris Kongl. Maits. Told bedrager sig. Saa ingen af disse fremmede komme ind i Landet, Self at kiöbe deris Stude, fordie Landprangerne Alletiider som Sagt er skaffer dennem nok. Disse Toldsvigere og Landprangere, ere og gierne Enige om, at sætte priisen, for Land-Manden, Saa hand ikke kand faae meere, end de vil give Hannem, og Resolverer Hand Skiöndt self, at uddrive sine Øxene, til de 2de Stoere Holsteinske Markeder udi Kliplöv og Handeved, Saa maae Hand dog Sælge med forliis, eftersom Prangerne ikke alleene kand give, saa meget bedre priis som Tolden, à paret 5 rdr. belöber sig, fordie de drive Tolden forbie. Men de end og for at tvinge Handelen, og aftrætte Proprietarierne og Forpagterne, self at uddrive deris Øxen, Sætter og sælger beedre Kiöb, end de Self haver, ei agtende at de ofte derover selv blive Rujnerede.

Andet Beskaffenheden.
Er at Aamptet bestaaer i Trende Herreder udi Nörre Jylland, kaldet Wester, Schadtz, og Giörding-Malt Herreder sampt 2de. Smaae Birker, Fanöe og Hunderup Birker kaldet, deraf dend förste, er paa et lidet Eyland[3], bestaaende af 2de Sogner Fanöe og Synderhoe, og dend sidste for een Gaard Kaldet Kiærgaard, som tilhörer Major Gersdorff.

Fremdeelis bestaar Amptet af et Herredt kaldet Löe Herridt, tilhörende Proprietarien paa Troyborg, Og Af 3de. Birker under Grevskabet Schachenborg, nemlig Mögeltönder Birk, Ballum Birk, hvorunder er Synderland Römöe, een af Deris Kongl. Maits. Eylande, og Lustrup Birk, hvorunder Ligeleedis er een af Deris Kongl. Maits. Eylande kaldet Mandöe.

End videre tilhörer Amptet et Birk for Westerlandsföhr og Ammerum Eylande, Som aldt er Deris Kongl. Maits. egne underdanner. Dette Herredt og disse Birker ligge af Situationen i Synder Jylland 1, 3 à 5 Miile Synden Riibe, Men Westerlandsföhrs Birk, ikke Alleene over 10 danske Miile fra Riibe, men end og gandske uden for Amptet = 6 Miile Synden Grevskabet Schachenborg. Saa dette Ampt bestaar fra dend eene ende til dend anden af, over 20 Miiles længde, halfdeelen i Nörre Jylland, og dend halve deel i Synder Jylland, under fællig med Hadersleb og Andre Ampter.

Endeligen er endnu i dette Ampt det af deris Kongl. Mait. nye op Rettede Riiberhuus Birk, som ligger trindt omkring Riibe, Ligeleedis i Synder Jylland.

Tredie Producterne Som dette Ampt giver,
Er fornemmelig, Rug, Byg og Havre, sampt lidet Bog-Hveede, Item[4] feede Vahre, flesk, Smör, Honning, Vox, tallig, Hvoraf ikke noget er at Sælge, undtagen Honning og Vox, som Kiöbmændene udföre til Holland.

Fremdeelis bestaar dette Ampts Producter udi Bondens opdrægt af Qvæg og Bæster, Hvis handel og priis, nu mærkeligen aftager, formedelst dend udj 1te. Post ommelte Landprang og Told Sviig.

Endeligen er Eylandene Fanöe, Synderhoe, og Mandöe, deris Næring, og Lefnets ophold ved Havet, med fiskerie, efter Torsk eller Cabilau, Hvilling, og alle slags flöndere, Hvor af de Aarligen ved Guds forsyn, faar dend Velsignelse, at de kand Sælge en Stoer

deel baade inden og udenlands, og dermed bespiise fornemmeligen dette Ampt og dend Eÿgen.

De övrige Eÿlande Westerlandsföhr, Ammerum og Römöe, deris Indbÿggere, saavelsom endeel af disse = 3de. fisker Eÿlandes Mandskab.

Item Grevskabet Schachenborg og Troÿborg tienere, Ernære sig, af Söefahrten udj Hollandsk, Engelsk, samt andre fremmet tienniste, og Vinder Aarlig goed Hÿre, som de fortære her Hiemme om Vindteren, og dermed Conserverer dem og deris.

Ellers er ved alle disse Eÿlande dend Kongl. Regale[5], af Østersfangsten, som nu til Hans Schou i Höÿer, er bortforpagtet.

2. Hvor udi Eenhver Bÿes og Districts Handel, Negoce, Handtering og Næring bestaaer:

Dette Ampts Handell, saaviit i Nörre Jÿlland er beliggende, bestaar fornemmelig I deris Korn Vahre, og opdræt af Qvæg, og beester som de kand sælge. Men nu i nogle Aar har Land-Manden faaet lidet, for Rug og Bÿg, eftersom det ikke har vaaren i priis i Holland, Hamborg, Bremmen eller Norge, som ere de Stæder Kiöbmændene har handle paa, Og for deris opdrægt af Qvæg og Bæster, haver de faaet mindre, formeedelst dend Stoere Landprang og Toldsviig, som nu aldeelis har Rujneret denne Handel.

Eÿlandene og grevskabet Schachenborg, samt Troÿborg goeds, under Löe-Herredt, som ligger i Sÿnder Jÿlland, har ikke nogen Handel, Men kiöber meest deris Korn og Qvæg i Jÿlland, dog Sælger de igien Qvæget, naar det paa Marsken er fæddet eller om Vindteren Overstaldet. Almindelig Nærer de sig Ellers af Seilladtzen, og dend Hÿre de fortienner udenlands.

Udj 2de. Bÿer her under Amptet i Nörre Jÿlland kaldet Hierting og Hoe, boer ellers endeel Skippere, som Hiemföre Kiöbmændenis Vahre, Hvorom Tolderen og Controleuren ved Warde Toldstæd, deris hervedfölgende Relation tegnet Litr. D. nærmere giör Allerunderdanigst forklaring.

3die. Om Amptets Handel har aftaget eller Tiltaget, og Hvad dertil kand være Aarsage.

At Handelen her i Amptet har aftaget, er forhen allerunderdanigst forklaret, Men dertil Viides dog ikke Anden betÿdelig Aarsag, end hvis om Øxen Handelen i förste Post er meldet, Saa og at Korn Vahre nu i nogle Aar Ikke haver været i nogen priis indenlands.

4de Post, Concernerer[6] alleene Kiöbstæderne, og derfore, her Allerunderdanigst forbigaaes,

5te. Om nogle og Hvad slags, Fabriqver eller Manufacturer, det være sig, under hvad Navn det vil udj eenhver Bÿe, Amt og Province befindes. I hvad Stand de ere? om der tilforne har været andre? af hvad Aarsage de have aftaget, eller ere gandske undergangne.

Her i Amptet er ikke nogen slags Fabriqver, ei heller har været, uden alleene at paa Landet giöres Eendeel Hör og Blaar-lærit, som Sælges til Riibe, og siden föris til Kiöbenhavn, der at afhænde. Men det er dog ikke og nogen sÿnderlig betÿding.

Saa bliver og paa Landet fornemmelig paa Grevskabet Schachenborg og Troÿborg Godser, giort een Stoer deel hviide traae Kniplinger, som bliver soldt allevegne, og fornemmeligen bortfört til Kiöbenhavn Norge og Hamborg, Men siden Handelen blef forbudet med Hamborgerne, haver de ikke været saa villige at Kiöbe af disse Kniplinger som för.

Hvorudover det og sÿnnis at denne Fabriqve noget aftager.

6te. Om Hvorleedis, og til Hvem privilegia i Saamaade var udgifne? Af Hvilcken beskaffenhed, om de ere Monapoliske, eller Exclusiva, Hvilke der var paa een vis tiid, og Hvilke der var bestandige.

Udi dette Ampt ere aldeelis ingen privilegier for nogen, uden alleene for Skippere som bor

i Hierting og Hoe, at de maae Ernære sig af Söen med Skibs-fahrt og Seiladtz.

Og for Fiskerne paa Fanöe og Sÿnderhoe, at de maae med deris Egne Baade, före deris fiske-Vahre til Hamborg, og dem der forhandle.

7die post angaaer allene, Kiöbstæderne, Hvorfore og samme her allerunderdanigst forbigaaes.

8de Post, Om der ere Indbÿggere Nock til at Dÿrke Jorden og Landet, om Landvæsenet, og Agger dÿrkningen, ikke Kunde være at forbedre, hvad begge deele maatte fattes.

Der er i saa viit Indbÿggere nok, til at dÿrke Jorden og Landet, her i Amptet, dog er denne Eÿgen, som ligger saa nær paa Holstein, dend fahrlighed undergiven, at det unge Mandskab, gierne sniger sig did ud, for at tienne Större Lön, end her gives, og for at blive frie for Enroullering naar der skeer Recrutering-

Landvæsenet og Agger dÿrkningen viides Ikke at kunde forbedris uden alleene paa de Stæder, hvor der kand opbrÿdes Heede og skal det nÿde nogen Ret fremgang, som læt kand skee, efterdie Bonden nu meget derfoer inclinerer, Saa ville det være gavnlig, at dend som opbröd noget, eller forbedrede sin Gaards drift, blef ved Allernaadigst forordning forsikret, ikke at skulle blive paasadt nogen forhöielse i Skatter og Landgilde, ei heller förend effer 30 Aars forlöb at svare nogen Tiende til Kongen, Kirken eller Præsten. Thi ieg formoder Allerunderdanigst, at Land-Væsenet og Agger dÿrkningen derved meget Kunde forbedres, Ved anledning af denne Post forestilles og allerunderdanigst, at udi Wester-Herredt her i Amptet, fornemmeligen udj Aal, Hoe, Oxbÿe, Nebbel, Löne og Henne Sogner, er een Stoer deel af Indbÿggernes Marker og Enge undergaaet, ved Sandflugt og Vandfloeder, Hvorimod dog ved Guds Biestand med Digers opkastelse, samt Helme fröe[7], Klitte-Tag, og andre tienlige Midler, er giordt de anstalter at ikke saa Stoer skade meere befrÿgtes, dog er det umueligt, at dend Eigen og disse Sogner Kand blive ved magt, og Contribuere[8] af deris fulde Hartkorn efter Matriculen, Men virkelig behöver Moderation, om Deris Kongl. Maits. Allernaadigst behager dennem dermed at Soulagere[9].

Hvad ieg ellers finder at Kunde være til Amptets opkomst og Conservation[10], Er fornemmeligen dend Stoere Landprang Og Toldsvigs afskaffelse, hvorom ieg i min allerunderdanigste Relation[11] for heele Stiftet, haver fremsadt mine allerunderdanigste tanker. Saa og dend Kostbahrhed og Stoere besværing, det er for dette Amts Indbÿggere, særligen de som ligge efter Situationen i Sÿnder Jÿlland, at Appellere til Landstinget. Da een Saag kand Koste dennem ligesaa meget, der at udföre som til Deris Kongl. Maits. Höieste Rætt.

Maatte derfore Min Allerunderdanigste forestilling for heele Stiftet, hvorudj denne Post under Riibe Bÿe er anfört, finde deris Kongl. Maits. Allernaadigste Biefald, at Dommene fra dette Ampts Herredtz og Birke Tinge, saaviit ikke Appelleris lige til Höÿeste Ræt, blef tilladt at Indstefnes til Riiber Raadstue, Som Uden detz har Obber Ræt, forsikrer ieg allerunderdanigst, at det var een med de Störste lÿksaligheder, Amptets Indbÿggere kunde ÿnske Sig. Thi mangen een fattig Mand, som nu ikke formaaer at udföre sin Sag til Landstinget, og at Reise 40 m. à 50 m. til 60 Miile, frem og tilbage, Kunde ved Obber Retten i Riibe med een saare Ringe omkostning, före og paatale sin Sag, og der komme til sin Ræt.

Deris Kongl. Mait. Kunde og allernaadigst giöre denne forandring uden nogen bekostning, Eftersom Magistraten gierne, og med allerunderdanigst Taksigelse toeg derimod for at vinde Sportelerne til Deris Indkomsters forbeedring, eftersom een Raadmand nu ikke Kand regne til at have 20 rdr. At leve af Aarlig, Og Raadstuen dog er forsiufnet med Skickelige og vittige Mænd, Som giver mig saa meget meere anledning Allerunderdanigst at beede for dennem, at de Kunde

nyde noget meere til Subssistence[12].

Jeg lever efter allerunderdanigste pligt udj allerdybeste Soumission[13],
Deris Kongelige Maits.
allerunderdanigste og allertrosligt skyldigste tiener
C. C. v. Gabell
Riibe
den 12.te. Octobr. Anno 1735.

Afrunding

Som læseren kan ane ud af teksten, har embedsstanden ved Riberhus Amt heller ikke set nogen fordel i at lade amtet fremstå som rigt og frugtbart. Tværtimod slutter stiftamtmanden, den navnkundige Christian Carl von Gabel (1679-1748) fra Bramming Hovedgård, med at bede om lønforhøjelse til sine ansatte. Købstads- og amtsindberetningernes økonomiske beskrivelser skal nok tages med forbehold, men slægtsforskere og andre lokalhistorisk interesserede har med internettet fået et uvurderligt redskab. Hvis man nedstammer fra en købstadsfamilie, findes her en let tilgængelig kilde, der belyser forfædrenes levevilkår.

Charlotte Lindhardt, f. 1972. Museumsinspektør. Cand. mag i lokalhistorie og semiotik. Projektansat ved Den antikvariske Samling i Ribe, Ølgod Museum, Esbjerg Museum og Museet for Varde By og Omegn.

Noter

1. Vindskibelighed betyder foretagsomhed og flid.
2. En pranger var en handelsmand.
3. Eyland er en ø, på engelsk bruger man i dag »island«, som har samme udtale.
4. Item betyder ligeså.
5. Et kongeligt regale bestod i kongens rettighed til visse indtægter. Her ses det, at indtægterne af østersfangsten var bortforpagtede.
6. Concernerer betyder vedrører.
7. Hjælm og marehalm er klitplanter, som hindrer sandfygning.
8. Contribuere betyder bidrage med. Her i betydningen, at sandflugten formindsker udbyttet af høsten, så agerdyrkerne ikke kan betale skat af det fulde beløb, de er vurderede til.
9. At lette, gøre lettere.
10. Conservation betyder bevaring eller forsørgelse.
11. I embedssprog betød relation en beretning eller rapport.
12. Subssistence (subsistance) betyder underhold eller understøttelse.
13. Soumission (submission) betyder underkastelse.

SUMMARY

Historical sources on the Internet – the situation in Riberhus County in 1735

Today the Internet provides possibility for better and local use of historical sources. It is no longer necessary to go to the national archives in Viborg or København, since both the census papers and the parish registers currently are being digitalised. The Danish Centre of Urban History is working with another project, which can also be useful for the researcher of local or family history. In 1735 the central administration called in written reports from all the provincial towns and counties. These reports have been transcribed by volunteers and are going to be published at http://www.byhistorie.dk. The author has transcribed some of the reports and shows with this one from Riberhus County the potential of this historical source.

Linda Klitmøller, mag. art.

Margarinefabrikken Alfa

– en bevaringsværdig fabriksbygning

I små hundrede år fra 1898 til 1992 er der blevet fremstillet margarine på Alfa i Vejen. De oprindelige fabriksbygninger fra 1898 udgør i dag kernen i et stort fabriksanlæg. Samlet fortæller anlægget en spændende historie om lokalt sammenhold og en branches op- og nedture. Isoleret set er bygningen fra 1898 en bevaringsværdig fabriksbygning; sammen med Margarinefabrikken Grønvang og det omgivende kvarter udgør den et interessant kulturmiljø.

Vejen blev i 1874 en station på Sydbanen fra Lunderskov til Esbjerg. Stationen kom til at ligge på bar mark omkring en kilometer syd for landsbyen Vejen. Med tiden voksede der en by op omkring stationen, og i løbet af det første tiår af 1900-tallet voksede de to byer – Vejen Kirkeby og Vejen Station – sammen til én by.

Den nye by blev stærkt præget af industri. En hel lille skov af dampskorstene tårnede sig op i horisonten, når man nærmede sig Vejen Station. Her lå frem til 1960'erne Vejens industrikvarter. Industrien kom tidligt til byen, og allerede omkring 1. Verdenskrig var Vejen en udpræget industriby med en enkelt stor og en række mellemstore industrivirksomheder. Tre af disse virksomheder blev hver for sig førende indenfor deres brancher. Et hurtigt, nutidigt blik rundt i kvarteret omkring Vejen Station afslører, at de fleste af disse virksomheder er forsvundet igen uden at efterlade sig synlige spor i bybilledet. Kun Margarinefabrikken Alfa står endnu tilbage. Kernen i bygningskomplekset udgøres af fabriksbygningen fra 1898.

Vejens industrihistorie

Industrien kom til Vejen næsten samtidig med stationen. Allerede i 1878 blev der bygget et cikorietørreri lige syd for stationen. Det blev opført af Johannes Lauridsen, som ejede gården Grønvang, der lå sydvest for Vejen Station. Byggeriet var en økonomisk satsning. Cikorierødder var en forholdsvis ny og uprøvet afgrøde i Danmark. I tørret tilstand bliver rødderne anvendt til fremstilling af kaffetilsætning. Johannes Lauridsen solgte de tørrede rødder til De Danske Cikoriefabrikker, som hidtil havde anvendt importerede tyske rødder. Cikorietørreriet blev hans første, men langt fra sidste fabriksbyggeri i Vejen.

Johannes Lauridsen var født i Vejen i 1847 som søn af gårdmand Peder Lauridsen. Han overtog 1877 den fædrene gård, og derefter påbegyndte han sideløbende med tilværelsen som yderst aktiv landmand et industrieventyr, som kan tage pusten fra de fleste. Han havde ingen formel uddannelse, men alligevel blev han Vejens førende erhvervsmand i perioden 1879-1908. I 1907 blev han valgt til Landstinget for partiet Venstre, og sidst på året 1908 blev han udnævnt til landbrugskyndig nationalbankdirektør. Fra da af opholdt han sig mest i København, men han beholdt gården Grønvang, som han drev til sin død i 1920. Han trådte i 1908/9 tilbage fra de fleste af sine erhvervsposter i Vejen, men beholdt aktierne i virksomhederne og fulgte aktivt med i deres drift gennem gode råd til efterfølgerne, som alle tilhørte hans nærmeste familie. Kun posten som bestyrelsesformand for Margarinefabrikken Alfa beholdt han til sin død.

Den økonomiske satsning lykkedes, og cikorietørreriet kom godt fra start og blev i løbet af 1800'erne udvidet et par gange, ligesom der blev oprettet filialer i Hejlsminde, Horsens og Slagelse. Produktionen var baseret på lokalt avlede rødder. Fra disse tørrerier leverede Johannes Lauridsen i slutningen af 1880'erne omkring halvdelen af de danske

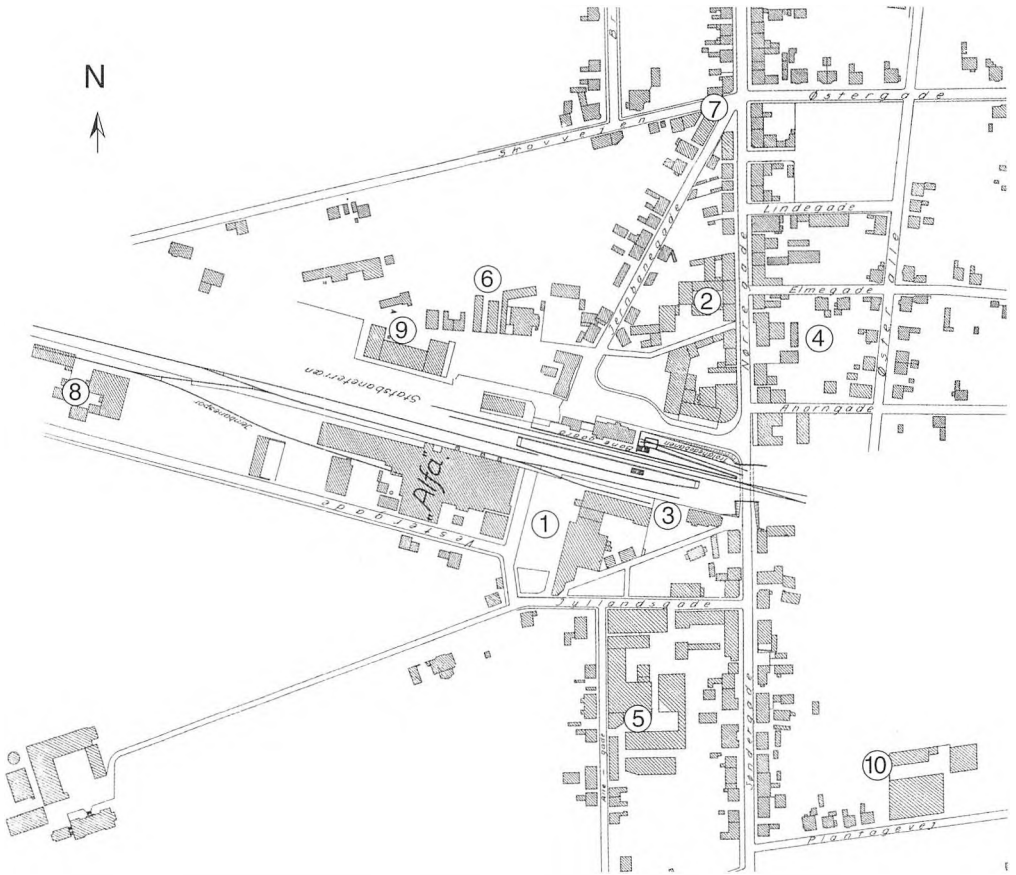

Fig. 1. Udsnit af kort over Vejen 1920. Udsnittet viser kvarteret omkring Vejen Station og Alfa. 1) Cikoriefabrikken Nørrejylland, 2) Svennings Maskinfabrik, 3) Vejen Svineslagteri, 4) Vejen Andelsmejeri, 5) Vejen Trælasthandel, 6) Savværket, 7) S. Willadsens Møbelfabrik, 8) Kedelmaskinfabrikken Mjølner, 9) Tagpapfabrikken Phønix og 10) Barnevognsfabrikken Simon Brønd.

Ausschnitt einer Karte über Vejen 1920. Der Ausschnitt zeigt das Viertel um Vejen Bahnhof und Alfa. 1) Die Cikoriefabrik Nørrejylland, 2) Svennings Maschinenfabrik, 3) Vejen Schweineschlächterei, 4) Vejen Molkereigenossenschaft, 5) Vejen Holzhandel, 6) Sägerei, 7) Willadsens Möbelfabrik, 8) die Kesselfabrik Mjølner, 9) die Dachpappenfabrik Phønix, 10) die Kinderwagenfabrik Simon Brønd.

cikoriefabrikkers forbrug af tørrede cikorierødder.

Det var i længden utilfredsstillende blot at levere råstof til andre virksomheder, og i 1888 udvidedes cikorietørreriet i Vejen med en produktionsafdeling. Cikoriefabrikken Nørrejylland var nu en realitet, og her fremstilledes såvel kaffetilsætning som »normalkaffe« – et blandingsprodukt bestående af cikorie, malt og korn tilsat en ganske lille smule kaffe. Især det sidste produkt blev en stor salgssucces og udgjorde det økonomiske fundament for Johannes Lauridsens fortsatte industrieventyr. I 1901 solgte Johannes Lauridsen Cikoriefabrikken Nørrejylland til De danske Cikoriefabrikker (Rich-koncernen), som i 1932 lukkede fabrikken. To år senere købte Margarinefabrikken Alfa bygningerne for at anvende dem til lager og sennepsproduktion. I slutningen af 1960'erne var der

ikke længere brug for bygningerne, og de blev revet ned.

Dyrkningen af cikorie betød efterspørgsel på nye typer af landbrugsmaskiner, og i 1884 indledte Johannes Lauridsen et samarbejde med smed Svenning Christensen Svenning om fremstilling af maskiner til cikoriedyrkning. De konstruerede maskinerne – grubbere, undergangsplove, radrensere og såmaskiner i fællesskab, Svenning stod for produktionen og Johannes Lauridsen for salget. I de første år blev redskaberne lavet på cikorietørreriet, men i 1888 fik Svenning foden under eget bord i Nørregade 7. Efter en brand i 1891 blev maskinfabrikken udvidet med et jernstøberi. I begyndelsen af 1960'erne lukkede virksomheden, og i 1964 købte Vejen Brugsforening bygningerne med nedrivning for øje.

I 1885 opstod tanken om at oprette et svineslagteri i Vejen. Der var ikke langt fra tanke til handling. Slagteriet kom til at ligge lige øst for cikorietørreriet. Det blev oprettet på aktier, og kapitalen var ikke stor nok til at sikre driften, så efter fire år måtte slagteriet lukke igen. Bygningen fik ikke nogen lang levetid. Kort efter århundredeskiftet byggede fotograf Paulsen atelier med tilhørende bolig på grunden.

Vejen kom til gengæld til at vente lidt på et andelsmejeri. I 1880 havde Johannes Lauridsen oprettet et fællesmejeri på Grønvang; i 1885 flyttede han mejeriet ned på cikorietørreriet, hvor han havde dampkraft til rådighed. Behovet for at oprette et andelsmejeri var derfor ikke påtrængende, men i 1891 skete det. Drivkraften bag oprettelsen var Johannes Lauridsen, som samtidig nedlagde fællesmejeriet på Cikoriefabrikken Nørrejylland. Andelsmejeriet kom til at ligge i Nørregade overfor Svennings Maskinfabrik. I 1925 blev andelsmejeriet udvidet og ombygget i stilarten Bedre Byggeskik. I dag er mejeriet ombygget til pengeinstitut.

Det næste industribyggeri ved Vejen Station blev A/S Margarinefabrikken Alfa, som stod klar til at blive taget i brug den 19. marts 1898. Virksomheden kom til at ligge syd for stationen og umiddelbart vest for Cikoriefabrikken Nørrejylland. Alfa fik en temmelig unik historie, som jeg senere vil vende tilbage til. Den unikke historie betyder også, at Alfas bygninger, som de eneste af alle de her nævnte fabriksbygninger, ikke er revet ned, men stadig udgør en væsentlig del af Vejens bybillede.

Indtil nu havde Johannes Lauridsen på en eller anden måde spillet en rolle ved samtlige industribyggerier ved Vejen Station, men i 1902 ændredes dette billede. Hans bror Peder Lauridsen og svogeren Niels Pedersen oprettede i fællesskab A/S Vejen Trælast med tilhørende savværk. Trælasten kom til at ligge bag Peder Lauridsens købmandshandel i Søndergade, savværket vest for stationen og nord for baneterrænet. Trælasten er i dag flyttet til en ny adresse og nye bygninger syd i byen, mens savværket er nedlagt og nedrevet.

I 1904 overtog Søren Willadsen et snedkeri på hjørnet af Skovvej og Jernbanegade. Her begyndte han at fremstille møbler først på bestilling, men fra 1913 fremstillede han kun møbler til en gros. Det gjorde han med så stor succes, at virksomheden sprængte rammerne, og i 1920 flyttede virksomheden til en nyopført fabriksbygning i Søndergade 50. A/S Søren Willadsens møbelfabrik lukkede i sidste halvdel af 1970'erne, og såvel snedkeriet i Jernbanegade som fabrikken i Søndergade er i dag revet ned.

1906 oprettedes A/S Kedelmaskinfabrikken Mjølner med Johannes Lauridsen som hovedaktionær og primus motor. Aktiekapitalen blev på 65.000 kr., og aktionærerne blev fundet blandt venner, familie, byens borgere og omegnens bønder – kort sagt i kredsen omkring Johannes Lauridsen. Fabrikken blev opført syd for baneterrænet og vest for Alfa. Virksomheden fik en krank skæbne. Seks år efter oprettelsen gav initiativtagerne op, og fabrikken blev forpagtet bort. Det gik ikke forpagteren meget bedre end initiativtagerne, og i 1914 blev produktionen på Mjølner indstillet. To år efter købte Alfa bygningerne for at anvende dem til

Fig. 2. Kvarteret omkring Vejen Station 1904, fotograferet fra nordøst. På fotografiet ses mange fabriksskorstene, men ikke alle. Mjølner, Phønix og Simon Brønd er endnu ikke blevet oprettet.

Das Viertel um Vejen Bahnhof 1904, aus dem Nordosten fotografiert. Auf dem Foto sieht man viele Fabrikksschornsteine, aber nicht alle. Phønix und Simon Brønd sind noch nicht entstanden.

lager. I forbindelse med opførelsen af den nye margarinefabrik i 1962 blev bygningerne revet ned.

Inden udbruddet af 1. Verdenskrig så endnu to nye industrivirksomheder dagens lys i Vejen. I 1907 oprettedes A/S Tagpapfabrikken Phønix på Johannes Lauridsens initiativ med kun fem aktionærer, der tegnede sig for 10.000 kr. hver. Phønix kom til at ligge vest for stationen og nord for baneterrænet, vis a vis Alfa. I 1927 blev Phønix udvidet med en vejafdeling, og før udbruddet af 2. Verdenskrig var virksomheden landsdækkende med et net af filialer rundt om i Danmark. Phønix blev en af sværvægterne indenfor branchen og var Vejens største arbejdsplads i mange årtier.

Den sidste af de tidlige industrivirksomheder var A/S Barnevognsfabrikken Simon Brønd. Denne fabrik blev bygget et stykke vej fra stationen på hjørnet af Plantagevej og Brøndsvej. Fabrikken startede i det små, men udviklede sig til at blive Nordens største barnevognsfabrik i mellemkrigstiden. I begyndelsen af 1970'erne lukkede fabrikken, og bygningerne er i dag revet ned for at give plads til boligbyggeri.

Margarinefabrikken Alfa

Aktieselskabet Margarinefabrikken Alfa blev stiftet den 3. april 1897. Initiativet kom fra Johannes Lauridsen. Aktiekapitalen blev på 250.000 kr., og Johannes Lauridsen tegnede sig for en femtedel af aktierne. Aktierne blev ikke offentligt udbudt; de seksten øvrige aktionærer blev fundet i kredsen omkring Johannes Lauridsen. Det drejede sig om familiemedlemmer, personlige venner og en række af omegnens bønder.

Det nye selskab havde travlt. Den første bestyrelse kom til at bestå af købmand Peder Lauridsen, Vejen, justitsråd Clausen, Holsted, professor Paul la Cour, Askov, Apoteker Müller, Kolding og som formand Johannes Lauridsen. Allerede den 22. april stod det nye initiativ omtalt i Kolding Folkeblad:

»Fabrikken vil i alle Retninger blive en Mønsterfabrik. I Holland, der jo er Hovedsædet for Margarinefabrikationen, er der i den sidste Tid indført helt nye Metoder, og det er disse, den nye Fabrik vil udnytte under en Hollænders ledelse. Den vil herved faa de allernyeste Maskiner, der er ganske uden Sidestykke her i Landet.

Naar Professor la Cour er i Bestyrelsen, vil det i øvrigt være en Selvfølge, at Videnskaben på mange Maader vil blive taget i Brug, og at navnlig Elektriciteten i rigt Maal vil blive taget i Fabrikkens Tjeneste.«

Som varemærke for den nye virksomhed indregistreredes den 1. maj et pentagram – et græsk Bentalpha.

Grunden til fabrikken blev hurtigt fundet. Johannes Lauridsen udstykkede ganske enkelt en grund fra Grønvang og solgte den til det nye selskab. Prisen var på 4.400 kr., og Johannes Lauridsen påtog sig at lægge en 6 tommers rørledning til spildevand fra fabrikken til stenkisten ved jernbanen. Til at stå for byggeriet valgte bestyrelsen allerede den 7. april fabrikant Hans Peter Phillipsen og arkitekt Sophus Petersen, Slagelse. Hans Peter Phillipsen fik overdraget hele maskinanlægget, Sophus Petersen skulle stå for bygningstegningerne. Valget var langt fra tilfældigt. Hans Peter Phillipsen var en af tidens førende fabrikanter på mejeriområdet, og margarineproduktion adskilte sig ikke væsentlig fra smørproduktion. Margarine til såvel bordbrug som stegning og bageribrug blev fremstillet af animalske fedtstoffer og mælk.

Hans Peter Phillipsen var kendt på Vejenegnen. Han havde som 22-årig i 1881 været mejerielev på Ladelund Landbrugsskole og var derefter en kort tid bestyrer af skolens mejeri. I 1885 blev han mejeribestyrer på det nyoprettede andelsmejeri Kildevæld i Taulov. I 1889 opgav han stillingen som mejeribestyrer og blev i stedet tilknyttet firmaet H.C. Petersen & Co i København. I de kommende år arbejdede han med etableringen af en række mejerier i Østjylland. I 1892 nedsatte han sig som selvstændig maskinfabrikant i Slagelse, hvor han først og fremmest producerede maskiner til mejeribruget, men også til andre grene af fødevareindustrien, især margarineindustrien. Hans Peter Phillipsen var at finde blandt Alfas første aktionærer.

Tegningerne til den nye fabrik var hurtig

Fig. 3. Margarinefabrikken Alfa i 1898, fotograferet fra Vestergade. I midten ses smelteribygningen omgivet af til højre kontor, til venstre af maskinhal, kedelhus og fabriksskorsten.

Die Margarinefabrik Alfa im Jahre 1898, aus Vestergade fotografiert. In der Mitte sieht man die Schmelzerei, rechts von einem Büreau, links von Maschinenhalle, Kesselhaus und einem Fabriksschornstein umgeben.

Fig. 4. Margarinefabrikken Alfa i 1898, fotograferet fra baneterrænet. I forgrunden ses de tre fabrikshaller med monitortage og rygningslanterner. I baggrunden anes smelteribygningen.

Die Margarinefabrik Alfa im Jahre 1898, aus dem Bahngelände fotografiert. Im Vordergrund sieht man drei Fabrikshallen mit Monitordächern und Laternen auf dem Dachfirst. Im Hintergrund die Schmelzerei.

færdige, og den 2. juni 1897 blev håndværkerarbejdet udbudt i licitation. Der kom bud fra hele landet. Bygmester Ovesen i Esbjerg fik opførelsen af bygningerne i hovedentreprise. Gulvfliserne blev leveret af J. O. Brandorff i Kolding, og bødkerarbejdet blev overdraget til V. C. Lund & Søn i Varde. Det elektriske lysanlæg blev leveret og installeret af Siemens & Halske i København, og det artesiske brøndanlæg blev udført af ingeniør Marius Knudsen i Odense.

Fabrikken skulle være færdig til brug midt i oktober, men sådan kom det ikke til at gå. Den 14. oktober stod følgende at læse i Kolding Folkeblad:

»Under et Ophold i Vejen havde vi forleden Lejlighed til at bese den nye Margarinefabrik, der er under Opførelse her. Ikke alene udefra giver den et storartet Indtryk, og sikkert er det den største i sin slags her i Landet, men også indvendig tyder alt på gennemført Stabilitet og Omhu.

Det næsten spejlglatte Vægpuds, der med lethed holdes rent, det højtliggende Loft 15 og 22 Fod over Gulvflade frembyder udmærkede Betingelser i hygiejnisk henseende. Naar Maskinerne endnu ikke er opsatte, beror dette på Lockouten i Maskinfaget i Sommer, saa at Fabrikken først vil kunne begynde sin Virksomhed sidst i November, i stedet for som tidligere bestemt midt i Oktober.«

Fabrikken stod dog først klar til at blive taget i brug i det nye år. Den 26. januar 1898 prøvekørtes maskineriet for første gang, og den første margarine blev kærnet i Vejen.

Direktør Uhlenbrock fra margarinefabrikken i Neuss i Tyskland var kommet til Vejen for at hjælpe med at starte produktionen af margarine på Alfa op. Den officielle åbningsfest blev holdt den 19. marts 1898.

Resultatet af de sidste mange måneders arbejde var blevet en helt moderne fabrik bygget i tidens stil – blankmur med lisener og rundbuede vinduer. Produktionsprocessen afspejlede sig i bygningens plan. Ud mod Vestergade lå smelteribygningen, en toetages kvadratisk bygning, hvor de animalske og senere også de vegetabilske fedtstoffer blev smeltet. Smeltningen foregik på første sal, hvorefter fedtstofferne ved tyngde-

kraftens hjælp blev ført ned til margarinehallen. I bygningens stueplan lå maskinhuset, mejeriet, kontorer samt en lejlighed til fabriksmesteren.

Bag smelteribygningen og sammenbygget med denne lå de tre store fabrikshaller. De var ligeledes opført i tidens stil for produktionshaller – lange og smalle med monitortage og rygningslanterner. Vinduerne i rygningslanternerne kunne åbnes mekanisk efter behag og gav efter datidens forhold en fortrinlig ventilation. I midten lå margarinehallen. Her blev de flydende fedtstoffer først kærnet og siden ældet. Efter ældtning skulle margarinen have tid til at modnes, før den kunne pakkes. I hallen øst for margarinehallen blev der indrettet modningshal, pakkeri og kølerum til margarinelager. I hallen vest for lå råstoflageret, personalespisestuen, garderobe og baderum.

Vest for dette bygningskompleks lå kedelhus, kulhus og fabriksskorsten. Den var 90 fod (godt 28 m) høj og havde en lysning på 3 tommer (knap 8 cm.). Fabrikken rådede ved åbningen over en dampmaskine på 45 HK.

Ved oprettelsen af Margarinefabrikken Alfa satsede aktionærerne meget økonomisk, og bestyrelsen forsøgte derfor at sikre sig bedst muligt. Til fabriksmester antog de mejeribestyrer Jens Jensen fra Hornelund Mejeri ved Tistrup. Han blev via fabrikant Hans Peter Phillipsen på Alfas regning sendt to måneder til margarinefabrikken Uhlenbrock i Neuss i Tyskland for at lære at lave margarine. Johannes Lauridsen tilbød for at holde udgifterne nede i starten ulønnet at påtage sig hvervet som administrerende direktør.

Satsningen gav bonus. Fabrikken blev en succes fra starten. Godt en måned efter den officielle åbning stod følgende at læse i Kolding Folkeblad:

»Margarinefabrikken Alfa i Vejen har lige fra sin Begyndelse kunne sælge mere end Fabrikken kunne præstere, saa den Modtagelse det nye Fabrikat har faaet af Publikum har været aldeles enestaaende. Under disse Omstændigheder har man derfor hurtigst muligt maatte gaa til en Udvidelse, der er gjort Bestilling af nye Maskiner, saaledes at Fabrikken om ca. 6 Uger vil kunne præstere det dobbelte af nu eller mindst 12.000 Pund dagligt. Og med de 12.000 Pund om Dagen venter man i alt fald for en tid at kunne tilfredsstille Publikums Krav på Alfa.«

Margarine var i 1898 et forholdsvist nyt produkt. Det var blevet opfundet i Frankrig i 1870, og den første danske margarinefabrik, Otto Mønsted, var blevet oprettet i 1883. Det tog lidt tid, før danskerne for alvor tog det nye produkt til sig. I 1889 brugte hver dansker i gennemsnit ca. 1 kg margarine om året, i 1896 var forbruget steget til ca. 5,5 kg pr. dansker årligt, og forbruget var stærkt stigende. I 1920 var det på omkring 18 kg årligt pr. dansker, og stigningen fortsatte. I 1939 brugte hver dansker omkring 22 kg margarine årligt. Stigningen kom også Alfa til gode, og fabrikken blev udvidet flere gange.

Margarine pakkedes oprindeligt i 10 og 25 kg's egetræsballier, der returneredes til fabrikken efter brug, samt i 2½ og 5 kg's ovale papæsker. Efter 1. Verdenskrig gik alle danske margarinefabrikker efter udenlandsk forbillede mere og mere over til at levere margarine i ½ kg's pakker ligesom smør. Pakkerne havde form som en rulle, først i 1938 gik margarineindustrien i Danmark over til de velkendte firkantede pakker. Ændringerne i leveringsmåde påvirkede flere af fabrikkens afdelinger. Med tiden blev behovet for et stort bødkeri mindre, til gengæld skulle pakkeriet indrettes anderledes. Margarinen blev pakket i de rulleformede pakker ved håndkraft. Først med indførelsen af det falsede papir og de firkantede pakker gik man fuldstændig over til maskinel pakning.

Det er vanskeligt at få et overblik over udviklingen i Alfas bygningsmasse op til 1916, hvor de første byggesager vedrørende Alfa dukker frem i Vejen Kommunes arkiv. Virksomhedens forhandlingsprotokol er yderst kortfattet, men viser, at bestyrelsen i 1908 besluttede at opføre en ny kontorfløj, muligvis den eksisterende. I fabrikkens arkiv

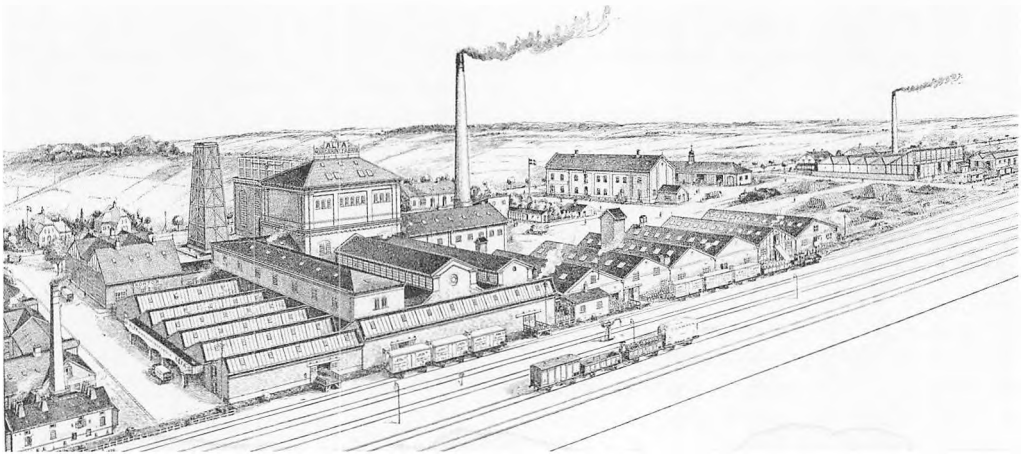

Fig. 5. Tegning af Margarinefabrikken Alfa i 1920. Nederst til venstre i tegningen ses Cikoriefabrikken Nørrejylland, længst til højre ses Kedelmaskinfabrikken Mjølner. Bag kontorbygningen ses funktionærboligerne fra 1916 og 1917.

Zeichnung von der Margarinefabrik Alfa im Jahre1920. Ganz unten links in der Zeicnung sieht man die Cikoriefabrik Nørrejylland. Nach rechts sieht man die Kesselfabrik Mjølner. Hinter dem Administrationsgebäude sieht man die Wohnungen der Angestellten aus den Jahren 1916/1917.

findes en tegning af den nuværende kontorfløj, dateret 1913. Tegningen er udført af arkitekt Niels Ebbesen Grue, Vejen.

I årene op til 1. Verdenskrig skete der en rivende udvikling indenfor margarineindustrien. Nye metoder og nye maskiner så dagens lys. I 1910 introduceredes en ren vegetabilsk margarine fremstillet af kokos eller palmekærnefedt i forbindelse med vegetabilske flydende olier. Denne margarine smeltede lettere end den animalske margarine og var desuden billigere at fremstille. Den skulle hurtigt vise sig at blive fremtidens husholdningsmargarine. »Alfa nr. 56« – fabrikkens hovedprodukt i plantemargarine – var skabt.

I 1912 anskaffede Alfa som en af de første danske margarinefabrikker en køletromle til afkøling af margarineemulsionen. Tromlen betød større udbytte, mindre mælkeforbrug og intet tab af fedtstoffer. Som sidegevinster kunne nævnes bedre konsistens og længere holdbarhed. Fordelene talte for sig selv, og året efter anskaffede man endnu et par køletromler. Disse kunne rummes indenfor den eksisterende bygningsmasse. Samme år besluttede man desuden at installere et luftrensningsanlæg på fabrikken, så luften til stadighed kunne fornyes af hensyn til produktionen.

Den helt store udbygning af Alfa fandt sted i perioden 1915-1920. I november 1915 vedtog bestyrelsen anskaffelsen af et nyt supplerende kraftanlæg, så den samlede kraft kunne komme op på knap 800 HK. Anlægget krævede bygning af en ny stor maskinhal. Næsten samtidig besluttedes det at nedlægge fabriksmesterens lejlighed i smelteribygningen og i stedet bygge en villa til ham i Vestergade overfor fabrikken. Den fik året efter følgeskab af en villa til maskinmesteren.

I perioden 1916-1920 må Margarinefabrikken Alfa mest af alt have lignet en stor byggeplads. I 1916 opførtes en ny stor lagerbygning bag kontorfløjen. Året efter blev smelteribygningen udvidet med en etage og fik nyt skiffertag, og der blev opført en bygning til vandpumpe og fødepumpe. Sidst på året 1919 indleveredes tegninger til en automobilgarage med plads til otte lastvogne, en personbil samt et værksted. 1920 blev det

helt store byggeår. Der blev opført et tørvehus, et mekanisk værksted, en smedje, mejeriet i smelteribygningens stueplan blev udvidet, og sidst men ikke mindst blev kontorfløjen udvidet, og der blev bygget en etage på den østre fabrikshal indeholdende omklædningsrum, bad og frokoststuer til margarinearbejderne. Margarinefabrikken Alfa stod således godt rustet til at klare den forventede stigende efterspørgsel på margarine efter krigen.

Det var ikke kun fabrikken i Vejen, der blev udbygget til at klare den forventede efterspørgsel. I 1917 overtog Alfa aktiemajoriteten i A/S Bornholms Margarinefabrik i Rønne, 1920 købte de aktiemajoritet i A/S Falsters Margarinefabrik i Nykøbing, og samme år overtog de Margarinefabrikken Axa med tilhørende talgsmelteri i Ålborg. Tanken bag opkøbene var at mindske distributionsomkostningerne ved at sprede produktionen ud over hele landet. Alfa var primært en hjemmemarkedsvirksomhed.

1920'erne blev ikke de gyldne tider, som Alfas bestyrelse måske havde håbet på, da de foretog de store investeringer. Det blev i stedet en periode med økonomisk krise. 1920'erne var præget af faldende priser og faldende realløn. Krisen ramte margarineindustrien hårdt. I midten af årtiet oplevede den et kraftigt prisfald og en stigende indenlandsk konkurrence. Hollandske virksomheder forsøgte gennem køb af margarinefabrikkerne i Sønderborg og Korsør at få indpas på det danske marked. De hollandske fabrikker blev i 1929 samlet i ét firma – Unilever.

Margarinefabrikkerne indledte for at overleve i den skærpede konkurrence en dyr og udmattende reklamekrig, som tappede dem for alle ressourcer. Våbnene var mange. Kampagner, skilte og annoncer suppleret med samlemærker og kuponer var det vigtigste skyts i 1920'erne. Med hver pakke Alfa nr. 56 og andre af de dyre mærker fulgte en kupon, som i første halvdel af 1920'erne kunne byttes til børnebøger. Ti kuponer gav en bog. Bladet Ude og Hjemme blev oprettet i 1926 som reklameblad for Alfa. I begyndelsen udkom bladet hver 14. dag. Fem kuponer fra Alfa gav et nummer af Ude og Hjemme.

Alfas salg steg ret stærkt på grund af kuponerne, men Alfa var ikke den eneste virksomhed, som anvendte denne metode. Snart opstod et sandt kaos af kuponer, samlemærker, bøger og blade. Købmændene fik nok, og i april 1930 indgik De samvirkende Købmandsforeninger og de store margarinefabrikker en overenskomst, som betød et stop for brugen af kuponer som betalingsmiddel for bøger, blade og ting. Men reklamekrigen stoppede ikke.

Alle de store margarinefabrikker led under krigen, og i december 1931 indgik de tre store privatejede margarinefabrikker – Solo, Otto Mønsted og Alfa – en 10-årig våbenhvile. De enedes om at indføre en fælles prispolitik og en regulering af markedet. Alfa fik 25 % af det tidligere fælles marked.

Våbenhvilen stoppede ikke krigen, den flyttede den kun. I stedet for at føre krig mod konkurrenterne, førte man nu krig internt i virksomhederne. Da det ikke længere var muligt at udvide markedsandelen, blev målet en flytning af salget fra de billige mærker med den ringe avance til de dyre mærker med den høje avance. Et af midlerne var gratis filmforevisninger rundt om i landets biografer. I et par af filmene – Familien Hansen og Kender De Vejen – indgik lange sekvenser fra fabrikken i Vejen. Man viste i reklamemøjemed hele produktionsprocessen. Disse film er bevaret, og de giver et enestående billede af Alfa i 1930'erne.

Anden Verdenskrig satte en stopper for det videre samarbejde mellem de tre store margarinefabrikker. Margarineindustrien kom hurtigt til at lide under råstofmangel. Først blev produktionen skåret ned, og i september 1941 standsede den helt. Alle råstoflagre var tomme. Alfa reagerede hurtigt på den nye situation og anskaffede i sommeren 1940 apparater til fremstilling af marmelade og æblemost. Alfa blev af myndighederne godkendt som en marmeladefabrik og fik i lighed med de andre marmeladefabrikker tildelt en sukkerration. Marmeladefabrikken blev

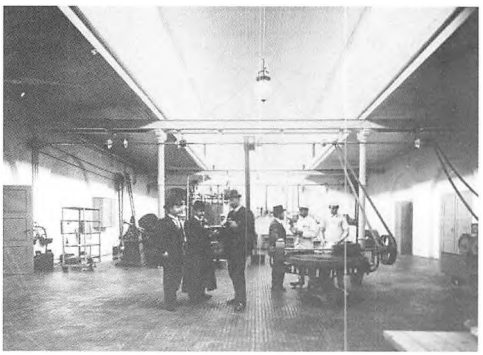

Fig. 6. Margarinehallen fotograferet ved indvielsen den 19. marts 1898.

Die Margarinehalle bei der Einweihung am 19. März 1898 fotografiert.

Fig. 7. Margarine stilles til modning i modningshallen 1898. Billedet er taget af fotograf Elfelt.

Die Margarine wird zum Reifen in die Reifehalle gestellt.

indrettet i den vestre fabrikshal. Senere udvidedes denne del af fabrikken til også at omfatte fremstilling af sennep, ketchup og konserves.

Efter Anden Verdenskrig fandt de tre store margarinefabrikker sammen igen. Efter lange seje forhandlinger oprettede de i 1947 MargarineCompagniet, et fælles salgs- og distributionsselskab, som i realiteten nok var et kartel. Aftalen blev indgået for 25 år. Al margarine produceret af MargarineCompagniets medlemmer blev markedsført under Oma-navnet. Alfa fik denne gang omkring 20% af det fælles marked.

Samarbejdet i MargarineCompagniet blev aldrig godt, og da Alfa i begyndelsen af 1960'erne stod med et nedslidt produktionsapparat, tænkte man fremad. I stedet for at modernisere den eksisterende fabrik valgte man at bygge en hel ny og topmoderne margarinefabrik vest for den eksisterende. Ved den lejlighed rev man en lagerbygning, garagen og Mjølner ned. I den gamle margarinefabrik blev der indrettet konservesfabrik. Resultatet var, at man stod med et helt moderne produktionsapparat, da MargarineCompagniet blev opløst i 1972.

Opløsningen gik ikke stille af. Der udbrød en veritabel krig mellem de tre tidligere samarbejdspartnere. På den ene front stod Alfa, på den anden front stod Solo og Otto Mønsted, som havde oprettet et nyt fælles salgs- og distributionsselskab. Våbnene var reklamefremstød, rabat- og bonusordninger samt presseomtale. Alfas kvindelige direktør havde en fortid i reklamebranchen, og det blev effektivt udnyttet. Den lille rent danske virksomhed mod den store multinationale koncern. Der kom dannebrogsflag på Alfapakkerne. Den kjoleklædte danske direktør i kamp mod de habitklædte internationale pengemænd. Bulletiner fra fronten fandt let vej til medierne. Det var godt stof, selv Billedbladet bragte en stor artikel om sammenholdet mellem ledelse og medarbejdere på Alfa.

På Alfa opstod der en intern kampånd. Ledelse og medarbejdere havde et fælles mål, virksomhedens overlevelse, og nye alliancer opstod hen over tidligere grænser. Man trak på samme hammel. Det var i 1970'erne, begrebet »Lauridsen-ånden« om forholdet mellem ledelse og medarbejdere på Vejens virksomheder for alvor fik sit indhold. Alfa og Vejen blev kendt over hele landet. I løbet af 1970'erne fordoblede virksomheden sin markedsandel. Rent fysisk gav den øgede produktion sig udtryk i opførelsen af en ny stor lagerhal i 1976 og i bygningen af en ny konservesfabrik i 1981. Krigens taber blev

Margarinefabrikken Otto Mønsted, som lukkede i 1974.

I 1984 indgik de stridende parter en ny våbenhvile. Alfa og Solo (Unilever) indgik en ny 5-årig aftale – Alfa-Solo blev det nye fælles navn. Enigheden varede kort, allerede efter 2 år blev man for alvor uenige. Unilever ville koncentrere margarineproduktionen i Sønderborg og konservesproduktionen i Vejen. Alfa sagde kategorisk nej, så da aftalen udløb i 1989, udbrød den anden margarinekrig. Krigen blev kort, allerede i marts 1990 blev Alfa solgt til Unilever, som til gengæld lovede at fortsætte produktionen i Vejen.

Virkeligheden blev en anden. I 1992 holdt man op med at producere margarine i Vejen, og i 1994 blev konservesproduktionen stoppet. Fabrikken blev omdannet til et stort lager. Den nye margarinefabrik fra 1962 blev i 1996 solgt til Askov Dampvaskeri og 1. marts 2002 blev de resterende fabriksbygninger sat til salg.

Margarinefabrikken Alfas fremtid er usikker, men den gamle fabriksbygning fra 1898 er afgjort bevaringsværdig. Til trods for ombygningerne er mange af de originale bygningsdele bevaret. Fabrikshallerne står næsten som ved opførelsen i 1898. Rygningslanternerne med de oprindelige støbejernsvinduer findes endnu ligesom de støbejernssøjler, der bærer taget. Sammen med den nye margarinefabrik fra 1962 og Margarinefabrikken Grønvang fra 1994 udgør de et interessant kulturmiljø. Kun få steder i landet finder man tre generationer af fabriksbygninger i samme branche samlet på et sted.

Alle byer har steder og bygninger, som er vigtige for byens borgere. De giver borgerne den lokale identitet og er med til at styrke det lokale fællesskab. I Vejen har Alfas bygning den funktion. Alle borgere kender den, og for mange borgere er det svært at forestille sig Vejen by uden Alfa.

Linda Klitmøller, f. 1950, mag. art. i europæisk etnologi.

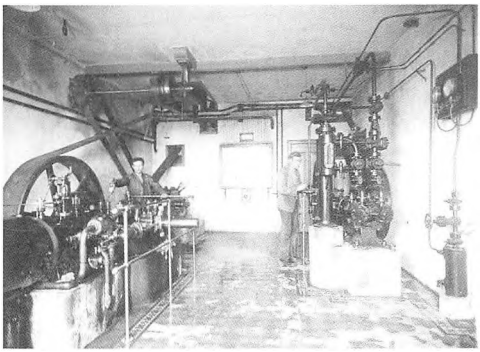

Fig. 8. Maskinhallen i 1898. Til venstre står dampmaskinen på 45 Hk, til højre står en kulsyrekompressor til køling. Billedet er taget af fotograf Elfelt.

Die Maschinenhalle um 1898. Links stehen die Dampfmaschinen mit 45 PS, nach rechts steht ein Kohlensäurekompressor.

Litteratur og utrykte kilder

Alkærsig, Søren: *Vejen Sogn i Malt Herred*, 3. hefte, 1870-1920, Vejen 1940.

Klitmøller, Linda: *Arbejdsmænd gennem 100 år*: Vejen 1996.

Strandskov, Jesper, Peter Sørensen og Kurt Pedersen: *Pioneren Otto Mønsted. Sig navnet* ..... Viborg 1998.

Margarinefabrikkens Alfas arkiv, Lokalhistorisk Arkiv for Vejen Kommune.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Margarinefabrik Alfa – Ein erhaltungswürdiges Fabriksgebäude

In beinahe hundert Jahren von 1898 bis 1992 ist Margarine auf Alfa hergestellt worden. Die ursprünglichen Fabriksgebäude aus 1898 machen heute den Kern der grossen Fabriksanlage aus. In ihrer Gesamtheit erzählt die Anlage eine spannende Geschichte von lokalem Zusammenhalt und den guten und schlechten Tagen einer Branche. Isoliert betrachtet ist das Gebäude aus 1898 ein bewahrenwürdiges Gebäude. Zusammen mit der Margarinefabrik Grønvang und dem umgebenden Viertel macht es ein interessantes Kulturmilieu aus.

Charlotte Lindhardt, cand. mag.

Hvordan findes lokalhistorien?

– kilder til Varde Ådals historie

Denne artikel viser, hvorledes samarbejde på tværs af institutioner kan afdække kilder til lokalhistorien, hvor kilderne kan findes, og hvorledes kilderne kan bruges til undersøgelser af nærområdet.

Undersøgelsens baggrund

Esbjerg Museum og Varde Museum besluttede i foråret 2003 at undersøge hvilke skriftlige kilder, der findes til historien omkring Varde Ådal. Natur- og Kulturformidlingscenter Myrthuegård og Esbjerg Kommunes plantør tilsluttede sig projektet; sidstnævnte bevilgede 10.000 kr. til gennemførelsen. Ribe Amts Museumsråd blev ansøgt om 35.000 kr., medens de to museer hver bidrog med 10.000 kr. Projektgruppen bestod derefter af følgende: Ingrid Stoumann fra Esbjerg Museum, Mariann Ploug fra Varde Museum, plantør Claus Løth samt leder af Natur- og kulturformidlingscenter Myrthuegård, Jens Futtrup, begge fra Esbjerg Kommune.

Opgaven blev indskrænket og nærmere defineret, således at undersøgelsesområdet udgjorde:

Sognene Alslev, Billum, Guldager, Hostrup, Janderup, Aal og Varde købstad, som alle ligger ved Varde Å. Kilderne for Thorstrup Sogn skulle undersøges i det omfang, hovedgården Nørholm var nævnt. De nordligste sogne omkring Varde Å (Ansager, Hodde, Tistrup m.fl.) blev ikke undersøgt. Der skulle lægges særlig vægt på tre hovedgårde: Hesselmed i Aal Sogn, Visselbjerg i Alslev Sogn og som nævnt Nørholm i Thorstrup Sogn. Endvidere skulle der lægges særlig vægt på de to gårde Myrthuegård og Marbækgård i Hostrup Sogn. Begge gårde ligger ved Varde Ås udmunding i Ho Bugt.

Plantørens interesse lå hovedsagelig i Marbæk Plantage, som blev tilplantet af en tidligere ejer af Marbækgård, Espen Mathiesen Hansen. Det område ejes nu af Esbjerg Kommune og fejrer 100 års jubilæum i 2004. Myrthuegård vil bruge kilderne til formidling af områdets og gårdens historie i forbindelse med en ny udstilling, der åbner i 2005.

Eftersøgning af kilder

Undertegnede blev ansat til at udføre arbejdet. Med en projektperiode på to måneder var det ikke muligt at udarbejde en fuldstændig undersøgelse af samtlige kilder for områdets historie. En prioritering af kildematerialet var nødvendig, og valget blev foretaget ud fra følgende kriterier: Generelt er alle kilder hos de besøgte arkiver vurderet med henblik på relevans for projektet. Forud for besøgene hos de tre statslige arkiver (Rigsarkivet, Landsarkivet for Nørrejylland og Erhvervsarkivet) gennemgik jeg deres oversigter, som gav et overblik over samlingerne. Ved arkivbesøget var det derefter muligt via de mere detaljerede registraturer og arkivfortegnelser at finde de specifikke pakker og bind for at vurdere relevansen for området.

En del arkivalier befinder sig på fjernmagasiner, derfor skal man ved besøg på arkiverne være opmærksom på, at enkelte arkivgrupper skal bestilles nogle dage i forvejen.

Der findes seks store arkivgrupper, som af tidsmæssige årsager kun blev gennemgået, således at man fik et overblik over omfanget. Det drejer sig om folketællinger, kirkebøger, skifteprotokoller, brandtaksationsarkiver samt kilderne for skøde- og pantevæsen og retsvæsen. For alle disse gælder det, at de personalhistoriske oplysninger udgør en stor lokalhistorisk værdi, og her ville det fx være muligt at følge familierne på Myrthuegård og Marbækgård hele livet med oplysninger om personernes erhverv, sociale og økonomiske forhold samt gårdenes ejerforhold og udseende. En sådan undersøgelse kunne fo-

Fig. 1. Denne tegning er hverken signeret eller dateret, måske er motivet aflæsning af varer langs Varde Å. Fundet viser hvilke skatte, arkiverne gemmer på. Hesselmed Godsarkiv, nr. 35. Forskellige sager 1612-1893. Landsarkivet for Nørrejylland.

This drawing is neither signed nor dated, perhaps the motif is unloading of goods along Varde Å. The drawing shows what treasures the archives contain.

retages for alle beboelser omkring ådalen, men en samlet undersøgelse ville kræve flere års intensive studier.

Det var heller ikke muligt at nå en undersøgelse af samtlige gejstlige arkiver på Landsarkivet for Nørrejylland. Denne arkivgruppe er af stor værdi, fordi sognepræsten tidligere var sognets samlingspunkt. Han stod for indberetninger til de centrale myndigheder om bla. sundhedstilstanden, skolegangen, økonomiske forhold, fattigvæsen, de lokale seværdigheder og kulturhistoriske værdier. Provsternes og bispens arkiver fortæller om lokale administrative forhold, sognepræsternes administration og ejerforhold vedr. jordbesiddelser. Da arkivgruppen er relativ let at komme ind i, blev en tilbundsgående undersøgelse fravalgt.

Endelig er der for Varde bys vedkommende tidligere udarbejdet en særskilt registrant af Poul Jacobsen, der omhandler byens historie 1850-1981.

Projektgruppen blev til sidst præsenteret for en rapport, som var opdelt efter kildernes placering, dvs. alle kilder hos Landsarkivet for Nørrejylland er samlet. Derefter er kilderne prioriteret efter administrationsområde: Centralt, regionalt, lokalt.

De lokalhistoriske arkiver er ofte i besiddelse af værdifuldt billedmateriale, som sjældent findes hos de større arkiver. Jeg nåede ikke at besøge alle. Esbjerg Byhistoriske Arkiv og Varde Lokalarkiv var begge i besiddelse af et omfangsrigt materiale. Derudover besøgte jeg Hostrup, Alslev og Hjerting lokalhistoriske arkiver. På de lokale arkiver findes ikke altid samlede registraturer; i stedet for fandt arkivlederne materialet frem. Det *kan* betyde, at der stadig findes materiale på arkivet, som ikke blev fundet frem. Ligeledes kan det være tilfældet, at mine undersøgelser på de store statslige arkiver er blevet begrænset af mine forestillinger om, hvor der kunne befinde sig relevante kilder.

Der kan forekomme flere indgange til et arkivalie, f.eks. forekommer kilder fra Danske Kancellis Brevbøger også i originaludgaven i Danske Kancellis arkiv.

Ud over de trykte og utrykte kilder findes også en stor mængde lokalhistorisk litteratur, som forholdsvis let kan findes via biblioteker og lokalarkiver. Derfor er dette ikke med i den kildefortegnelse, der findes sidst i artiklen.

Anvendelsen:
Hvordan kan undersøgelsen bruges

Med rapporten er der åbnet mulighed for flere undersøgelser af områdets historie. De fire samarbejdspartnere kender nu kildernes omfang og placering, og det første direkte resultat af undersøgelsen udkom i 2004 i bogform. Plantør Claus Løth vurderede, at kildegrundlaget var solidt nok til at kunne skrive en jubilæumsbog om sagfører E. M. Hansen og Marbæk Plantage. Derfor betalte Esbjerg Kommune for en udvidet undersøgelse samt for udgivelsen af bogen »Marbækområdet – 100 års plantagedrift og andre voksende glæder«.

I denne undersøgelse var det ligetil at benytte sig af kilderne, siden de allerede var lokaliserede. Desuden viste det sig, at Guldager Sognearkiv var i besiddelse af en forhandlingsprotokol fra Interessentselskabet Marbæk Plantage 1925-1938 samt enkelte arkivalier vedrørende sagfører Hansen. Claus Løth stillede de relevante dele af plantørens arkiv til rådighed, dette er normalt en del af Esbjerg Kommunes forvaltning og ikke tilgængeligt for offentligheden. Natur- og Kulturformidlingscenter Myrthuegård var også i besiddelse af en mængde arkivalier i form af rapporter, interviews og notater vedrørende naturen og områdets historie. Endvidere fandtes et ikke-registreret kildemateriale, i form af hukommelse og personlige billeder mm. fra Marbæk-områdets beboere.

Bogens disposition var forholdsvis hurtigt på plads, da jeg kendte kildernes omfang og omtrentlige indhold. Derfor bestod selve arbejdet med bogen i at opsøge og studere de kilder, jeg havde fundet frem til før, og der var bedre tid til skriveprocessen.

Mange oplysninger fandtes ikke på skrift, og interviews med nuværende og forhenværende beboere i plantagen gav vigtige informationer om udviklingen i det sidste århundrede. Det tager tid at kontakte de rigtige mennesker og tale med dem, men resultatet må ikke undervurderes. Områdets beboere kunne be- eller afkræfte forskellige historier samt bidrage med nye oplysninger, billeder og arkivalier. Desuden var det meget spændende at møde de mennesker, hvis familier i generationer har boet i Marbækområdet. Nedenstående er et eksempel på, hvorledes kilderne er blevet fundet og brugt i arbejdet med at skrive historien.

Sagfører Espen Mathiesen Hansen (1848-1923) og Marbæk Plantage

En af de største udfordringer var at finde kilder om sagfører Hansen. Han efterlod sig kun få arkivalier, nemlig de før nævnte breve og dokumenter, som nu befinder sig på Guldager Sognearkiv. Interessentselskabets protokol blev først til efter sagfører Hansens død og vedrørte plantagens forvaltning, indtil Esbjerg Kommune købte Marbæk Plantage med overtagelse fra 1. januar 1939.

Det mest nærliggende var at undersøge Det danske Hedeselskabs arkiv. De fleste plantageejere kontaktede dem for at få rådgivning og støtte i forbindelse med plantagernes anlæggelse og drift. Blot ikke sagfører Hansen. En eftersøgning i arkiverne gav intet resultat. Han havde tilsyneladende aldrig indmeldt sig, og efterhånden fik jeg det indtryk, at beplantningen af Marbæk Plantage var én mands projekt. I stedet for måtte jeg gå andre veje.

Kirkebøgerne var oplagte. Espen Mathiesen Hansen blev født 22. marts 1848 i Guldager Sogn. Forældrene var sognefoged og gårdmand Hans Peder Hansen samt Gjertrud Madsdatter fra Guldagergård. E. M. Hansen blev døbt den 2. maj, moderen blev introduceret til kirken samme dag. Fadderne var lo-

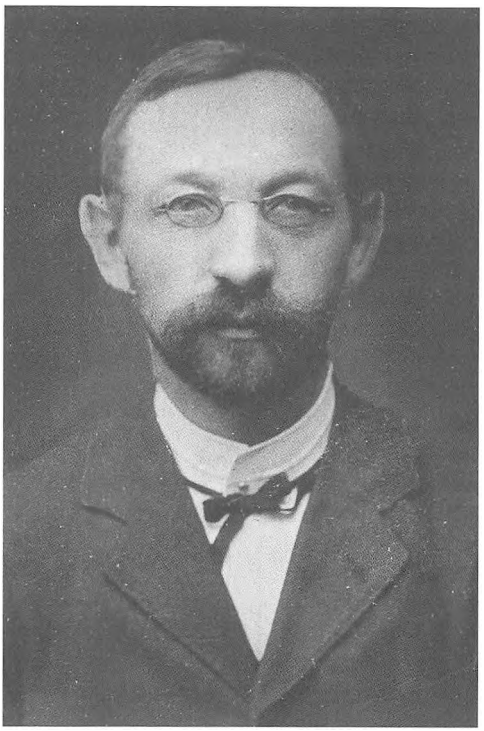

Fig. 2. Sagfører Hansen, som anlagde Marbæk Plantage. Han plantede stort set kun bjergfyr og sitkagran. I dag findes flere træsorter, som gør plantagen mere publikumsvenlig. Affotografering: Brian Kristensen.

The lawyer E. M. Hansen, who founded Marbæk Plantation. He planted almost exclusively mountain pine and Sitka spruce. Today there are several other types of trees, increasing the recreational value.

kale fra Hjerting, Sønderris, Guldager Mark og Tobøl.

Konfirmationen foregik den 2. marts 1862 i Guldager kirke. Hans mor, Gjertrud, var nu død, og faderen havde i stedet ægtet hendes søster. Ud for E. M. Hansens kundskab og opførsel havde præsten skrevet »Meget godt«. Han var blevet vaccineret den 13. maj 1853. Sagfører Hansen giftede sig aldrig, men helligede sig karrieren og plantagen. Han døde på Sct. Josephs Hospital den 11. april 1923, seks dage senere blev han begravet på Guldager Kirkegård. I øvrigt findes sagfører Hansens gravsted stadig, Esbjerg Museum og menighedsrådet har registreret det som bevaringsværdigt.

Da sagfører Hansen var ugift, fandt der et skifte sted. I skifteprotokollen for Esbjerg Købstad og Skads Herred med Fanø Birk (B 86b – 5330, nr. 86/181) ses det, at arvingerne efter Hansen var hans søstersønner, Hans Peter, Christian og Niels Sørensen, samt brodersønnen Hans Peter Hansen. Desværre er bilagene til skifteprotokollen usorterede, og det lod sig tidsmæssigt ikke gøre at gennemgå flere hyldemeter arkivalier, så det vides ikke, hvad sagføreren efterlod sig i likvide midler og bohave.

Espen Mathiesen Hansen blev uddannet som sagfører. Han virkede hovedsagelig i Skads, Øster og Vester Horne herreder, Esbjerg Købstad, Varde Købstad samt Fanø Birk. I Guldager Sognearkiv findes noget af sagførerens korrespondance vedrørende tiendeafløsningen i Hostrup Sogn. Under tiendeafløsningen, hvor man afviklede den gamle skatteform, fungerede sagfører Hansen som tiendekommissær for Ribe Amtsrådskreds. Med en lov fra 1894 fik tiendeyderne mulighed for at afvikle skatten ved at betale 25 gange et års tiende. Hvis tienden ikke før var blevet betalt som et årligt beløb, blev værdien regnet ud fra et gennemsnit af det betalte for årene 1892-1901. Danmark blev inddelt i kredse med hver sin tiendekommissær, som skulle forestå afløsningen. Øverste instans var Tiendekommissionen af 1903, og arbejdet varede i hele landet indtil 1918[1].

E. M. Hansen virkede som sagfører indtil 1921, da han var 73 år gammel. Sagførerfirmaet Permin og Krebs overtog Hansens virksomhed, og han selv flyttede til Marbæk. E. M. Hansen var begyndt at opkøbe hedejorden i Hostrup Sogn sidst i 1890'erne. Dette ses via de efterladte papirer i Guldager Sognearkiv. Købene lader til at være temmelig systematiske, i hvert fald har han udarbejdet en oversigt over samtlige jorder i Hostrup og Guldager sogne, som han har afgivet tilbud på i 1901. I oversigten skrives ejeren, matrikelnumrene, om der er tale om

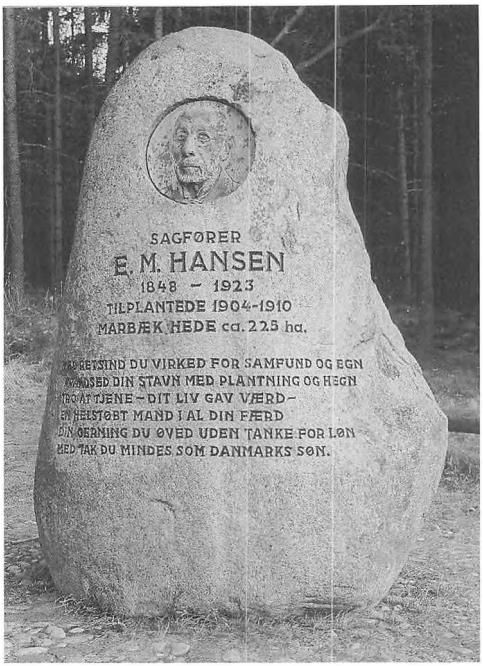

Fig. 3. Mindestenen for sagfører Hansen findes ved søerne i Marbæk Plantage. Foto: Brian Kristensen.

The memorial stone for Lawyer Hansen is situated by the lakes in Marbæk Plantation.

hede, ager, eng eller skov, antal tønder land samt det afgivne tilbud. Hansen skriver, at området agtes inddraget til træplantning, plantagedrift var altså formålet fra begyndelsen.

Der var tale om 1791 tønder land hede og 238 tønder land ager. Jordene var spredt over Tobøl, Hjerting, Kokspanggårde, Hostrup, Kokspang, Sjelborg, Kraunsø, Marbæk og Myrthue. Den samlede, formodede købssum blev angivet til 25.330,95 kr. Det må formodes, at E. M. Hansen siden har forhandlet priserne længere ned.

E. M. Hansen skriver, at der var oprettet skriftlige og behørigt stemplede købekontrakter om disse arealer, bortset fra dem, der manglede taksering af købesummen. På disse arealer blev fremsat tilbud med frist til 1. januar 1902, men tilbudene skulle accepteres, før taksationen kunne foretages. Sagfører Hansen har sandsynligvis ikke købt alle arealerne på en gang, oversigten må være over ønskede jordområder. Dette ses blandt andet ved, at købene var spredt over flere år.

Efter sagfører Hansens død blev Marbæk Plantage drevet af hans arvinger og senere et interessentselskab. Da Esbjerg Kommune i 1938 købte området, var det især med henblik på plantagedrift, medens det rekreative formål var mere underordnet. Under 2. Verdenskrig fik kommunen da også udnyttet plantagen, og Marbæk-området har flere gange beskæftiget unge mennesker i perioder med stor arbejdsløshed. Med Marbækplanens vedtagelse i 1969 kom for første gang en større plan, som kombinerede områdets enestående arkæologiske betydning, den specielle natur og befolkningens behov for rekreative områder. Med erhvervelsen af Myrthuegård i 1992 åbnedes der mulighed for en ny formidlingsform af naturen, hvor blandt andet skoler og børnehaver undervises i det naturskønne område ved udløbet af Varde Å.

Afsluttende bemærkninger

Med denne undersøgelse findes nu en mulighed for at udnytte kilderne til Varde Ådals historie bedre end hidtil. Ovenstående eksempel viser, hvorledes de kan bruges i det lokalhistoriske arbejde. Der ligger mange gode historier gemt i arkiverne, de venter blot på at blive fundet frem og skrevet. Hele rapporten blev sendt ud til de lokale arkiver, som deltog i første undersøgelse. Her findes kilderne omtalt ned til hvert enkelt pakke og bind, hvorfra man kan bestille de relevante arkivalier.

Charlotte Lindhardt, f. 1972. Museumsinspektør. Cand. mag i lokalhistorie og semiotik. Projektansat ved Den antikvariske Samling i Ribe, Ølgod Museum, Esbjerg Museum og Museet for Varde By og Omegn. I forbindelse med ovennævnte undersøgelser ansat af Esbjerg Museum, Varde Museum og Esbjerg Kommune.

Noter

Bemærk: Note 2-17 refererer til Kildefortegnelsen, der er et bilag.

1. Red. Erik Alstrup og Poul Erik Olsen, Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II, 1991.
2. Eventuelt proveniensnummer i parentes.
3. Topografisk samling er nu opløst og fordelt til de oprindelige provenienser. Seddelregistraturen er ordnet efter landsdel, købstæder, herreder, herregårde. Desuden findes et alfabetisk stedregister for mindre lokaliteter. Datoerne henviser til oplysninger i æskerne 29-32, 65-68 og 99-101. I disse æsker findes henvisningen til det arkiv, hvor arkivaliet befinder sig.
4. Thelma Jexlevs »Lensregnskaberne – en oversigt« fra 1978 (også trykt i Fortid og Nutid 1972/74) giver en oversigt for hvert enkelt len.
5. Med fokus på Lundenæs Amt, dvs. dele af Bøvling Amt kan være udeladt, da det faldt uden for undersøgelsesområdet.
6. Eventuel signatur i parentes.
7. Indtil 1891 på mikrokort, derefter i original. Sluttidspunktet afhænger af, hvornår sognene sidst har afleveret kirkebøger.
8. Der findes skifteprotokoller for hele området fra 1600-tallet. Disse registraturer er pga. deres omfang ikke gennemgået. Der findes sted- og navneregistre på læsesalen. Registrene er en udmærket indgang til skifteprotokollerne og skiftedokumenterne.
9. På landsarkivet findes et register til alle skøde- og panteprotokollerne, opdelt alfabetisk efter sogne.
10. På arkivbind og pakker bruges både landgangsbro og landingsbro. Her er fastholdt landgangsbro, som benyttes i registraturen.
11. Arkivalierne kunne ikke findes.
12. Bemærk: Hvis man skal have adgang til en enkelt sag, er gebyret på 500 kr. pr. sag.
13. I seddelregistraturen findes emneregister, navneregister og stedregister.
14. Kartotekskort, opdelt emnevis. Her findes ofte flere oplysninger end i bogen om Varde. Kartotekskortene indeholder oplysninger i stikordsform samt kildehenvisning.
15. Maskinskrevet registerbind over samlingerne, med angivelse af emne eller sted og henvisning til sider. Desuden findes et separat personregister. Registeret er meget udførligt.
16. Se www.byhistorie.dk, hvor landets købstandsindberetningerne bliver samlet.
17. Placering: Esbjerg Kommune, afdelingen for Byggeri & Miljø.

Litteratur

Lindhardt, Charlotte: *Marbækområdet – 100 års plantagedrift og andre voksende glæder*. Esbjerg 2004 (heri findes de øvrige litteratur- og kildehenvisninger).

SUMMARY

How to find local history? – sources to the history of Varde river valley

Esbjerg Museum, Varde Museum and Esbjerg Kommune ordered in 2003 an investigation into the existence of historical sources regarding Varde Å and the surrounding parishes. In Esbjerg Kommune the planter of Esbjerg Kommune, Claus Løth, and the leader of Natur- og Kulturformidlingscenter Myrthuegård, Jens Futtrup, had interests in the project. 2004 sees the celebration of the 100 years jubilee of the creation of Marbæk Plantation, and Esbjerg Kommune wished to mark this with a jubilee book. Myrthuegård opens a new exhibition about Varde Ådal and Ho Bugt in 2005 and was searching for historical information about the area. After visiting the national archives and various other local archives a report about the historical sources was written. The motive was to find out which historical sources existed in order to make further historical investigations. Consequently the planter of Esbjerg Kommune ordered a book about Marbæk Plantation at the mouth of Varde Å. The creator of Marbæk Plantation, the lawyer Espen

Mathiesen Hansen bought the heath lands in and around Marbæk a hundred years ago in order to cultivate the area and create a plantation. He never sought support and help from Det danske Hedeselskab like other plantation owners did at the time. In 1939 Esbjerg Kommune took over the area and has since created a beautiful re-creative area for the local population. With this investigation and the example of lawyer E. M. Hansen it is shown how rich the sources are of local history, just waiting to be written.

Bilag: Kildefortegnelse

Selve rapporten endte med et omfang på over 400 sider. Nedenstående oversigt viser, i hvilke arkiver der findes kilder til historien. Personalet på de respektive arkiver ved, hvordan man skal søge inden for de enkelte arkiv. Bemærk, at det ikke er muligt at bestille arkivalier ud fra oversigten, som dækker hele arkiver, man skal altid bestille enkelte pakker og bind.

De angivne årstal dækker ikke hele arkivets spændvidde, kun de år, der findes relevant materiale for undersøgelsens vedkommende. Desuden skal man være opmærksom på forskellige tilgængelighedsfrister for arkivalierne. Denne oversigt er udelukkende ment som en appetitvækker for lokalhistorisk interesserede.

Rigsarkivet[2]

Skriftlige kilder

Seddelregistraturer

29. Topografisk samling. Papir 1550-1574
30. Topografisk samling. Papir 1575-1614
31. Topografisk samling. Papir 1615-1642
32. Topografisk samling. Papir 1643-1659
65. Topografisk samling. Papir 1660-1664
66. Topografisk samling. Papir 1665-1669
67. Topografisk samling. Papir 1670-1673
68. Topografisk samling. Papir 1674-1687
80. Regiments- og rytterdistriktsregnskaber
82. Købstadregnskaber 1660-1850, N-Æ. Slotsregnskaber før 1848
97-98. Topografisk samling. Stedregister A-G og H-Ø[3]
99. Topografisk samling. Papir 1170-1549
100. Topografisk samling. Papir 1688-1699
101. Topografisk samling. Papir 1700-1882

Danske Kancelli

Rentekammerarkivet

Kommercekollegiet

Lensregnskaber[4]

Lundenæs len 1608, 1610-1658
Riberhus len 1562-1658
Riberhus og Møgeltønder len 1597-1658

Amtsregnskaber

Lundenæs og Bøvling Amter 1662-1793[5]
Riberhus Amt 1662-1799
Ribe Amtstue 1800-1848
Varde Amtstue 1841-1848

Frederik III's matrikel fra 1662 med forarbejder

Christian V's matrikel fra 1688 med forarbejder

Overskattedirektionen 1762-1782 (385)

Finanskassedirektionen 1784-1816 (400)

Direktionen for statsgælden og den synkende fond 1816-1848 (423)

Amtstiendekommissionerne 1810-1864 (25 53)

Den Kgl. Overordnede Tiendekommission 1810-1864 (2554)

Tiendekommissionen af 15.5. 1903, 1905-1919 (1011)

Teknisk Central 1941-1946, Anlægsdirektoratet 1946-1951, Vejdirektoratets Anlægskontor 1951-1962 (2168)

Jernbanekommissariater (Kommissarier ved Anlæg af Jernbaner) 1845-1958 (1418)

Statens Landvindingsudvalg 1940-1970 (1073)

Statens Vandløbsudvalg 1942-1970 (1041)

Vandløbsrådet 1954-1971 (1147)

Naturfredningsrådet 1917- (1903)

Overfredningsnævnet 1917-(1901)

Fredningsankenævn 1961-1969 (1903)

Taksationskommissionen for Naturfredning 1922- (1905)

Det Centrale Fredningsregister 1937- (proveniensnummer 1904)

Statsministeriets Konsulent i Naturfred-

ningsspørgsmål 1947-1961. Statens Naturfrednings- og Landskabskonsulent 1961-1975 (proveniensnummer 1922)
Klitvæsenet 1867-1946. Klitdirektoratet 1946-1975 (1056)

Kort og tegninger
Søkortarkivet 1784-1973 (proveniensnummer 1959
Vandbygningsdirektoratet 1797-1966 (proveniensnummer 1185)
Vejdirektoratets aflevering 1797-1846 (afleveret 1976)
Søetatens restsamling o. 1806

Landsarkivet for Nørrejylland
Skriftlige kilder[6]
Matrikler for Skads herred, Lundenæs amt, Riberhus len, Riberhus amt og Vester Horne herred
Ringkøbing Amtstue 1772-1789 (B 21)
Varde Amtstue 1830-1964 (B 22)
Ribe Amtstue 1714-1938 (B 23)
Ribe Stiftamt 1893-1970 (arkivalierne dækker 1660-1969 (B 9)
Det første jyske regiments gods. Det vestjyske godsdistrikt 1680-1716 (GRyt 6)
Esbjerg toldarkiv 1863, 1870-1975, herunder
Hjerting 1926-1969
Nordby 1926-1969
Roborghus 1926-1973
Hjerting toldarkiv 1777-1878
Varde toldarkiv 1779-1970
Alslev-Hostrup Sognearkiv 1803-1869 – findes i præstearkivet (C 566)
Janderup-Billum Sognearkiv 1815-1886 – findes i præstearkivet (549 B/C)
Thorstrup-Horne Sognearkiv 1781-1935 – findes i præstearkivet (C 556) og Sognerådsarkivet D 523A)
Thorstrup Sognearkiv 1899-1935 – findes i præstearkivet (C 556)
Aal Sognearkiv 1815-1857 – findes i præstearkivet (C 554)
Varde Landsogn 1750-1963 – findes i præstearkivet (C 548)
Varde rådstuearkiv 1504-1962 (D 31)
Varde købstadskommune 1867-1968
Alslev Sognefogeddistrikt 1962-1970 (Sfg18)
Billum Sognefogeddistrikt 1874-1966 (Sfg 50)
Hostrup Sognefogeddistrikt 1873-1961 (Sfg 353)
Janderup Sognefogeddistrikt 1816-1968 (Sfg 401)
Thorstrup Sognefogeddistrikt 1875-1963 (Sfg 788)
Aal Sogn, Nordre Sognefogeddistrikt 1933-1968 (Sfg 983a)
Aal Sogn, Søndre Sognefogeddistrikt 1956-1968 (Sfg 983b)
Ribe bispearkiv 1417-1934 (C 4)
Skads provsti 1701-1909 (C 43E)
Vester Horne provsti 1709-1812 (C 43C)
Øster Horne og fra 1800 Slavs provsti 1683-1810 (C 43D)
Kirkeinspektionen Varde Kirke 1652-1914 (C 629)
Landsbykirkernes regnskabsbøger (C KRB)
Alslev: Intet, muligvis i biskoppens arkiv.
Billum: Intet, muligvis i biskoppens arkiv.
Guldager: 1582-1719
Hostrup 1831-1895
Janderup 1842-1894
Thorstrup: 1647-1687
Varde: Købstadskirker, derfor ingen arkivalier her.
Aal: Intet, muligvis i biskoppens arkiv.
Kirkebøger[7]
Alslev Sogn 1721-1999 (C 566, indtil 1891 fælles med Hostrup)
Guldager Sogn 1720-1955 (C567)
Hostrup Sogn 1721-1967 (C 566, indtil 1891 fælles med Alslev)
Billum Sogn 1637-1961 (C 549C, indtil 1891 fælles med Janderup)
Jandeurp Sogn 1637-1956 (C 549C, indtil 1891 fælles med Billum)
Varde købstad 1702-1972 (C 548 A, B, C, D, E. Bemærk flere sogne)
Aal Sogn 1691-1946 (C 554)
Thorstrup Sogn 1734-1989 (C 556)
Folketællingerne 1787-1940
Skiftevæsen[8]
Skøde- og panteprotokoller[9]
Tingbøger

Skads herred 1636-1640 er udgivet
Skads herred 1688-1742
Skads-Gørding-Malt herreder 1736-1803
Skads herred 1801-1866
Vester Horne herred 1613-1676
Varde Byfoged 1591-1674
Varde og Vester Horne herred 1686-1706
Varde, Øster, Vester og Nørre Horne herreder 1759-1863
Øster Horne herred 1665-1667
Øster og Nørre Horne herreder 1709-1753
Visselbjerg godsarkiv 1759-1803 (G 473)
Toftnæs godsarkiv 1798-1808 (G 472)
Alslev Sogn, Christen Spangsbergs godsarkiv 1785-1807 (G 468)
H. M. Spangsbergs godsarkiv 1778-1798 (G 470)
Spangsbjerg Mølle 1785-1798 (G 469)
Sønderris godsarkiv 1742-1851 (G 471)
Hostrup Sogn, Ellungs gods 1771-1810 (G 465)
Hostrup Sogn, Mads Pedersen 1773 (G 474)
Store Hebo 1745-1867 (G 457)
Hesselmed godsarkiv 1612-1893 (G 459)
Nørholm godsarkiv 1510-1955 (G 463)
Ribe Amts Branddirektorat 1800-1889 (BrD 37 og BrD 38)
Varde Branddirektorat 1872-1976 (BrL 32)
Brandforsikring, Esbjerg Købstad 1899-1953 (BrK 5)
Brandforsikring, Varde Købstad 1818-1952 (BrK 31 og D 31)
Byudviklingsudvalget for den vestlige del af Ribe Amt 1965-1969
Vandbygningsvæsenet, 2. distrikt. Statshavnsadministrationen i Esbjerg, o. 1868-1973 (TTVA-02)
Interessentselskabet Hjerting Landgangsbro 1852-1863 (PX 16 A 19)[10]
Overklitfogden for Ribe Amt 1868-1960 (B437)
Strandfogeden i Myrthue 1786 (Y 65)[11]
Plantager under Det danske Hedeselskab 1887-1923 (Y 82)

Kort og tegninger
(søges sogne-, herreds- og amtsvis)
Planer og tegninger
Kortsamlingen, seddelregistratur
Foto af kort
Planer og tegninger, topografisk samling

Erhvervsarkivet
Skriftlige kilder
Det danske Hedeselskab 1866-1985
Diverse mindre handelsfirmaer omkring Varde og Esbjerg (ikke gennemgået her)

Det danske Hedeselskab, Viby J[12]
Fra perioden 1953-1973 findes alle projekter vedr. dræning i Varde Ådal, med tilhørende markkort, hvor drænene er indtegnede. Desuden findes dræningsarbejder udført af firmaet »Jessen & Jansen«, som især arbejdede på Varde-egnen.

Esbjerg Byhistoriske Arkiv
Skriftlige kilder
Esbjerg Kommunale Arkiv 1910-1997
Parker og anlæg. Marbæk Plantage 1938-1986 (artikelmappe)
46.4 F, Marbæk Plantage 2000 (U.8048)
64.9 Marbækgård, Marbækgårdsvej 1, 1986 (U.535)
99.4 Espen Mathiesen Hansen (U.2457)
99.4 Jens Futtrup, 1999 (U.6342)

Billeder
Parker og anlæg. Marbæk Plantage 1975-1980 (billedmappe)
46.4 F, Marbæk Plantage o. 1970 (B)
46.4 L, Marbækgårdsvej 1, o. 1960 (B)
64.9 Marbækgård, Marbækgårdsvej 1, 1952-1953 (B)
79.9 Esbjerg Flugtskydningsbane 1970 (B)
50.1 Natur- og kulturcenter Myrthuegård, Myrtuevej 39, 1996 (B)
63.1 Myrthuegård, Myrtuevej 39, 1910-1995 (B)

Varde Lokalhistoriske Arkiv
Skriftlige kilder
46.4 Varde Å diverse år.
Varde Kommunale Arkiver 1854-1970
Varde Landsogn (Sogneråd) 1842-1970
Thorstrup Sogneråd 1929-1969

Thorstrup-Horne Sogneråd 1870-1960
Janderup-Billum Sogneråd 1842-1970
Alslev-Hostrup Sogneråd 1884-1968
H. K. Kristensens seddelregistratur[13]
Lindbergs forarbejder til Varde bys historie[14]
Carl Lindberg Nielsens Samlinger[15]
Købstadsindberetningerne 1735[16]

Billeder
Billederne er ved at blive registreret på EDB. Status pr. 1. juli 2003 er registreret 800 billeder ud af 23.000. Resten findes via registrene på kartotekskort, som er opdelt efter gader, personnavne og sager. Enkelte billedemner har egne kasser:
Åen og havnen I-II
Broerne
Kirker
Trafik – transport
Andet
Møller i Varde
Toldvæsen

Alslev Sognearkiv
Skriftlige kilder
Alslev Mølle 1774-1961 (pakke 4)
Alslev Marsk Græsningsforening 1962-1979 (pakke 8)
Tingbogsuddrag 1636-1638 (pakke 15)
Engvandingsselskabet i Toftnæs 1906-1924 (pakke 21)
Visselbjerg 1739-1976 (pakke 34)
Alslev Kirke 1761 (pakke 47)
Fladenggård i Toftnæs, nu Næsgård, 1888 (1 læg)
Mapper med lister over alle gårdene og deres ejere siden 1700-tallet
Mapper med diverse avisudklip vedr. Alslev siden 1934

Kort og billeder
Diverse kort over Alslev-området
Billeder Alslev I-III
Billeder Alslev Øst
Billeder Toftnæs I-II
Billeder Grøndal, Torup, Tulsmark, Damsmark
Billeder Kirken
Billeder Alslev Mølle
Billeder Portrætter
Billeder Vibæk, Visselbjerg

Hostrup Sognearkiv
Skriftlige kilder
U1. Avisudklip om Marbæk og Marbækgård (1953) 1989-o. 2002
U2. Avisudklip om Fåredag i Marbæk 1993-o. 2002
U3. Avisudklip om Myrthuegård 1991-2003
U4. Avisudklip om Tarphage Bro. Færge og Fiskeri i Varde Å 1939-2000
U17. Avisudklip om Strandstien fra Hjerting til Marbæk 1996-2001
U20. Avisudklip om Ho Bugt 1990-1999
U28. Hostrup Sogn, o. 1990-2000
U29. Avisudklip om Visselbjerggård, o. 1998
A44c: Papirer fra Myrthuegård, dateret 1867
A66: Visselbjerg, afskrifter vedr. Visselbjergs gårdhistorie
Sognemappe med gårde og huse

Billeder
Billedregister. Tre mapper med over 300 billeder indsat i orden efter, hvornår de er tilgået arkivet. Der findes ikke personal- eller stedregister til billedregisteret.

Hjerting Sognearkiv
Skriftlige kilder
Udskrift og renskrevet kopi af kirkebogen fra Guldager Sogn o. 1901. Den fhv. strandkontrollør i Hjerting, Dannebrogsmand, søn af skrædder Christen Hans Dyhre og hustru Kirsten Marie Nielsdatter, død 6. august 1901.
Ringbind: Toldvæsen og skibsfart i slutningen af 1600-tallet.
Hjerting Sognearkiv er i flytterod og ligger inde med flere kilder. Arkivet er ved at blive genoprettet, derfor kan det ikke udelukkes, at der findes flere kilder.

Kort- og Matrikelstyrelsen
Kortblade over de enkelte sogne
Original 1-kort
Videnskabernes Selskabs Konceptkort

Høje målebordsblade
Lave målebordsblade
Atlasblade
4-cm kort
Ældre bymålinger
Byblade
Søkort

Esbjerg Kommune
Byggesager for Marbækgård og Myrthuegård[17]
Grøn sektorplan 1998

Kildeudgivelser
Danmark Riges Breve 1240-1332
Ribe Oldemoder 1290-1518
Kronens Skøder 1535-1765
Danske Kancellis Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-1657
Præsteindberetninger til Ole Worm 1625-1642
Kong Valdemars Jordebog I-III
Biskop Peder Hegelunds Almanakoptegnelser 1565-1613
Peder Hansen Resen: Atlas Danicus VI D, Ribe Stift (1680'erne)

Holger Villumsen, museumsinspektør

Besættelsessamlingen er flyttet hjemmefra

– Grindsted Museum har fået en ny udstilling om besættelsestiden 1940-1945

Siden 1978 har Grindsted haft en samling om besættelsestiden i lokaler på Vestre Skole, hvor den opstod som led i et elevprojekt. Den første udstilling åbnedes for offentligt publikum i 1979. Besættelsessamlingen voksede hurtigt og er nu en af Danmarks største om de fem usædvanlige år. I foråret 2004 blev den flyttet til Grindsted Museum og genåbnet i en stærkt forynget udgave.

Fem år i fokus

Årene 1940-1945 er en kort periode i Danmarks lange historie. I de fem år var Danmark militært besat af Tyskland, der dengang var en diktaturstat under ledelse af *Tysklands Nationalsocialistiske Arbejderparti (NSDAP, nazisterne)*. Den danske nation og stat var i de fem år underlagt så specielle betingelser på stort set alle livets plan, at vilkår og begivenheder lige siden har tiltrukket sig stor opmærksomhed fra alle dele af nationen.

Allerede i sommeren 1945 udkom bøger med beretninger om forholdene under besættelsen. Navnlig de overlevende fra koncentrationslejrene i Tyskland havde barske oplevelser at give videre. Fælles for tidligere fanger og modstandsfolk var en ofte traumatisk nedtur i tiden efter 1945. Mange af modstandsbevægelsens medlemmer var ikke i stand til at bearbejde deres personlige erfaringer. En stor gruppe af disse mennesker kunne derfor heller ikke uden videre samle sig om at give deres erfaringer videre. De nærmeste familiemedlemmer fik ofte kun overfladiske oplysninger om deres dramatiske oplevelser.

I slutningen af 1940'erne begyndte historikeren Jørgen Hæstrup på videnskabeligt grundlag at indsamle beretninger og privat arkivmateriale om den illegale modstandskamp imod besættelsesmagten. Hæstrup udgav i 1954 sin første bog, *Kontakt med England*, hvori han beskrev grundlaget for modstandsbevægelsens virke. Senere fulgte andre historikere med udgivelser, der også gav modstandsbevægelsen stor opmærksomhed. I 1957 oprettedes *Museet for Danmarks Frihedskamp* i København, i daglig tale *Frihedsmuseet*. Siden oprettedes flere andre samlinger og museer om besættelsestiden. Mindesmærker på bygninger, pladser og i landskabet har siden 1945 bidraget til at fastholde mindet om de fem år.

Et moralsk dilemma

Jørgen Hæstrup fokuserede på modstandsbevægelsens positive resultater, og den indfaldsvinkel var normdannende i mange år. Det var også forståeligt, eftersom Regeringen Stauning-Munch beordrede Danmarks kapitulation efter blot et par timers åben krig den 9. april 1940. Det er ikke tilfældigt, at vi i Danmark omtaler de fem år som *Besættelsen* og ikke som *Krigen*. Formelt set var Danmark og Tyskland ikke i krig, selv om de to landes hære igennem et par tidlige morgentimer den 9. april 1940 åbnede ild imod hinanden. 13 soldater døde og 21 såredes på dansk side. Den kortvarige ildkamp og den hurtige kapitulation havde ikke mindst en ødelæggende effekt på den danske nations selvfølelse.

Med livet som indsats ydede de danske frihedskæmpere en stor personlig indsats for Danmarks frihed og Tysklands nederlag, men efter kapitulationen i 1940 havde frihedskæmperne kun begrænsede muligheder for at gøre skaden god igen gennem illegal virksomhed. De kunne ikke udviske mindet om den korte militære kamp og det efter militære begreber ærreløse nederlag tidligt om morgenen den 9. april. Der var så lidt heltemod, hæder og ære at mindes fra disse

få timers militær modstand, at fokusering på modstandsbevægelsen efter krigens ophør nødvendigvis måtte have en lindrende virkning på vor sårede, nationale stolthed, selv om modstandsbevægelsen ikke var nogen talrig skare. Lige siden 1940 har det moralske dilemma ved den korte kamp, kapitulationen og regeringens samarbejdspolitik overfor den tyske besættelsesmagt været genstand for intens diskussion.

Efter besættelsen fulgte retsopgøret, der hvilede på love med tilbagevirkende kraft. Der blev givet domme til mere end 13.000 mennesker, hvoraf 46 fik fuldbyrdede dødsdomme. Retsopgøret afsluttedes i første halvdel af 1950'erne med benådning af alle endnu fængslede personer. Dermed var den danske nation dog ikke færdig med at bearbejde og fordøje det ærreløse nederlag i 1940. Tiden var blevet en anden, men følelsen af, at politikerne var sluppet for nemt fra retsopgøret, levede videre i mange år. Derfor blev modstandsbevægelsen i mange år omtalt i så rosende vendinger, og derfor gik der flere årtier, før forskere og museer begyndte at interessere sig for andre sider af forholdene igennem de fem år fra 1940 til 1945.

En lignende udvikling udspillede sig i Frankrig. Den gamle stormagt blev på få uger i forsommeren 1940 rendt over ende af Tyskland. Skammen over nederlaget førte også i Frankrig til en intens søgen efter noget at være stolt over.

Besættelsessamlingen er flyttet

Grindsted har i 25 år haft en samling om besættelsestiden 1940-1945. *Besættelsessamlingen* var indtil udgangen af 2003 tilgængelig for publikum i store kælderlokaler under Vestre Skole på Fælledvej. Nu er nogle få lokaler omdannet til magasin, medens de fleste øvrige lokaler sammen med gangarealet er afleveret til skolen.

På *Grindsted Museum* er der i foråret 2004 blevet indrettet en ny udstilling på grundlag af Besættelsessamlingen. Til den nye udstilling har vi taget hele huset i brug, idet de tidligere udstillinger om landbrug og

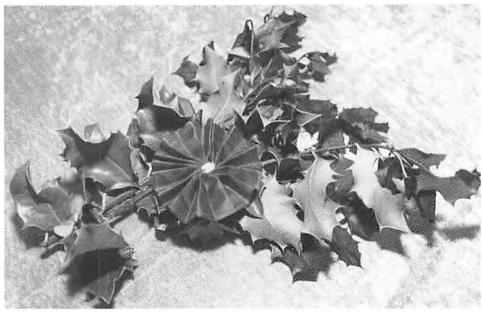

Fig. 1. Kristi tornekrone, kvist af kristtjørn, modtaget på åbningsdagen den 6. juni 2004 af frihedskæmper Rudolf Nielsen, Grindsted. Planten er hjembragt fra strandområdet ved Omaha Beach til minde om D-dagen den 6. juni 1944. Foto: Holger Villumsen.

Dornenkrone Christi, Zweig eines Christdornes. Am Eröffnungstag dem 6. Juni 2004 von Freiheitskämpfer Rudolf Nielsen, Grindsted, empfangen. Die Pflanze ist aus Omaha Beach heimgebracht als Erinnerung am Invasionstag dem 6. Juni 1944.

forhistorie er blevet taget ned efter mange års tro tjeneste. Også i særudstillingslokalet er besættelsestiden på programmet.

Åbning på Grindsted Museum

Den nye udstilling blev åbnet den 6. juni 2004 på 60-årsdagen for *D-dagen*. D-dag er et engelsk, militært begreb, der betegner den dag, hvor en operation iværksættes. I årene efter verdenskrigen er D-dags-begrebet blevet synonymt med netop dagen for de vestallieredes landgang på det nordeuropæiske fastland den 6. juni 1944.

Fra de vestallieredes landgang i Normandiet gik der kun 11 måneder, før nazismens Tyskland måtte overgive sig betingelsesløst til krigens militære sejrherrer i Storbritannien, Sovjetunionen og USA. I Europa afsluttedes verdenskrigen den 9. maj 1945, der nu fejres som *Europa-dagen*.

Udstillingen blev åbnet af museumsinspektør Holger Villumsen, der berettede om landgangen i Normandiet og forholdet mellem de vestallierede og Sovjetunionen. Senere på eftermiddagen var der rundvisning i den nye udstilling om besættelsestiden på Grindstedegnen.

Af de tidligere modstandsfolk har Grindsted nu kun Rudolf Nielsen tilbage. Sammen med hustruen Ally bragte han på åbningsdagen de forsamlede lidt tættere på landgangsområdet Omaha i Normandiet. To gange har parret besøgt D-dagsområdet. Under det første besøg, der foregik først i 1980'erne, fandt de en lille selvsået kristtjørn i strandområdet. Dette symbol på Kristi tornekrone – samt landgangsstyrkens tab og lidelser – tog de med hjem, plantede den i haven og flyttede den senere med til deres nuværende bolig, hvor den er blevet ca. 3 meter høj. Fra denne plante overdrog de til museet en kvist med de rød-hvid-blå farver fra *Royal Air Force*. Den blev straks placeret på et for alle tilstedeværende synligt sted under åbningen af udstillingen.

De yngre årgange

Yngre årgange af publikum er hovedmålgruppen for den nye udstilling. De er uden personlig erindring om besættelsesårenes hverdag, besættelsens årsager og følgerne af de ekstraordinære forhold, hvor demokratiet var sat ud af kraft, retssikkerheden reduceret, og enhver kunne miste livet som følge af tysk hævnterror efter modstandsbevægelsens aktioner. Mange mennesker har heller ikke længere familiemedlemmer, der kan fortælle dem noget om forholdene under besættelsen.

»Yngre årgange« er faktisk en meget stor gruppe mennesker. Personer på 60 år og derunder har i sagens natur ikke haft mulighed for at opleve noget i besættelsestiden overhovedet. Besættelsestiden er for alvor ved at blive historie, der kun lever videre takket være formidling i litteratur, mindesmærker, arkiver og museer.

Godt nok opstod Besættelsessamlingen på en skole, hvor eleverne må siges at falde ind under betegnelsen »yngre årgange«, men i 1998 var udstillingen udviklet så vidt gennem mange års knopskydninger, at historikeren Rasmus Mariager måtte betegne den som en såkaldt *første generationsudstilling*. Denne type udstilling er i princippet »...karakteriseret ved, at en person, en samfundsklasse eller en generation sætter sig selv på museum. Vel er genstandene udstillet efter et ordningsprincip, men der fyldes hele tiden nye genstande på udstillingen. Således virker første generationsudstillingen stadig mere rodet i sin fremtrædelsesform ... Den fremlægger genstande – den *forklarer* ikke historien. Der er med andre ord et fravær af faglig og pædagogisk *vejledning* i udstillingen«[1]. På denne baggrund var det i høj grad relevant at vende tilbage til pædagogisk formidling til de yngre årgange blandt museets gæster.

Den nye udstilling

På Grindsted Museum møder den besøgende en introduktion, der sætter fokus på *det nationale, nationalisme og krig*. Dette tema er udstillingens røde tråd. Med udstillingen vil *Grindsted-Vorbasse Museum* formidle nationalisme som en årsag til, at mennesker går i krig med alvorlige følger i det praktiske hverdagsliv både under krigen og i tiden efter krigen.

Fokus på nationalisme

Idéen om det nationale opstod i kølvandet på Napoleonskrigene omkring år 1800, hvor det daværende tyske rige brød sammen i 1806. Fra dette tidspunkt begyndte de europæiske nationer, især borgerskabet indenfor de enkelte nationer, at drømme om national, kulturel og politisk frihed i hver deres egen stat. Indenfor rammerne af en *nationalstat* skulle hver nation ifølge visionen kunne opnå fred, frihed, demokrati og velfærd. Vejen fra vision til virkelighed var ikke nem, eftersom de fleste enevældige fyrster helst fastholdt deres egen magt. Når nationens drøm om at blive herre i eget hus ikke lykkedes med fredelige midler, var vejen kort til oprør og brug af regulær vold. Her udviklede Danmark og Tyskland sig ad to forskellige veje.

Danmarks udvikling med ideen om det nationale kan kort fortælles med fokus på den frie forfatning, som vi fik allerede i 1849 efter et ublodigt oprør i København 1848. Grundlovens indhold var der dog ikke enighed om, så derfor rystedes riget af en borger-

krig, der blev udkæmpet i Slesvig, Holsten og det øvrige Jylland fra 1848 til 1850. Grundloven ændredes allerede i 1863 med brod mod Holsten, hvilket førte til dansk forsvarskrig i 1864 mod Preussen, der hurtigt erobrede hele Slesvig op til Kongeåen. Takket være støtte fra stormagterne vendte Nordslesvig tilbage til Danmark efter Den 1. Verdenskrig, hvor Tyskland var på tabernes side, og Danmark var neutralt. Siden 1920 har næsten alle danskere været forenet indenfor den danske nationalstats grænser, selv om der dog fortsat er et dansksindet mindretal i Slesvig-Holsten – ligesom der også er et tysksindet mindretal i Sønderjylland.

Tyskerne er langt flere i antal end danskerne, men efter nederlaget til Napoleon i 1806 var Tyskland splittet i mange små, enevældige fyrstestater. I det europæiske revolutionsår 1848 forsøgte borgerne i flere tyske stater også at indføre en fri forfatning, hvilket imidlertid alle steder mislykkedes. Derimod samlede Preussen gennem krige mod Danmark 1864, Østrig 1866 og Frankrig 1870-1871 mange tyske fyrstedømmer og genetablerede en ny og magtfuld tysk stat med en ny kejser, men der var ikke tale om én fælles nationalstat for alle tyskere, eftersom der fortsat boede mange tyskere i navnlig Østrig og Tjekkiet. Tysklands kejser interesserede sig ikke for det nationale ideal, men i store dele af den tyske nation blev det nationale spørgsmål diskuteret intenst. *Det Tyske Kejserrige* udviklede et meget stærkt videnskabeligt, industrielt og økonomisk potentiale, men trods denne store styrke var Tyskland på tabernes side efter Den 1. Verdenskrig 1914-18. Tyskernes skuffelse over nederlaget og især fredsvilkårene i Versailles-traktaten fra 1919 førte til udvikling af en meget stærk tysk nationalisme, selv om Tyskland med indførelse af *Weimarrepublikken* i 1919 omsider fik afskaffet enevælden og indført en demokratisk forfatning.

Det nationalsocialistiske parti var et nyt parti, der forstod at drage nytte af nationens skuffelse efter Tysklands nederlag i Den 1. Verdenskrig, de hårde fredsbetingelser og den økonomiske krise i 1930'erne. Nazisterne formåede at samle de mange utilfredse vælgere om en vidtgående nationalisme, det vil sige en stærkt overdrevet nationalfølelse med nedvurdering af andre folkeslag, især de slaviske nationer og jøder. Straks efter den legale magtovertagelse i 1933 afviklede partiets leder, Adolf Hitler, demokratiet i Tyskland og indledte blandt andet en meget aggressiv udenrigspolitik. Hovedårsagen til Den 2. Verdenskrigs rædsler i Europa er derfor en fanatisk og overdreven nationalisme i Tyskland, hvor nazisterne styrede landet ud fra ideologiske målsætninger indtil nazistatens totale sammenbrud i 1945.

Kernen i nazisternes ideologi er idéerne om nationalt og socialt fællesskab indenfor deres egen race, *den ariske race*, som de mente var alle andre racer og nationer overlegen. Race-renhed tillagde de derfor stor værdi og mente, at arierne skulle have et stort *Lebensraum* og dominere de ikke-germanske folk. Om nødvendigt skulle ikke-ariske nationer udryddes for at give plads til de ariske nationer. Nazisternes idé om nationalt fællesskab byggede foruden den stærke nationalisme dermed også på *racisme* og et autoritært førerprincip. Nazisterne troede på den stærkes ret og ville samle alle tyskere i *én stor tysk nationalstat.*

Den 2. Verdenskrig er nationalismens klimaks i Europa. Tyskland og flere andre lande lå i ruiner efter krigen med nød og elendighed til følge. Millioner af mennesker mistede livet i nationalismens navn under de to verdenskrige. Ideen om det nationale havde bestemt ikke ført til kulturel og politisk frihed med fred, demokrati og velfærd. I 1945 var det indlysende for alle.

Efter nationalismens fallit måtte statslederne udtænke nye veje til varig fred, og det førte til udvikling af to nye internationale organisationer. *De Forenede Nationer (FN)* stiftedes som sejrherrernes fælles organisation i 1945. Formålet var, at »... frelse kommende nationer fra krigens svøbe...«. Danmark kom med i sidste øjeblik, efter at

Fig. 2. Politik og hverdag efter nationalismen, hvordan? FN og EU opstod som reaktion på de menneskelige rædsler under Den 2. Verdenskrig. Foto: Holger Villumsen.

Politik und Alltag nach dem Nationalismus? Die UN und die EU entstanden als Reaktion auf die Greulmärchen des Zweiten Weltkrieges.

Sovjetunionen forgæves havde forsøgt at placere os på tabersiden sammen med Tyskland. Efterkrigstidens anden nye organisation er *Den Europæiske Union (EU)*, der siden 1951 er udviklet igennem et stadig tættere samarbejde mellem medlemslandene, jævnfør Romtraktaten af 1957. Den Europæiske Union er et nyt navn, der har været anvendt siden 1992, men vor tids EU begyndte i 1951 med samarbejdet i *Det Europæiske Kul- og Stålfællesskab (EKSF)*. De mest entusiastiske fortalere for *Europatanken* taler for en europæisk føderation af nationer, der arbejder sammen til både eget og fælles bedste.

Danmarks – og Europas – historie i de fem år 1940-1945 forstås bedst udfra de velkendte ord om, at vi kun ved, hvor vi er på vej hen, når vi ved, hvor vi kommer fra. Dermed har vi de bedste muligheder for at agere i nutiden.

Ting og tekst

Besættelsestiden formidles på de fleste museer som politisk historie med redegørelse for et udvalg af de mange dramatiske begivenheder. Politik er lige som andre sider af åndslivet primært immaterielt, hvilket stiller museerne overfor en særlig opgave, når der skal udvælges museumsgenstande til en ny udstilling om besættelsestiden. Politik er primært baseret på ord, og derfor formidles historien om besættelsestiden og Den 2. Verdenskrig i reglen med udstrakt brug af tekstplancher, dokumenter og fotografier. At politik er ord, kan vi ikke ændre ved, men politik rummer også markedsføring af budskaber, og til dette formål anvender politikerne både immaterielle og materielle symboler. Politikkens fysiske symboler er oplagte at udstille, og de bliver udstillet, også på Grindsted Museum. Det gælder flag, emblemer, plakater, buster af kendte personligheder med mere.

Følgerne af den førte politik kommer frem i hverdagslivet, hvor befolkningen indretter sig under de gældende politiske forhold. Krig er også politik, blot med andre midler end ord. Hverdagslivet under besættelsen kan langt nemmere formidles end den bagvedliggende politik, men det er ikke sådan,

Fig. 3. Et kontor hos den tyske besættelsesmagt. Skrivebordet er en feltmodel med skuffesektion i den ene side. Møblet kan uden værktøj opstilles og nedtages på et par minutter. På væggen ses tyske bekendtgørelser mod strejken i Grindsted først i juli 1944. Foto: Holger Villumsen.

Ein Bureau bei der deutschen Besetzungsmacht. Der Schreibtisch ist ein Feltmodell mit Schubladenfunktion in der einen Seite. Der Möbel kann in ein paar Minuten gesammelt und zerlegt werden. An der Wand sieht man deutsche Bekanntmachungen anlässlich des Streikes in Grindsted Anfang Juli 1944.

at »tingene taler selv«, selv om dette argument jævnligt fremføres af udstillingsopbyggere på museer. Døde, fysiske ting taler ikke selv, så museernes formidlere lader ikke tingene tale. Vi iscenesætter derimod museumsgenstandene. Forhåbentlig gør vi det så godt, at museets gæster oplever noget af det, vi gerne vil have dem til at opleve og tænke over.

Beskueren forstår en udstillet genstand, når han enten genkender den eller er i stand til at ræsonnere sig frem til, hvad den har været anvendt til, selv om den for museumsgæsten var ubekendt, før han trådte ind i museets udstilling. Supplerende tekster bidrager til at give en dybere forståelse både af genstandene og den sammenhæng, de kommer fra. Dertil kommer, at rundvisninger er et fremragende middel til at fremhæve museumsgenstandenes funktion og immaterielle betydning. Her har museumsgæsten endda mulighed for at indgå i en mundtlig dialog om det sete.

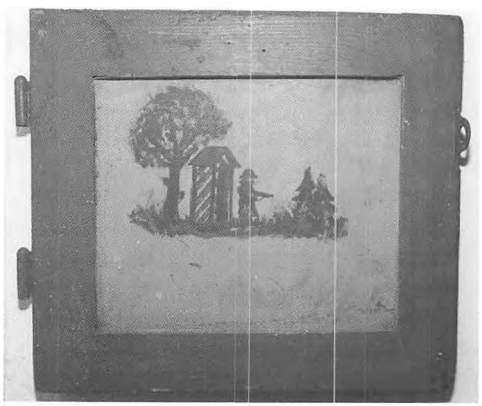

Fig. 4. De tyske soldater havde også en hverdag. I fritiden forlystede en anonym soldat sig med at male små billeder på skabslåger i det for længst nedrevne Hansens Hotel i Grindsted. Motiverne er hentet i soldaterlivets hverdag. Foto: Holger Villumsen.

Die deutschen Soldaten hatten auch einen Alltag. In der Freizeit amüsierte sich ein unbekannter Soldat damit, kleine Bilder auf den Schranktüren in dem längst abgerissenen Hansens Hotel in Grindsted zu malen. Die Motive sind aus dem Alltag des Soldatenlebens geholt.

Fig. 5. H. C. Andersen beskudt bagfra. I spærretiden var det en tid forbudt at åbne vinduerne. Som straf for denne overtrædelse af bekendtgørelsen skød den tyske patrulje først igennem vinduet. Skuddet gik igennem en væg og gennemhullede et billede af H. C. Andersen. Derpå beordrede patruljen beboeren ud på gaden for at oplæse plakaten på nærmeste lygtepæl. Foto: Holger Villumsen.

H. C. Andersen von hinten beschossen. Wegen des Ausgangverbotes war es einige Zeit verboten, die Fenster zu öffnen. Als Strafe für eine Verletzung der Bekanntmachung schoss die deutsche Patrouille erst durch das Fenster. Der Schuss ging durch eine Wand und durchbohrte ein Bild von H. C. Andersen. Danach beorderte die Patrouille den Einwohner auf die Strasse hinunter und liess ihm das Plakat auf dem nächsten Laternenpfahl vor.

Museumsgæsten får i den nye udstilling på Grindsted Museum information om de centrale årsager til besættelsen inklusive tydeliggørende tidslinier jævnfør ovenstående afsnit om nationalisme.

En valgsituation

Den 9. april 1940 rullede nazistatens krigsmaskine massivt ind over Danmark. Alle tre tyske værn var meget synligt til stede, både

Fig. 6. Fra et dansk hjem under besættelsen. Igennem døren skimtes en dagligstue. I køkkenet blev der fyret med tørv, og energi blev sparet gennem brug af en høkasse til økonomisk, men langsommere kogning af maden. Foto: Holger Villumsen.

Aus einem dänischen Haus während der Besetzung. Durch die Tür wird das Wohnzimmer sichtbar. In der Küche wird mit Torf geheizt, und Energie wurde durch Verwendung einer Kochkiste gespart. Das gab zwar ein langsames Kochen, war aber wirtschaftlicher in Gebrauch.

marinen, flyvevåbnet og hæren. Formålet med aktionen var ikke at nedkæmpe Danmark militært, men at afskrække den danske nation og især regeringen fra at gribe til militært forsvar. Tyskernes mål var at sikre en fredelig forsyningsvej til Norge, hvor de ville sikre udskibningen af jernmalm fra Narvik til Tyskland og samtidig imødegå britisk herredømme over Atlanten.

Nazisterne opfattede danskerne som en del af deres højt besungne ariske race, så derfor ville de nødig bruge våben imod os. Dog var angriberne udstyret med ordre om at gøre hensynsløst brug af deres våben, såfremt Danmark greb til våben. Tysklands militære chefer medbragte en hemmelig håndbog med retningslinier for personlig omgang med den danske befolkning. Heri stod blandt andet følgende rammende oplysninger og råd:

»Danskeren har en stærk nationalfølelse. *Derfor:* Undgå derfor at krænke hans nationale ære.

Danskeren er frihedselskende og selvbevidst. Han afviser al tvang og underkastelse. Han mangler sans for militær disciplin og autoritet. *Derfor:* Giv ham kun få ordrer, råb ikke op. Oplys ham sagligt og overbevis ham. Der opnås mere med humoristisk tone.

Danskeren er i besiddelse af megen bondesnuhed og en snedighed, der grænser til upålidelighed.

Danskeren tænker rationelt. Hans interesser bevæger sig hovedsageligt om materielle problemer. Enhver begrænsning af sine fornødenheder føler han særlig hårdt. *Derfor:* Undgå så vidt muligt indgreb i den personlige ejendomsret.

Danskeren elsker en hyggelig og behagelig tilværelse. Han vindes ved venlighed, små opmærksomheder og personlig anerkendelse.

Som handelsnation er Danmark engelskorienteret. Danskeren afskyr krig. Det nationalsocialistiske Tysklands mål møder med få undtagelser ingen forståelse.

Mange danske forstår tysk...«

Danmarks regering overgav sig efter blot et par timers kamp. I stedet indlod den sig på samarbejdspolitik med besættelsesmagten. Med den i håndbogen anbefalede fremgangsmåde lykkedes det for besættelsesmagten at undgå alvorlig dansk modstand indtil 1943, hvor den illegale modstand voksede betydeligt. Den 29. august 1943 opgav Tyskland samarbejdspolitikken og indførte militær undtagelsestilstand i Danmark. Den 16. september 1943 dannedes *Danmarks Frihedsråd*, og derefter tilspidsedes forholdet mellem besætterne og de besatte i stadig højere grad indtil befrielsen i maj 1945.

Hvor godt kendte vi danskere egentlig os selv? Tyskland havde åbenbart ikke svært ved at gennemskue, hvorledes de på nemmeste vis kunne få Danmark til at indrette sig efter deres ønsker – i al fald for en tid.

Hverdagen

Efter Danmarks kapitulation i 1940 blev det praktiske hverdagsliv vanskeligere og mere usikkert for de allerfleste mennesker.

Ytringsfriheden blev med tiden så begrænset og avisernes nyheder så mangelfulde, at befolkningen måtte hente informationer i illegale blade eller gennem simple rygter for at finde ud af, hvad der egentlig foregik, og hvordan andre danskere reagerede under de nye vilkår. På den anden side var det ikke risikofrit at tale åbent med blottelse af egne synspunkter overfor fremmede mennesker, selv ikke når de var danske borgere. Stikkere, medlemmer af det danske nazistparti, besættelsesmagtens sympatisører eller hævnende terrorkorps var trusler imod enhver dansk borgers sikkerhed. Det bedste sted at udveksle nyheder og synspunkter var hjemme i dagligstuen, hvor ingen uvedkommende lyttede med, når man havde samtaler med inviterede gæster, som man havde tillid til. Efter tyskernes arrestation af det danske politi den 19. september 1944 blev der ganske vist indført lokale, danske vagtkorps, men overfor krigens vilkårlige terror kunne de ikke stille ret meget op.

Fig. 7. Konsekvenser i hverdagen. Transportmulighederne forringedes drastisk, og der var god plads til nytænkning. For cyklister var det nødvendigt at anvende hårde hjul uden luftfyldte slanger af gummi. Uden ordentligt lys på køretøjerne var hvide bagskærme nyttige. Hvide køretøjer var nemmere at se end sorte køretøjer i mørke. I montrer er udstillet legetøj og andre dagligvarer fra den råvarefattige tid. Foto: Holger Villumsen.

Konsequensen im Alltag. Die Transportmöglichkeiten wurden drastisch verringert und jede Erfindung war willkommen. Für Radfahrer war es notwendig, harte Räder ohne Gummischlaüche zu verwenden. Ohne ordentliches Licht auf den Fahrzeugen waren weisse Kotflügel nützlich, denn weisse Fahrzeuge waren leichter zu sehen als schwarze in der Dunkelheit. Im Vitrine sind Spielzeug und andere Waren des täglichen Bedarfs in der rohstoffarmen Zeit ausgestellt.

Danmarks vareforsyning påvirkedes kraftigt af verdenskrigen. Import af olie, benzin, gummi, metal og mange andre varer gik helt i stå eller reduceredes radikalt. Samlet set reduceredes mængden af importerede varer med ca. 65%, men vi sparede kun 33% af udgifterne til import, eftersom priserne steg kraftigt. Mange importvarer kunne kun skaffes med tysk velvilje. I begyndelsen førte disse forhold til en høj arbejdsløshed, men efter et par år fandt samfundet en ny balance med statslige beskæftigelsesprojekter, der holdt samfundsøkonomien i gang. Mange varer forsvandt, og i stedet udvikledes mange erstatningsprodukter. Til opvarmning af boliger og arbejdspladser udgik importeret kul til fordel for indenlandsk tørv og brun-

kul, der var langt dyrere. Benzin til biler blev erstattet af bøgebrænde til udvikling af generatorgas i store, klodsede og dyre kakkelovne, som monteredes bag på bilerne. Cykler kørte uden importeret brændstof, men kunne sjældent forsynes med nye cykeldæk og slanger af kendt kvalitet. I stedet anvendtes træklodser, korkpropper eller omskårne, massive bildæk. Den obligatoriske mørklægning gjaldt ikke kun huse, men også den kørende trafik, der kun fik lov at anvende særdeles lidt lys under indtryk af risikoen for britisk luftbombardement om natten. På områder som beklædning, fødevarer og selv legetøj til børn var der også begrænsninger. Importerede metaller, gummi og tekstiler forsvandt. Til gengæld udvikledes mange erstatningsprodukter af træ og papir, som var en indenlandsk råvare. I udstillingen vises f.eks. et gulvtæppe, en portiere, en vest og skjorteflipper af papir og pap. Disse forhold anskueliggør udstillingen i underetagen af udstillingsbygningen.

Modstand

I overetagen af Grindsted Museum sættes fokus på modstanden, modstandsbevægelsen og befrielsen i maj 1945.

Den 9. april 1940 ankom der mange tyske tropper til Grindsted, og der var mange fly i luften over egnen. Fra juli reduceredes tyskernes tilstedeværelse til en bykommandantur med stabshovedkvarter på Grand Hotel og vagtpersonel på Hansens Hotel og andre steder. Senere fulgte lejlighedsvis større tyske indkvarteringer.

Den første modstand opstod allerede i sommeren 1940. Med alsangs- og algangsstævner – også i Grindsted – markerede den danske nation, at den ikke brød sig om den fremmede magt i landet. Forholdene kunne ikke diskuteres åbent, så i stedet opstod en sand dyrkelse af Danmarks gamle konge, Christian X, der modtog en stormende, folkelig hyldest på sin 70-års fødselsdag den 26. september 1940. Han blev et symbol på nationens samling om demokratiet, og det

Fig. 8. Modstandsbevægelsens forhold formidles på 1. sal af Grindsted Museum. Her ses blandt andet en container og en faldskærm, med hvilke modstandsbevægelsen modtog materiel hjælp fra England. Foto: Holger Villumsen.

Die Verhältnisse der Widerstandsbewegung werden im ersten Stock in Grindsted Museum beleuchtet. Hier sieht man u.a. einen Container und einen Fallschirm, wodurch die Widerstandsbewegung materielle Hilfe aus England empfing.

var en ganske interessant forbedring af hans image, eftersom han i 1920 havde begået grundlovsbrud, statskup med andre ord, da han afskedigede regeringen Zahle og gennemtvang udnævnelse af regeringen Liebe. Disse illegitime forhold varede dog kun få dage, og siden fulgte kongen Grundloven.

Tyskland frygtede en allieret landgang i Vesteuropa fra Atlanterhavet, og derfor opbyggede de Atlanterhavsvolden, der med en lang række af betonbunkere strakte sig fra den norsk-russiske grænse langs kysten til Oslo-Skagen og videre helt ned til Pyrenæerne. Denne forsvarsstrategi påvirkede også landskabet bag kysten. Nord om Grindsted gravedes i 1942-1943 en ca. 15 kilometer lang og 6 meter dyb tankgrav fra Løvlund via Ågeslund Plantage til egnen nord for Eg. Visse steder var den forsynet med pigtråd. Tankgraven skulle efter en eventuel allieret landgang på Jyllands vestkyst bremse et efterfølgende forventet fremstød mod syd. Navnlig i krigens sidste måneder frygtede befolkningen, at Danmark skulle blive en central krigsskueplads. Der blev ikke brug for tankgraven, som i 1946 blev fjernet af en lokal entreprenør.

I 1943 voksede modstanden imod samarbejdspolitikken og tyskernes militære tilstedeværelse, også i Grindsted. Den 28. august lukkede Grindsteds butikker i protest mod tyskernes stadig mere voldsomme optræden. Efter indførelsen af den militære undtagelsestilstand udøvedes i september sabotage mod telefonledninger, hvilket besættelsesmagten reagerede på med vrede.

I foråret 1944 oprettedes Grindsteds første modstandsbevægelse, og i de første dage af juli 1944 var der strejke i sympati med folkestrejken i København. Modstandsbevægelsen blev udrustet med våben, sprængstof, radio og meget andet nyttigt udstyr fra England. Det ankom i containere om natten, hvor det blev nedkastet på forud aftalte nedkastningspladser. Fra containerne blev det eftertragtede gods bjærget til sikre opbevaringssteder, pakket om og fordelt til modstandsgrupperne. 12 medlemmer af den første

Fig. 9. Grindsteds døde mindes. Tre af de døde var modstandsfolk i Grindsted og døde i Tyskland efter ophold i koncentrationslejr. Den fjerde døde i ildkamp med tyskerne i København. Den femte døde under tyskernes indførelse af den militære undtagelsestilstand den 29. august 1943. Den sjette var politimand og døde i tysk koncentrationslejr, efter at tyskerne havde arresteret det danske politi den 19. september 1944. Foto: Holger Villumsen.

Grindsteds Tote werden gedacht. Drei von den Toten waren Freiheitskämpfer und starben im Konzentrationslager. Der Vierte starb in einem Schusswechsel mit den Deutschen in Kopenhagen. Der Fünfte starb, als der Ausnahmezustand am 29. August 1943 verhängt wurde. Der Sechste war Polizeibeamter und starb im Konzentrationslager, nachdem die Deutschen die dänische Polizei am 19. September 1944 verhaftet hatten.

modstandsbevægelse blev imidlertid arresteret den 6.-9. oktober 1944, og senere måtte flere følge efter[3]. Den første modstandsbevægelse nåede ikke at udrette ret meget.

Grindsteds anden modstandsbevægelse oprettedes i december 1944. Frem til befrielsen udførte den mange sabotageaktioner imod primært jernbanenettet og i mindre grad mod virksomheder af strategisk betydning for besættelsesmagten. Grindsted var dengang et jernbaneknudepunkt med baner i

seks forskellige retninger. Den væsentligste bane løb fra Randers over Langå, Silkeborg, Brande og Grindsted til Bramming og enten Esbjerg eller videre mod Tyskland. Denne modstandsbevægelse trådte frem i lyset ved befrielsen den 5. maj 1945 under kommando af bylederen, vejingeniør H. P. Christensen. Bag ham var der kun få gengangere fra den oprindelige modstandsbevægelse.

Den 17. maj vendte hovedparten af Grindsteds overlevende fra koncentrationslejren Neuengamme hjem. De fik en varm offentlig modtagelse på Torvet.

Grindsted har en stor samling af museumsgenstande fra besættelsestidens hverdagshistorie, men emnet er ikke udforsket systematisk fra en lokal vinkel, og der er endnu ikke skrevet en samlet historie om de fem år.

Besættelsessamlingens rødder

Besættelsessamlingen i Grindsted har rødder tilbage til efteråret 1978, hvor den unge lærer Alex Wraae netop var flyttet til egnen for at undervise på Vestre Skole[3]. Han tog initiativ til et undervisningsprojekt, hvor eleverne fik lejlighed til at arbejde med forholdene på Grindstedegnen under besættelsen. For en tilflytter er et projekt om lokale forhold altid en god metode til at opnå lokalhistorisk viden. Eleverne i 10. klasse var straks med på idéen, så de blev bedt om at medbringe effekter fra forældre og navnlig bedsteforældres hverdagsliv i årene 1940-1945 med henblik på at gøre dagligdagen under besættelsen mere nærværende og håndgribelig. Efter nytår 1979 tilsluttede lærer Peter Jessen sig projektet, som derved også fik deltagere fra 9. klasse. De to læreres undervisning afsluttedes med en udstilling i Vestre Skoles aula, hvor eleverne præsenterede deres resultater. Elevudstillingen åbnedes den 4. maj 1979. Undervisningen, elevernes udbytte af projektet og den afsluttende udstilling var en succes for alle parter.

Efter undervisningsprojektets afslutning takkede elevernes familier nej til at få effekterne tilbage igen. Giverne foreslog, at genstandene forblev på skolen til fremtidig brug i lignende projekter. Alex Wraae og Peter Jessen foreslog derfor, at der indrettedes et lokale til den nye skolesamling. Forslaget blev vel modtaget af skoleinspektør Erik Brandt-Christensen, der fra forsommeren 1979 med stor entusiasme støttede oprettelsen af en skolesamling på Vestre Skole om besættelsestiden og hurtigt selv blev den centrale personlighed i den videre udvikling af skolesamlingen. I skoleåret 1979-1980 indrettedes et kælderlokale til formålet, og lærerne fik kontakt til de tidligere modstandsfolk Rudolf Nielsen og Olav Prip, Mogens Eeg Sørensen, Julius Plagborg og flere andre nøglepersoner. Fra disse og mange andre mennesker blev samlingen beriget med mange nye effekter, dokumenter og beretninger. Eleverne medvirkede ved fremstilling af plancher og andet til formidling af historien. For eksempel fremstillede de et stort kort over Grindstedegnen med indlagte trykknapper til aktivering af lys på de steder, hvor der var blevet udført jernbanesabotage. Dette kort var som så mange andre elevproduktioner i brug helt frem til udgangen af 2003.

Blandt historierne om skolesamlingens vækst kan her fremhæves historien om Grand Hotel, hvor eleven Frank Petersen boede hos sine forældre, der ejede hotellet dengang. En dag medbragte han til skolen et eksemplar af det tyske nazistpartis avis *Völkischer Beobachter*. Lærerne fik avisen, der var en af de mange ting, som tyskerne havde efterladt på loftet af Grand Hotel. Dermed opdagede de, at hotellet 35 år efter besættelsens ophør fortsat havde et lokale, der stod urørt med tyske effekter, således som besættelsesmagtens kommandantur havde efterladt dem. Flytning af hele dette store fund til Vestre Skole blev en specialopgave for en gruppe skoleelever, der virkelig fik lov til at gå på opdagelse i lokalhistorien. Hotelejeren var på sin side lykkelig for oprydningen.

Den lille skolesamling voksede hastigt og fik hurtigt et omfang, der oversteg ambitionerne hos Wraae og Jessen. I 1980 blev

skolesamlingen omdannet til en selvstændig samling med en vis offentlig adgang i et kælderlokale under Vestre Skole. Skoleinspektør Brandt-Christensen var leder af samlingen, der fortsat blev benyttet i skolens undervisning. Skolepedel Harry Risbjerg medvirkede ved fremstilling af plancher, opstillinger og andre praktiske opgaver, ligesom Wraae og Jessen fortsat assisterede Brandt-Christensen.

En filial på Vestre Skole

I 1978 var Grindsted Museum blevet et statsanerkendt museum, og med statsanerkendelsen fulgte statslige midler. I 1982 tiltrådte Jørgen Selmer som museets første faguddannede museumsinspektør. Med blikket på blandt andet de forøgede økonomiske midler foreslog Brandt-Christensen, at Grindsted Museum overtog ejerskabet til samlingen, men at samlingen skulle forblive på skolen som en filial af museet[4]. Dermed kunne samlingen fortsat anvendes i undervisningen, og der ville fra skolen være frivillige til arbejdet med samlingen, som bedredes gennem tilførsel af flere økonomiske midler. Og sådan blev det. Besættelsessamlingen nød en stor og positiv bevågenhed på Grindstedegnen.

Denne konstruktion rummede imidlertid kimen til fremtidige problemer. Med ejerskabet fulgte nemlig også, at museet påtog sig ansvaret for, at samlingen blev forvaltet jævnfør bestemmelserne i museumsloven. Det betød blandt andet, at de indsamlede genstande skulle registreres i museets arkiv og efter behov konserveres, således at de var sikret imod yderligere forfald. Et statsanerkendt museum skal sikre, at museumsgenstande i dets varetægt ikke mister udsagnskraft om fortidens virkelighed, og at museets gæster fortsat i princippet til evig tid kan opleve den udstillede genstand med den højest mulige grad af autenticitet. Der må derfor kun foretages bevarende indgreb i museumsgenstandene. Disse spørgsmål havde ikke højeste prioritet hos skolens formidlere, der naturligt nok var mest optaget af formidling – og indsamling. Der var med andre ord en interessekonflikt mellem skole og museum. Allerede ved den officielle overdragelse af samlingen til museet i 1983 følte Wraae og Jessen sig i nogen grad hægtet af projektet, men arbejdede dog ufortrødent videre under Brandt-Christensens ledelse i det daglige arbejde, hvor indsamling og formidling blev prioriteret langt højere end registrering, konservering og undersøgelser. Museet forsøgte på sin side at styre frem til en arbejdsdeling, hvor det tog faktisk ansvar for registrering og bevaring af sine nye ejendele samtidig med, at de frivillige ildsjæle fra skolens personalegruppe fortsat anvendte samlingen. Undersøgelser eller mere dybtgående forskning i de mange nye genstande og deres historie var der sjældent eller aldrig tale om.

Efter nytår 1997 overtog museet den fulde forvaltning af Besættelsessamlingen. Forud herfor havde museet konstateret, at et stort antal museumsgenstande ikke var registrerede, og at museet derfor ikke havde hverken kulturhistorisk dokumentation om mange af genstandene eller overblik over antallet af museumsgenstande i samlingen. I løbet af 1997-98 blev der gennemført en systematisk gennemgang og registrering af hele Besættelsessamlingen.

Overblikket

Samlingens kontinuerlige vækst indebar flere gange, at den var ved at sprænge sine fysiske rammer i kælderen under Vestre Skole.

Fra det første kælderlokales indretning i 1979 bredte samlingen sig i de følgende år til flere andre lokaler og gangarealerne foran lokalerne, så den til slut fyldte 400-500 kvadratmeter. Når en ny museumsgenstand kom ind, blev der fundet en plads til den – oftest ved siden af de øvrige genstande i udstillingen. Med denne knopskydning blev samlingen efterhånden ganske uoverskuelig.

I de senere år var det en udfordring for museets rundvisere at give en rundvisning, der på en og samme tid både indeholdt en

sammenhængende historie og knyttede an til de mange genstande, der passerede forbi beskuerens øjne under vandringen gennem de tæt pakkede lokaler. På egen hånd gennem samlingen blev de besøgende altid ganske overvældede af den store genstandsmængde. Den udstillede samling havde sin helt egen charme med mindelser om forgangne århundreders Wunderkamre. Modsætningen mellem publikums betagelse over den store genstandsmængde, og rundvisernes fortvivlelse over udstillingens kompleksitet blev med årene stadig mere udtalt. For få år siden udtalte en rundviser en gang, at »her rundviser vi på trods af udstillingen«. Det udsagn var ikke nemt at modsige.

Der var det særlige ved udstillingen på Vestre Skole, at stort set hele samlingen kunne beses i udstillingen. Der var stort set lighedstegn mellem samling og udstilling, idet kun et mindre antal museumsgenstande blev anbragt i magasin. Dette er i dag en højst usædvanlig måde at drive statsanerkendt museum på. Et museum med skiftende udstillinger og dermed flere gæster udstiller højst måske 10-20% af sine museumsgenstande ad gangen. Med et magasin af museumsgenstande er der mulighed for regelmæssigt at opstille nye udstillinger med nye indfaldsvinkler til historien.

Fremtidsplaner

Samtidig med, at Besættelsessamlingen igennem årene tog flere og flere kælderlokaler i brug, blev der også arbejdet med planer om lokaler, hvor den bedre kunne komme til sin ret overfor en større offentlighed. Der blev talt om både CF-gården, den gamle klædefabrik og om nyt indgangsparti i forbindelse med ombygning af de eksisterende lokaler under Vestre Skole. Der blev udarbejdet skitsetegninger, men ingen af disse forslag blev gjort til virkelighed.

I 1997 ansatte museet historikeren Rasmus Mariager for at få et overblik over samlingens indhold, størrelse og tilstand. Først foretog han en total registrering af samlingen. Derpå udarbejdede han en vurdering af samlingens fremtidige anvendelsesmuligheder efter mere tidssvarende udstillingsprincipper. En afsluttende rapport viste i 1998, at Besættelsessamlingen rummede mere end 7.500 genstande, fotos og aktstykker. Dermed viste det sig, at Grindsted var hjemsted for Danmarks næststørste museum om besættelsestiden, der på den tid kun blev overgået af Frihedsmuseet i København. Med denne samling havde *Grindsted-Vorbasse Museum* med Rasmus Mariagers ord »... gode muligheder for på ganske flot vis at skildre især besættelsestidens hverdagshistorie.«

På denne baggrund udarbejdede museet en skitseplan for en fremtidig placering og udvikling af Besættelsessamlingen. Vi foreslog opbygning af en ny udstilling i et nyt byggeri ved *Museumsgården Karensminde*, som samtidig »opgraderes« til en større attraktion med flere udstillinger, bedre adgangsforhold, længere åbningstider og mulighed for økonomiske fordele ved samdrift med museumsgårdens øvrige udstillinger. Denne idé gav både museets bestyrelse og politikerne i byrådet os tilladelse til at arbejde videre med.

I 2003 forelå en meget detaljeret plan for en stor og moderne udstilling om besættelsestiden i en ny bygning ved Museumsgården Karensminde. Bygningen skulle efter planen være første etape i et større byggeri. Allerede i første etape skulle hele Grindsted Museum med Grindsted-Vorbasse Museums kontorer, arkiv, værksted med mere flyttes ud til Morsbøl. I anden etape uden nærmere angivet årstal skulle byggeriet forsynes med mere udstillingsplads. Samtidig skulle et nyt magasin erstatte flere ældre magasiner. I Grindsted Kommunes budgetforhandlinger i 2003 indgik et forslag fra Børne- og Kulturudvalget om bevilling af midler til projektet. Men ak, forslagene til offentlige udgifter var mange, og netop penge var der ikke mange af. I skrivende stund planlægger museets bestyrelse at genfremlægge forslaget for byrådet under budgetforhandlingerne i 2005.

Fremdrift og velvilje er der dog ikke mangel på. Samlingen har været tilgængelig for offentligheden på Vestre Skole i næsten 25 år med de knopskydninger, der var kommet til undervejs. Vi kan derfor sige, at Besættelsessamlingen på Vestre Skole har været en meget slidstærk udstilling. I 2004 blev Besættelsessamlingen lukket på Vestre Skole og genåbnet på Grindsted Museum. I den nye udstilling fremtræder samlingen i en helt anden form. Her bliver der indsamlet erfaringer til en forhåbentlig kommende, stor udstilling på fremtidens Grindsted Museum i Morsbøl, fem kilometer fra Grindsted Museums nuværende adresse på hovedgaden i Grindsted by.

Holger Villumsen, f. 1955. Cand. phil. i historie fra Odense Universitet. Museumsinspektør ved Grindsted-Vorbasse Museum siden 1997.

Noter

1. Mariager, 1998, s. 106.
2. Villumsen, 2003, s. 64
3. Samtale med Alex Wraae den 30. juni 2004. Se også Wraae, 1985 og Wraae, 1995.
4. Samtale med Alex Wraae den 30. juni 2004.

Litteratur

Andreasen, Arne: *Fange nr. 69109 i Neuengamme*. 2003.

Mariager, Rasmus: Besættelsessamlingen under Grindsted Vorbasse Museum. *Mark og Montre* 1998, s, 105-114.

Villumsen, Holger: Modstandsmanden Arne Andreasen. Artikel s. 57-82 i Arne Andreasen, *Fange nr. 69109 i Neuengamme*. 2003.

Wraae, Alex: Skolen og museet. *Historie & samtidsorientering*, 1985, nr. 3, (år. 24), s. 293-296.

Wraae, Alex: Historisk samling. Grindsted under besættelsen 1940-45 Vestre skole. *Egnsbogen Grindsted/Billund/Give*, 1995, s. 7-9.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Besetzungssammlung ist ausgezogen – Grindsted Museum hat eine neue Ausstellung über die Besetzungszeit 1940-1945 bekommen

Eine der grössten Sammlungen in Dänemark über die Besetzungszeit 1940-1945 befindet sich in Grindsted. Die Besetzungssammlung entstand im Jahre 1978 auf Vestre Skole, als der junge Lehrer Alex Wraae ein Schülerprojekt über den Zweiten Weltkrieg und die Besetzung Dänemarks initiierte. Aus den Familien brachten die Schüler Gegenstände mit, die die Geschichte beleuchten konnten. Nach der abgeschlossenen Schülerausstellung schlugen die Geber vor, dass die Gegenstände auf der Schule bleiben sollten. Kurze Zeit danach richtete die Schule Räume für die Arbeit mit der Sammlung ein, die immer grösser wurde. Im Jahre 1983 übernahm Grindsted Museum die Verantwortung für die Sammlung, die aber auf Vestre Skole blieb, wo Schulleiter Erik Brandt-Christensen eine führende Rolle übernahm. Die Schulleute arbeiteten bis 1996 mit der Sammlung weiter, wonach Grindsted-Vorbasse Museum die Arbeit mit der Sammlung völlig übernahm.

In den Jahren 1997-1998 wurde die ganze Sammlung von Historiker Rasmus Mariager überprüft. Alle Gegenstände wurden registriert, wonach es sich herausstellte, dass die Sammlung mehr als 7500 Gegenstände umfasste. Eine Schätzung der Sammlung zeigte gleichzeitig, dass sie dafür gut geeignet ist, den Alltag dieser aussergewöhnlichen Zeit 1940-1945 zu beleuchten.

Die meisten Gegenstände waren in der Ausstellung angebracht, die 25 Jahre hindurch ständige Erweiterungen erlebte. Im Jahre 2003 war die Ausstellung ziemlich abgenutzt und wurde deshalb geschlossen. Im Frühjahr 2004 wurde ein Teil der Sammlung zu Grindsted Museum gebracht, wo sie jetzt wieder in einem verminderten und jüngeren Ausgabe entstanden ist.

Morten Karnøe Søndergaard, forskningsassistent

Englandstrafikken fra Esbjerg

– dokumentation af en forandringsproces

DFDS-ruten mellem Esbjerg og Harwich har i løbet af årene 2002 og 2003 været genstand for en markant omstrukturering, hvor tidligere tiders rejsekoncept med fokus på flydende hoteldrift er blevet forladt til fordel for en kombineret passager/godsfart, med vægtning af især godselementet. En projektgruppe fra Center for Maritime og Regionale Studier (Fiskeri- og Søfartsmuseet/ Syddansk Universitet)[1] har fulgt denne proces på tæt hold. I denne artikel stilles der skarpt på baggrunden for projektet, og der berettes om de gennemførte feltstudier. Endelig fremhæves også kort nogle af undersøgelsens resultater og perspektiver.

Indledning

I løbet af 1960'erne førte DFDS Esbjerg ind i en ny epoke i passagertrafikkens historie ved at introducere et koncept baseret på »flydende hoteldrift«, hvor transport og oplevelse gik op i en højere enhed[2]. På de kombinerede passager- og godsruter til Storbritannien blev gamle og veltjente skibe udskiftet med ny tonnage, hvor man i to tempi gik over til færgeprincippet, så person- og lastbiler kunne køre ombord.

Forandringerne stoppede imidlertid ikke her. I slutningen af 1960'erne indviede DFDS også en passagerterminal på Englandskajen i Esbjerg. Den nye tids bekvemme passagerfart startede således i land, og fortsatte om bord på de moderne Englandsfærger M/S *Winston Churchill* og M/S *England*. På disse skibe kunne passagerne nyde nøjagtig de samme faciliteter, som et landbaseret hotel ville være i stand til at byde på. Udover befordringen kunne der således bydes på et godt køkken, og i baren var der mulighed for at nyde en stille drink eller to, og skulle lysten efterfølgende række til mere, kunne benene strækkes i såvel danserestauranten som i natklubben. Som et ekstra gode kom hertil, at der var mulighed for at foretage gode og billige indkøb i det toldfrie supermarked. Med det nye koncept solgte man ikke længere blot transport mellem Danmark og England, man solgte både transport og en oplevelse.

Det nye koncept viste sig hurtigt som en succes. Både passagertallet og godsomsætningen steg således støt i de følgende år. Den positive udvikling animerede DFDS til at gøre investeringer i ny tonnage med forøget kapacitet. I 1974 indsatte DFDS det nybyggede M/S *Dana Regina*, der med en kapacitet på 900 passagerer og 250 biler var lige så stor som de to eksisterende Englandsbåde tilsammen. M/S *Dana Regina* blev indsat på ruten Esbjerg-Harwich, og da man hos rederiledelsen allerede små tre år senere kunne konstatere, at passagertallet på ruten var mere end fordoblet til 300.000 passagerer, inspireredes man til yderligere investeringer i den tilsyneladende lukrative Englandstrafik.

På den baggrund indsatte man i maj 1978 det skib, som i de følgende årtier skulle blive flagskibet på Englandsruterne fra Esbjerg: M/S *Dana Anglia*. Skibet, der var kontraheret på Aalborg Værft i maj 1976, og som cirka to år senere løb af stablen med nybygningsnummer 210, var det største fartøj, der nogensinde havde sejlet på Esbjerg-Harwich ruten. M/S *Dana Anglia* havde en tonnage på knap 14.400 tons og en kapacitet på 1.250 passagerer og 470 biler. Ikke blot var skibet det hidtil største på ruten, med skibet fulgte også store forventninger om yderligere fremgang.

Efter indsættelsen af de to nye og mere moderne skibe havde DFDS i alt fire skibe indsat i Englandsfarten. Fordelingen af disse var sådan, at M/S *Dana Regina* og M/S

Dana Anglia besejlede ruten Esbjerg-Harwich, mens M/S *England* og M/S *Winston Churchill* besejlede ruten Esbjerg-Newcastle.

Efter et kortvarigt dyk i rejsemarkedet i 1979 som følge af den anden oliekrise blev der i starten af 1980'erne fuld brug for den samlede kapacitet. Passagertallene balancerede på dette tidspunkt omkring 500.000 om året, og ruterne syntes at være inde i en god fremdrift. Dette skulle imidlertid vise sig at være kulminationspunktet for Englandstrafikken. I de følgende år begyndte passagertallet således langsomt at falde. Årsagerne hertil var først og fremmest konkurrence fra flytrafikken og andre færgeruter, samt senere også tunnelen under Den Engelske Kanal.

Hos DFDS søgte man løbende at tilpasse sig ved blandt andet at reducere antallet af skibe på ruterne. I forlængelse heraf opgav man i 1997 helt besejlingen på ruten til Newcastle, og på ruten Esbjerg-Harwich var M/S *Dana Anglia* nu alene tilbage. Den fortsat øgede konkurrence fra bl.a. lavprisflyruter, sammen med et EU-bestemt bortfald af toldfrit salg ombord på færger mellem EU-lande indført omkring årtusindskiftet, satte imidlertid også M/S *Dana Anglia's* driftsøkonomi under pres og fordrede derfor konstant nytænkning på DFDS' rederikontor i København.

Projektets baggrund

Den negative udvikling i Englandstrafikken var ikke den eneste udfordring, som DFDS havde at kæmpe med i slutningen af 1990'erne. Parallelt med problematikken omkring Englandstrafikken arbejdedes der således også på at etablere en passagerrute fra København til Polen, hvor M/S *King of Scandinavia* efter planen skulle indsættes.

Dette skibs kapacitet var ikke så stor som M/S *Dana Anglia's*, og fartøjet med byggeår 1974 var samtidigt rederiets ældste passagerskib og stod derfor overfor udfasning, hvis den fremsatte målsætning om reduktion af rederiflådens gennemsnitsalder skulle hol-

Fig. 1. M/S Dana Anglia ligger langs kaj i Harwich, hvor der lastes nye forsyninger. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

M/S Dana Anglia alongside the quay in Harwich. New supplies are being loaded.

des. Den dobbelte udfordring, som rederiledelsen stod overfor, fandt i marts 2002 sin løsning ved, at M/S *King of Scandinavia* blev bortsolgt til et rederi i Middelhavsregionen, mens M/S *Dana Anglia* blev overført fra Esbjerg-Harwich ruten til ruten København-Trelleborg-Gdansk. Til erstatning for M/S *Dana Anglia* blev i de følgende måneder indkøbt to nybyggede skibe i Polen. Det ene af disse skibe, M/S *Dana Gloria*, skulle dog kun fungere som en midlertidig afløser, mens det andet skib, M/S *Dana Sirena*, blev indrettet til en større passagerkapacitet for efterfølgende at komme til at fungere som det faste skib på ruten.

Konsekvenserne af disse beslutninger var flere. For det første betød beslutningerne et farvel til M/S *Dana Anglia*, som i næsten tre årtier havde været et markant islæt i Englandstrafikken. For det andet medførte den nye rutetilpasning, at passagerkapaciteten blev mindsket, mens fragtkapaciteten til gengæld blev øget. Som det tredje og måske vigtigste forhold betød forandringerne, at det gamle og gennemprøvede koncept med flydende hoteldrift blev skiftet ud til fordel for en mere fragtorienteret sejlads.

De forandringer, der således blev igangsat, gjorde det oplagt med et dokumentationsarbejde, der kunne indgå som et led i

Fig. 2. M/S Dana Anglia under udsejling fra Esbjerg. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

M/S Dana Anglia leaving the port in Esbjerg.

Fiskeri- og Søfartsmuseet/CMRS' arbejde med det maritime Vestjylland og strukturer under forandring i perioden efter 1960. På den baggrund rettede dele af forskningsstaben ved museet i juni 2002 henvendelse til DFDS med forslag om et dokumentations- og undersøgelsesprojekt.

Dette skulle ud over den rene dokumentation af Englandsfarten før og efter konceptskiftet koncentrere sig om tre hovedområder, nemlig for det første belysning af de relevante skibe som arbejdsplads, dernæst dokumentation af de forskellige skibstyper som transportform og endelig tilvejebringelse af data til belysning af de afledte økonomiske effekter for Esbjerg. Hertil kom som et særligt punkt afdækningen af nogle af de tanker, der blev gjort om fremtiden. Hovedparten af disse opgaver kunne kun gennemføres ved, at der kom et projekthold om bord på skibene.

DFDS stillede sig fra starten villigt overfor dette og var indstillet på at give den nødvendige bevægelsesfrihed og adgang til medarbejdere, der gjorde det muligt at realisere projektet. Herudover tilstod DFDS også projektholdet kahytter og fortæring om bord.

På den baggrund samledes et hold af forskere og universitetsstuderende under Fiskeri- og Søfartsmuseet/CMRS for at påbegynde dette maritimhistoriske dokumentationsarbejde. I de følgende to afsnit fortælles nærmere om en del af dette arbejde, der indtil nu har strakt sig over mere end to år og har genereret mere end 300 interviews og et godt stykke over 1.500 fotooptagelser samt en mængde øvrigt materiale.

M/S *Dana Anglia*

Det første skib, som projektgruppen skulle søge at dokumentere, var det gamle hæderkronede M/S *Dana Anglia*. I september 2002 gik projektgruppen om bord på skibet ved Englandskajen i Esbjerg for at følge det på en tur frem og tilbage over Nordsøen.

Ved ombordstigningen blev gruppen modtaget af hotelmanager Dan Juhl Jensen, som efter en generel orientering om forholdene om bord gav en rundvisning, der sikrede, at alle var bekendte med skibet. Rundvisningen

afsluttedes på broen, hvor kaptajn Frede Andersen tog imod og berettede yderligere om skibet og rederiet. Godt informerede og med et klart overblik over skibet var projektgruppens medlemmer herefter klar til at gribe fat i de forestående arbejdsopgaver.

Som udgangspunkt var opgaverne fordelt sådan, at hver personalegruppe dvs. broens officerer, maskinbesætningen, dæksbesætningen samt hotel- og cateringpersonalet blev dækket af minimum én projektdeltager. Herudover var yderligere to projektdeltagere engageret med at interviewe passagerer.

Det første mål var at belyse skibets funktion som flydende hotel og søge at få indkredset, hvordan dette koncept blev opfattet. I relation til sidstnævnte viste der sig, ikke overraskende, hurtigt at være forskel mellem de forskellige personalegrupper. Driftsbesætningen – altså folkene på bro, dæk og i maskinen – skilte sig ud som én gruppe, hvor især maskinpersonalet ikke opfattede det at sejle med M/S *Dana Anglia* som værende meget anderledes end andre typer sejlads.

I den anden ende af skalaen stod besætningen til varetagelse af diverse hotel- og cateringfunktioner, der naturligvis opfattede hoteldriften som central. Sidstnævnte gruppe berettede generelt mest om de lidt anderledes arbejdsforhold ved flydende hoteldrift kontra normal hoteldrift i land, såsom arbejdstiderne og nødvendigheden af at betjene og underholde gæsterne næsten i døgndrift, men også om gode lønforhold og lange perioder med fri i land.

Passagerernes oplevelser af den flydende hoteldrift viste sig også at være delte. Blandt de såkaldte minitrippere, der benyttede sig af rederiets tilbud om et minicruise til henholdsvis Danmark eller England, viste tilfredsheden med de mange tilbud om underholdning sig at være stor[3]. Flere angav over for projektgruppen, at de i løbet af rejsen havde benyttet stort set alle de tilgængelige muligheder, herunder især restaurant, biograf og butik og i lidt mindre grad natklubben.

I forhold hertil angav de almindelige passagerer om bord at være knapt så flittige brugere af de forskellige faciliteter. Omkring to tredjedele opgav ganske vist at have benyttet restauranten og lidt færre cafeteriet, mens aktiviteter som biografen, diskoteket og pubben kun synes at have haft begrænset interesse blandt denne gruppe gæster. I denne sammenhæng har det formentlig spillet ind, at disse gæsters indgangsvinkel til M/S *Dana Anglia* primært var transportmuligheden. Flere påpegede, at turen stod som et afslappende og afstressende afbræk i en ellers anstrengende køretur, men klagede dog samtidig over, at sejlturen tog for lang tid.

Fig. 3. Der surres trailere på dækket af M/S Dana Anglia. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

Trailers are being secured on the deck of M/S Dana Anglia.

Tankerne om fremtiden blandt besætningen og passagererne var også et af de emner, der optog projektgruppen i dokumentationsarbejdet om bord. Udover de forestående konceptændringer i Englandstrafikken blev det hurtigt klart, at også DFDS' overordnede udviklingsmål i retning af en mere moderne flåde med heraf følgende rationalisering og reducerede personalebehov spillede ind på de tanker, der blev gjort om bord. Begge forhold virkede dog overordnet set i samme retning, nemlig henimod en øget usikkerhed og skepsis. Direkte adspurgt fremhævede officererne på broen således, at jobbet ikke læn-

Fig. 4. Den 17. juni 2003 blev M/S Dana Sirena under stor festivitas indsat på ruten mellem Esbjerg og Harwich. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

On June 17. 2003 M/S Dana Sirena was deployed on the service between Esbjerg and Harwich with great festivity.

gere virkede så sikkert som tidligere. Frustrationerne over denne ændrede situation kunne udledes af flere udsagn, men især i den kritik, der blev fremført af centraliseringen af beslutningsgangene til hovedsædet i København.

Trods skepsis og forbehold kunne der også spores optimisme blandt officererne. Flere benyttede således lejligheden til at fremhæve Polen-rutens kommercielle muligheder for at generere trafik. Blandt skibets øvrige personalegrupper var tankerne om fremtiden også talrige. Skibsassistenterne på dækket gav dog ikke på overfladen udtryk for at have større bekymringer over konsekvenserne af M/S *Dana Anglia's* omlægning til Polen-ruten. Der var almindelig enighed om, at dette blot for nogle vil betyde lidt ekstra rejsetid til og fra arbejde. Samme holdning gjorde sig gældende blandt skibets maskinpersonale. Når der blev arbejdet lidt i dybden med spørgsmålene, blev det dog klart, at flere i de nævnte personalegrupper så nogle tydelige faresignaler. Flere skibsassistenter konstaterede således nøgternt, at polske søfolk er billigere end danske og blotlagde samtidig, at et karriereskifte var under overvejelse.

Blandt den største personalegruppe, hotel- og cateringpersonalet, var bekymringerne tilsyneladende også moderate, hvilket fra flere sider blev forklaret med, at der relativ let kunne findes tilsvarende jobmuligheder i land, om end måske næppe med samme løn og fritid. Mens personalet på M/S *Dana Anglia* for en stor del udelukkende spekulerede på, hvad indsættelsen af skibet på Polen-ruten ville betyde, var der blandt passagererne flere meninger om det forestående konceptskifte i selve Englandstrafikken. Oplyst om de kommende forandringer gav passagererne generelt udtryk for blandede følelser. De passagerer, der primært benyttede ruten som transportmiddel, så gerne en hurtigere overfart og hilste derfor et nyt og hurtigere skib velkommen. Blandt minitripperne var denne tanke dog knap så velkom-

Fig. 5. Mens solen er på vej ned i vest, glider M/S Dana Sirena ud af havnen i Harwich. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

While the sun sets in the west, M/S Dana Sirena leaves the port in Harwich.

Fig. 6. M/S Dana Sirena under indsejling til Esbjerg. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

M/S Dana Sirena entering the port in Esbjerg.

men, og en del angav, at de i givet fald ville foretrække at lægge fremtidige minitripture med større passagerskibe på andre ruter.

Efter endt rejse med M/S *Dana Anglia* stod projektgruppen, som det fremgår af ovenstående, tilbage med mange forskelligartede indtryk. I de følgende måneder blev der arbejdet videre med disse indtryk og oplevelser samtidig med, at udviklingen i DFDS' passagertrafik blev fulgt nøje. Mange af de forudsigelser, der var blevet gjort af personalet om bord, kom i det følgende år til at holde stik, mens andre forudsigelser viste sig ikke at holde. Samlet var det dog klart, at mange spørgsmål endnu forblev ubesvaret, og det var derfor med stor nysgerrighed og spørgelyst, at projektgruppen i sensommeren 2003 kunne mødes for at forberede sig på en rejse med det nye skib i Englandstrafikken fra Esbjerg M/S *Dana Sirena*.

M/S *Dana Sirena*

Ét år efter, at dokumentationsturen om bord på M/S *Dana Anglia* var afsluttet, stod projektgruppen med ganske få udskiftninger atter klar til at gøre turen frem og tilbage over Nordsøen. Den 4. september 2003 gik projektgruppen om bord på M/S *Dana Sirena*, der på dette tidspunkt som det faste skib på ruten havde været i fart i små tre måneder. I lighed med dokumentationen af M/S *Dana Anglia* var det i udgangspunktet ambitionen at dokumentere M/S *Dana Sirena* som arbejdsplads og transportform, ligesom der skulle tilvejebringes data til belysning af de afledte økonomiske effekter. Et nyt interessefelt i forhold hertil var at sætte fokus på de forandringer, som fulgte med omlægningen.

Efter samme model som året før blev projektgruppen fra begyndelsen delt op således, at hver person eller delgruppe havde et fast defineret ansvarsområde. Ud fra denne fordeling gik gruppen i de to døgn, hvor skibet blev fulgt, tæt på personalet og passagererne med spørgsmål om især oplevelsen af forandringerne. Efter en kort introduktion og rundvisning på skibet med afslutning på broen blev de første til at svare på spørgsmål meget naturligt navigatørerne.

Blandt disse kunne det hurtigt konstateres, at hverdagen ikke adskilte sig markant fra arbejdet på M/S *Dana Anglia*. Et par af officererne viste sig tidligere at have sejlet med

Fig. 7. På M/S Dana Sirena vajer DFDS' rederiflag side om side med Dannebrog. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

On M/S Dana Sirena the DFDS houseflag flies alongside Dannebrog.

M/S *Dana Anglia* og kunne derfor foretage en direkte sammenligning mellem de to arbejdspladser. Mange af rutinerne viste sig ved sammenligningen fortsat at være de samme, det gjaldt både for søvagterne – den egentlige navigation – og en stor del af officerernes administrative opgaver. En af officererne kunne på denne baggrund fortælle, at de største forandringer formentlig skulle findes andetsteds, og han fortalte videre, at det om bord på M/S *Dana Sirena* havde været nødvendigt at lade de vidt forskellige virksomhedskulturer i de to rederisegmenter – DFDS Seaways (passagertrafik) og DFDS Tor Line (godstrafik) – smelte sammen til én enhed.

Mens dette nye samarbejde udgjorde en udfordring for broens officerer, viste interviewene med maskinbesætningen, at forandringerne her havde mere gennemgribende resultater. Tydeligst markerede det sig ved en reduktion i mandskabet med næsten 30% kombineret med nye krav og arbejdsopgaver. Sidstnævnte gjaldt særligt for maskinmekanikerne, der kunne fortælle om, hvordan det blandt andet var kommet under deres arbejdsområde at afsurre lastbilerne på dækket, når skibet nærmede sig land. En anden ny opgave var funktionen som rorgænger. Maskinmekanikerne var – ifølge egne udsagn – efterhånden blevet en »all round« arbejdskraft, der i lighed med den øvrige maskinbesætning blev trukket store veksler på. Holdningerne til de gennemførte forandringer var, i øvrigt nøjagtigt som det gjorde sig gældende for dæksbesætningen, afventende. Det var dog klart, at kritikken på visse punkter kun lå lige under overfladen. Omvendt syntes begge personalegrupper enige om, at DFDS strategisk set havde valgt rigtigt med den nye satsning. Trods de gennemgribende forandringer, som maskinbesætningen gav udtryk for at have oplevet, viste cateringpersonalet sig som den gruppe, hvor det nye koncept havde haft de største konsekvenser. Antallet af ansatte i denne personalegruppe var således blevet kraftigt reduceret, og flere gav udtryk for, at arbejdspresset var meget stort.

På den baggrund var det måske lidt overraskende at finde en overvejende positiv stemning overfor det nye i netop denne personalegruppe. En del af forklaringen herpå lod sig dog hente i det faktum, at der med skiftet ligeledes var blevet indført en mindre hierarkisk ledelsesstruktur, hvilket gav de enkelte medarbejdere større beslutningskraft og indflydelse med heraf følgende tilfredshed i jobbet.

Blandt passagererne, der også om bord på M/S *Dana Sirena* var genstand for særlig opmærksomhed fra projektgruppens side, viste holdningerne til det nye koncept sig delte. Blandt minitripperne var det dog tydeligt, at man anså antallet af udbudte aktiviteter som værende for lille. Dette kunne også læses ud af det noget mindre antal minitrippere sammenholdt med turen om bord på

M/S *Dana Anglia*. Blandt gruppen af almindelige passagerer gav de fleste udtryk for, at udbuddet var tilfredsstillende, hvilket ligesom om bord på M/S *Dana Anglia* kan ses i sammenhæng med, at denne gruppe primært betragtede overfarten som en transportform.

Selvom mange elementer i forandringsprocessen oplevedes mere eller mindre ens, var der også nogle punkter, hvor der var mere delte meninger. For personalets vedkommende gjorde det sig ikke mindst gældende, når talen faldt på personalepolitikken og den interne kommunikation med rederiet. Efter et par dage om bord var man imidlertid ikke i tvivl om, hvor stor en fælles opmærksomhed, der var på passagerernes forhold og reaktioner. Der var en stærk bevidsthed om kundernes betydning for den videre udvikling, og dette syntes på tværs af alle besætningsgrupper at have bevirket et stærkt samspil om at tilpasse det nye koncept til at blive en holdbar og attraktiv løsning.

Kort om undersøgelsens resultater og perspektiver

Projektgruppens deltagere gik i efteråret 2003 i gang med at formulere nogle af de erfaringer, som dokumentationsturene med M/S *Dana Anglia* og M/S *Dana Sirena* havde skabt. Efterhånden som dette arbejde skred frem, stod det klart, at personalets fælles engagement om udviklingen i høj grad måtte ses i lyset af, at det nye tiltag ikke bare var et forsøg på at bedre økonomien i Englandstrafikken, men derimod et forsøg på at udvikle et koncept, der – rigtigt udviklet – kunne nyttiggøres på andre DFDS-ruter, og dermed stille rederiet stærkere i den stadig mere intensive konkurrence. De observationer, som er gjort om bord på DFDS' Englandsbåde, fortæller derfor også om andet og mere end omlægningerne af Englandstrafikken. De fortæller om en pågående forandringsproces i international skibsfart – og om de mange udfordringer, der altid er forbundet med ændringer af det bestående.

Samlet har resultaterne i deres mangfoldighed vist sig at belyse problemstillinger fra et niveau, hvor den enkelte medarbejder er i fokus, til et mere overordnet niveau, hvor de internationale udviklingstræk inden for skibsfarten er det centrale.

Dette turde i sig selv være nok, men perspektiverne i undersøgelsen rækker imidlertid endnu længere. Efter endt dokumentationsarbejde er der således sket flere interessante forandringer, der kunne berettige til yderligere spørgsmål og undersøgelser. Det kunne således være interessant at se nærmere på DFDS' efterfølgende beslutninger om at indstille sejladsen til Polen. Ligeledes kunne et blik på konkurrencen fra alternative transportformer som f.eks. Ryan Air's beflyvning af Esbjerg Lufthavn være af interesse. I relation til sidstnævnte kunne flere spørgsmål om politiske prioriteringer være relevante for at få en mere samlet analyse af transportområdets betydning for regionen. En sådan undersøgelse må dog i lighed med de øvrige afvente yderligere studier i det meget omfattende materiale, som projektgruppen indtil nu har fået oparbejdet.

Morten Karnøe Søndergaard, f. 1974. Cand. mag i historie fra Aalborg Universitet 2001. Akademisk medarbejder ved Aalborg Universitet 2001. Siden 2002 forskningsassistent ved Center for Maritime og Regionale Studier/Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg.

Noter

1. Center for Maritime og Regionale Studier (CMRS) blev etableret af Fiskeri- og Søfartsmuseet i 1994 i samarbejde med Aarhus Universitet. Siden 2000 er CMRS drevet på 50/50-basis i samarbejde mellem Fiskeri- og Søfartsmuseet og Syddansk Universitet.
2. Arbejdet med at dokumentere Englandstrafikken under forandring har indtil videre resulteret i et par artikler, som fremgår af litteraturlisten. Nærværende artikel bygger i alt væsentligt på disse artikler samt det indsamlede basismateriale, der forefindes ved Fiskeri- og Søfartsmuseet.

3. I de gennemførte undersøgelser har »minitrippere« begrebsmæssigt været adskilt fra »almindelige passagerer«. Sondringen mellem de to begreber beror på, hvorvidt den enkelte passager har benyttet sig af DFDS' tilbud om et »minitrip« eller bruger overfarten til almen befordring.

Litteratur

Hahn-Pedersen, M., L. Hansen, L. Jacobsen, B. Poulsen, R. Taudal Poulsen, & M. Karnøe Søndergaard: På triptur med Dana Anglia. *Sjæk'len* – Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg 2002, s. 57-78.

Hahn-Pedersen, M., L. Hansen, L. Jacobsen, L. Bisbjerg, R. Taudal Poulsen, & M. Karnøe Søndergaard: Nye tider i Englandstrafikken. På triptur med M/S Dana Sirena. *Sjæk'len* – Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg 2003, s. 98-117.

SUMMARY

The Esbjerg-England service – documenting a process of change

The DFDS Esbjerg-Harwich route has undergone a considerable restructuring during 2002-2003, the previous concept of a floating hotel has been abandoned for a combined passenger/freight service with an emphasis upon the freight element. A project group from Fiskeri- og Søfartmuseet/CMRS has monitored this process. This article focuses on the background for the project and relates the field studies that were carried out and some of their results.

The background for this project can be found in a series of structural changes in DFDS's England route during the 1990's, resulting in a large fall in passenger traffic. This trend forced DFDS to make radical decisions in order to secure their income. There were several consequences. Firstly, *M/S Dana Anglia* had to go, after having served the route for almost three decades. Secondly, as a consequence of changes to the service, passenger capacity was reduced and cargo capacity increased. Thirdly, and perhaps most importantly, the old, tried and tested concept of a floating hotel service was replaced with a new emphasis on freighting cargo.

The above project has taken over two years encompassing two onboard surveys on the »old« ship *M/S Dana Anglia* and the »newh *M/S Dana Sirena*. The observations made are not simply a record of DFDS's England route, but also document an evolution within international maritime business – and the many challenges consequent upon changing it.

Per Kristian Madsen, museumschef på Nationalmuseet

Kirkeomgivelser og Nationalmuseet

En definition på begrebet »kirkeomgivelser« kunne være det land, som går fra tagdryp til tagdryp, altså fra kirke til kirke. På den måde omfatter omgivelserne ikke kun de ikke- kirkelige arealer men også kirkegården og dens afgrænsning. Nationalmuseet rådgiver på konsulentbasis de kirkelige myndigheder om antikvariske forhold. Basis herfor er den viden, som er opsamlet i Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv og delvist trykt i bogværket »Danmarks Kirker«. Fra Nationalmuseet skal appelleres om at anskue kirkeomgivelserne og herunder kirkegårdenes afgrænsning i såvel et langt tidsmæssigt perspektiv, som et brugsmæssigt perspektiv og et æstetisk – altså en helhedsbetragtning.

Denne artikel vil have form af en række refleksioner over temaet, ledsaget af oplysninger om visse relevante bestemmelser og baggrunden for disse. Men den skal ikke opfattes som et forsøg på nogen samlet redegørelse eller som udtryk for for eksempel Nationalmuseets overordnede syn på spørgsmålet om kirkeomgivelser og deres forvaltning. Disse forbehold skyldes imidlertid ikke, at kirkerne og rammerne omkring dem – i al deres brogede mangfoldighed i by og på land – er et område af mindre betydning set fra en antikvarisk og kulturhistorisk synsvinkel. Tværtimod må man i dag gå ud fra, at kirkeomgivelser er det, som rækker fra den ene kirkes tagdryp og til den næstes, alt iberegnet. Kirkernes omland skal anskues såvel

Fig. 1. Ribe Domkirke hæver sig, som her set fra nord henover Hovedengen, åen og Skibbroens husrække, dominerende og langt fra sagtmodigt. Byen klæber til dens fod. Foto: Erik Bjerre Fisker.

Ribe Dom, hier aus dem Norden gesehen, hebt sich dominierend und überhaupt nicht sanftmütig über Hovedengen, die Aue und die Häuserreihe auf Skibbroen.

fra kirkebygningen og udefter som ind mod kirken. Og de problemer, som knytter sig til kirkernes omgivelser, kan ikke behandles uafhængigt, men skal indgå i en større sammenhæng.

Kirkens nærmeste omgivelser

Landsbykirkegården er vel det, man hurtigst kommer på i denne forbindelse, men en hel del kirker, nemlig dem i byerne, har ofte mistet kirkegården som ramme om bygningen. Deres omgivelser består derfor af plads-, torve- parkerings- og trafikanlæg samt i varierende omfang af have- og parkarealer på de nedlagte kirkegårde.

Byens huse danner sammen med gaderne rammen om bygningerne, og endnu kan man for en del byers vedkommende klart fornemme kirkens kæmpekrop som den samlende faktor i byens silhuet, når man nærmer sig byen fra den rette vinkel. Ribe med sine to kirker er et oplagt eksempel, men også i Roskilde og Viborg er domkirken til at få øje på fra lang afstand.

I Århus finder man byens domkirke næsten ene og forladt i kanten af det vidtstrakte torv, som frilæggelsen af kirkens sydside resulterede i. At derimod den tresidede torvedannelse vest for kirken netop hører til sammen med kirkens anlæggelse inde i byen, fornemmer man næppe særlig tydeligt på denne baggrund.

Endnu i dag kan den intime sammenhæng mellem kirkens arkitekturudtryk og byens rum iagttages i for eksempel København ved Vor Frue Kirke, Helligåndskirken og Sct. Petri Kirke samt i Haderslev omkring denne bys domkirke. Endelig hører Helsingørs østvendte profil med Kronborg og byens to middelalderkirker, Sct. Olai og Sct. Marie, til den nationale særklasse. Byernes kirkeomgivelser byder på særlige udfordringer, blandt andet fordi de som antydet er resultat af processer, som stadig er i gang, og hvor værdierne må defineres i hvert enkelt tilfælde.

For landsbykirkerne gælder i virkeligheden det samme, men her er selve kirken ikke mindst i kraft af kirkegården i langt de fleste tilfælde den væsentligste faktor – sådan har det i hvert fald som oftest været. Landsbykirkegården kan set fra et antikvarisk synspunkt betegnes som et fortidsminde i vedblivende brug – og det til sit oprindelige formål. Som bekendt er kirkegårdene på linje med folkekirkens kirkebygninger ikke sikret gennem fredning, og deres forvaltning og de tilgrundliggende regler er anderledes, end hvad der gælder andre typer fortidsminder, for eksempel den førkristne tids fredede gravhøje og kultanlæg. Men på den anden side adskiller regler og praksis sig også fra behandlingen af de anlæg af enhver type, som ikke er sikret gennem fredning.

Umiddelbart kan man måske bedst sammenligne kirkegårdene med huse, som er fredet efter bygningsfredningsloven, men hvor bevaringen skal sikres gennem blandt andet fortsat brug under hensyntagen til de erkendte bevaringsværdier. Dette er væsentligt, idet det for både huse, kirker og kirkegårde gælder om at sikre, at man ikke ender med at udhule eller bortrationalisere de værdier, de gerne skulle blive ved at rumme.

Ser vi på landets kirkegårde, så er de så langtfra udtryk for fastholdelse af et ensartet udtryk. De pyntelige have- eller parkanlæg, vi som oftest ser i dag, er nye fænomener. Tidligere var græsbevoksede tuer, enkelte gravminder og en afgrænsning, der som noget meget væsentligt skulle forhindre kreaturer, hunde og svin i at slippe ind på kirkegården, et gennemgående fænomen. Hegningen tjente også til at sikre, at græsningen på gravene kunne forbeholdes præsten eller den, kirken lejede ud til. Gravfred er ikke et centralt begreb i kristendommen, og evig hvile et noget elastisk begreb. I praksis har man dog i middelalderens kirkeret sikret sig en smule ved at erklære, at der hvor hovedet hviler, dér er den rette grav – det, som talte, var den indviede jord, og det er kirkegårde fortsat, og det skal de være i henhold til loven. Men nedlægges de – og det har de altid kunnet, når blot det skete i henhold til gældende regler må de anvendes til andre formål

– men som en aktuel sag fra Nykøbing Falster viser det, ikke uden sværdslag. Her spores en ændring i opfattelsen af kirkens rum, en muligvis øget opmærksomhed om gravfreden, som måske, hvem ved, kan komme til at præge vore begravelsespladser fremover, både de kristne og de ikke-kristne.

Den antydede dobbelte opfattelse af kirkegården som både et brugssted og et kulturarvslevn ligger da også til grund for ikke bare forvaltningen af kirkegårde og deres omgivelser, men også af kirkerne selv og deres inventar samt udsmykning. Det er anlæg under vedvarende brug, hvor brugen skal ske under hensyntagen til de til enhver tid værende kulturhistoriske minder – men samtidig også således, at kirkerne m.v. ikke er og ikke kan være museer i gængs, fastfrosset forstand.

Netop denne dobbelte ansvarlighed har været med til at sikre, at kirkerne fra et tidligt tidspunkt er blevet anskuet ikke kun alene, men netop i en større helhed, når det gælder de antikvariske aspekter. Man kan lidt hjerteløst måske sammenligne med resultaterne af bygningsfredningsloven, hvor det nok bør erkendes, at de ret mange huse, der oprindelig klassificeredes som såkaldte B-fredninger, og som med den nu gældende lov blev opkvalificeret til, hvad der svarede til A-fredninger, i mange tilfælde blot er udhulede skaller – de opfylder ikke længere kriterierne for bygningsfredning.

Derimod vil jeg vove den påstand, at der med det system, som via den kirkelige lovgivning og den inddragelse af blandt andet konsulenter, som denne foreskriver, er tilvejebragt en ordning, som sikrer rådgivning og medvirken lokalt, regionalt og nationalt. Her tænkes selvfølgelig på den indsats, som sker fra menighedsråds, provsters, provstiudvalgs og stifters side i forening med konsulentrådgivningen – samt dennes forankring i et landsdækkende system.

Det svarer til, hvad man kunne kalde en helhedsforvaltning, et udtryk, som samtidig dækker over et ønske om, hvorledes man helst skal varetage og forvalte kulturminderne i bredeste forstand. Specielt hvad angår kirker og kirkegårde, kunne man være fristet til i bare selvglæde at nævne arkiveringen af de antikvariske oplysninger på Nationalmuseet, der jo sker på landsbasis, og som resulterer i blandt andet udarbejdelsen af bogværket »Danmarks Kirker«. Vidensopsamling er en forudsætning for at kunne deles om den viden, som skal danne fundamentet for forvaltningen og den formidling, der også skal til over for offentligheden og de involverede parter.

Imidlertid er det jo ganske klart, at fokus fra først af, nemlig i 1861, hvor grunden til vore dages samspil mellem kirkelige og antikvariske myndigheder blev lagt, var på selve kirkerne og deres værdier. Kirkegårdene er siden blevet mere og mere inddraget, og kirkeomgivelserne kom først efterhånden med, selv om det på ingen måde er noget nyt, at man fra et bevaringsmæssigt hold interesserede sig også for dem.

Der er allerede sket fredninger af kirkeomgivelser med tilhørende tinglysninger efter den første naturfredningslov fra 1917, og der er flere, som er sket efter dennes efterfølger fra 1937. Karakteristisk nok kunne det i den forbindelse ske, at en fredning kunne blive uforsætligt udstrakt til også at omfatte kirkegården selv, således at man efterfølgende måtte ophæve den tinglyste deklaration.

At kirkerne alligevel i meget rigt mål er sikret, hvad deres omgivelser angår, skyldes en anden fremgangsmåde, iværksat af daværende provst i Nørhald, Gerlev og Onsild Herreders provsti, Johan Exner. I 1941 foreslog han over for kirkeministeriet, at der skete en sikring af kirkeomgivlserne i det åbne land gennem fredninger. Krigen var i vejen for arbejdet, men i 1949 udsendtes cirkulæret af 26. januar »Om fredning af kirkernes omgivelser«.

Dette blev i 1949, den 23. februar, fulgt op af en skrivelse fra statsministeriet til samtlige fredningsnævn om at bistå provst Exner med det landsdækkende arbejde, han nu stod midt i. Karakteristisk for dette var, at man

ønskede at sikre kirkernes omgivelser gennem frivillige og gratis overenskomster med grundejerne, altså ikke tinglyste fredninger mod erstatning. I virkeligheden er dette nok et af de mest succesrige bevaringsinitiativer, vi kan finde, målt på antallet af såkaldte Exner-fredninger. Efter 1950 blev der gennemført ca. 4.500 af den type fredninger, større som mindre, af arealer, som umiddelbart knytter sig til kirker, og de allerfleste af de i alt 2.300 kirker, som er relevante i den sammenhæng, er med på listen.

Der er tale om større arealfredninger, bræmmefredninger, udsigtsfredninger eller fredninger af bybilleder, og med mere eller mindre detaillerede aftaler om, hvad der kan eller ikke kan tillades af fortsat eller ny virksomhed. Det er altså værd at lægge mærke til, at når et fredningsnævn for eksempel siges at have givet tilladelse til noget inden for et Exner-fredet område, så kan det netop være i henhold til dennes indhold, og ikke fordi man med en tilladelse har anfægtet eller omstødt fredningsaftalen.

Exners initiativ var rettet mod kirkernes og kirkegårdenes omgivelser, men ikke mod selve afgrænsningen af kirkegården. I 1969 var det imidlertid slut med de frivillige fredninger, og det, som siden fulgte på området, kan vist siges mere og mere at være præget af forsøget på at sikre sammenhængende områder gennem naturfredning. Denne tendens har båret frugt gennem den udvikling, som har ført til dannelsen af begreber som kulturlandskab, kulturmiljø og lignende, samt for kirkeomgivelserne specielt til blandt andet den statslige udmelding i redegørelsen om de amtslige regionplaners indhold – at der skal tages særligt hensyn til kirkeomgivelserne gennem fremhævelsen af de fritliggende kirkers betydning for kulturlandskabet – og dermed også for varetagelsen af vores kulturarv.

Skulle man derfor trods alt forsøge sig med en overordnet definition af kirkeomgivelser, så vil jeg helt i tråd med denne nationale tilkendegivelse ligesom i indledningen til denne artikel fastholde, at kirkeomgivelser er det, som går fra tagdryp til tagdryp, altså fra kirke til kirke og dermed samtidig advare imod, at man i en for snæver synsvinkel piller et enkelt element frem til en for vidtdreven selvstændig behandling. Når jeg nedenfor alligevel især vil beskæftige mig med et enkelt element af kirkernes omgivelser, nemlig kirkegårdenes afgrænsning, er det som et eksempel på de sammensatte problemer, vi har at gøre med, og hvis løsning forudsætter en rådgivning, der er baseret på forskning. Dette betyder, at man fra Nationalmuseets side ikke har nogen overordnet, fastlåst stillingtagen til kirkegårdenes afgrænsning – hvorfor jeg her ikke siger kirkediger, skal jeg straks komme tilbage til – og den nødvendige forvaltning, men at vi ønsker at medvirke til en fortsat dialog, som omfatter både brugere og nydere. Ansvaret for kirkerne, kirkegårdene og deres afgrænsning samt tillige for kirkeomgivelsernes passende fremtræden påhviler jo menighedsrådene i et samspil med de øvrige kirkelige myndigheder, og det er et system, som efter min opfattelse i høj grad muliggør dialogen.

Kirkegårdens afgrænsning

Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv rummer for hvert sogn i landet den viden, vi ejer om kirker og kirkegårde. I det omfang, bogværket »Danmarks Kirker« er udkommet, er den tillige lagt frem på tryk, kirke for kirke, således at man kan finde oplysninger om indhegningen af kirkegården, dens art, tilstand og alder, og ofte også om karakteristiske træk ved bevoksningen.

Et vigtigt instrument i formidlingen er, at der i »Danmarks Kirker« bringes et ældste matrikelkort over den pågældende kirke med omgivelser – her kan man altså se den i reglen ældste kendte kartografiske dokumentation af afgrænsningens forløb, om end som oftest uden angivelse af, hvad afgrænsningen bestod af. Men skulle man ønske sig en landsdækkende registrering af kirkegårdsafgrænsninger og -omgivelser, findes der altså allerede et forskningsmæssigt fundament at stå på.

Fig. 2. Hegnsmuren langs med Klostergade afgrænser den nedlagte kirkegård, hvor bl.a. digteren Ambrosius Stub er begravet, som en ramme omkring Ribes Sct. Catharinæ Kirke og Kloster. Men uden for billedet til venstre er der parkeringsplads. Foto: Morten Søvsø.

Die Zaunmauer an Klostergade entlang grenzt den niedergelegten Kirchhof ab, wo der Dichter Ambrosius Stub begraben ist, wie ein Rahmen um Sct. Catharinæ Kirche und die dazugehörende Kloster. Aber ausserhalb des Fotos gibt es links einen Parkplatz.

Så foreligger der fra 1969 i »Nationalmuseets Arbejdsmark« en længere artikel af botanikeren Johan Lange om levende fortidsminder, det vil sige de planter, som er bevaret i eller ved kirkegårdenes afgrænsning. Ikke alle er de reliktplanter, men de repræsenterer tilsammen et århundredelangt gennemsnit af plantevæksten, der, som Lange allerede skrev i 1969, vil være truet, hvis man ikke griber ind. Andre fulgte denne opfordring fra museets side op, og den har forhåbentlig været med til at afstedkomme det gældende forbud mod sprøjtegift og anden voldsom bekæmpelse af såkaldt ukrudt.

Skal man se nærmere på, hvad afgrænsningen af kirkegårdene gennem tiden har bestået af, kan grundlaget atter søges i en artikel i »Nationalmuseets Arbejdsmark«, af Nils Engberg og Jakob Kieffer-Olsen. Her refereres resultatet af et større antal udgravninger, som tilsammen tyder på, at vore kirkegårdes ældste afgrænsning var i form af grøfter, og det både på land og i by. Man må slå fast, at skellets fastlæggelse omkring kirkegårdene hører til de ældste kulturminder, vi har, som fortsat er i aktivt brug. Grøfterne ser ud til først hen i senmiddelalderen at blive erstattet af stendiger eller teglmure. Af de sidste har vi – ikke mindst på Sjælland – stadig væsentlige dele tilbage, og det er oplagt, at Nationalmuseet vil værne om disse anlæg og den historie, de rummer. Stendigerne kan som nævnt være senmiddelalderlige, men spørgsmålet er, hvor mange vi har tilbage. Det er uvist og vil kræve undersøgelse, for eksempel i form af en udgravning, men eftersom Nils Engberg og Jakob Kieffer-Olsen fremhæver, at man inden i stendiger har kunnet påvise ældre jorddiger, bør man ikke på forhånd anse stendigerne for forholdsvis uinteressante, selv om de i sig selv er af en mindre høj alder.

I sammenhæng med naturfredningslovgivningen skal man være klar over, at hvis man fredede digerne på linje med de bestemmelser, som nu i nogle år per automatik har sikret alle de diger af sten og/eller jord, som findes markeret på målebordsbladene – ja, så ville man ikke nødvendigvis dermed have sikret kirkegårdenes oprindelige afgrænsning. Dels kan man ikke uden videre gå ud fra, at et stående dige er placeret på det oprindelige skels sted – dels kommer hertil de ret mange diger, som med sikkerhed er forholdsvis nye, fordi de skyldes nyanlæg i forbindelse med kirkegårdsudvidelser og den slags.

Imidlertid består digerne jo ikke alene af de opstablede sten og deres placering i diget, men også af den jordfyld og de græstørv, som indgår i det. Her kan der være tale om en art bankkonto over ældre tiders bevoksning i form af frø fra de omtalte, såkaldte reliktplanter, som Johan Lange gjorde opmærksom på. Hvor urørt denne fyld så er, må det være op til arkæologiske og botaniske fagfolk at afgøre – i bedste fald kan som nævnt digets kerne bestå af et ældre jorddige. Jeg skal blot fremhæve vigtigheden af at bevare disse bankkonti urørte ved at minde om den spredning af formodede middelalderlægeplanter, som er sket gennem velmente anlæggelser af pryd- og urtehaver ved kirker og på klostertomter i det forgangne århundrede. Sådanne steder vil det være vanskeligt – tror jeg – at påvise, hvad der er ægte reliktplanter eller nytilkomne arter, med mindre man har et underjordisk arkiv at ty til.

Derfor er det fra Nationalmuseets side væsentligt at pege på nødvendigheden af at værne om de relikter, som ud fra et både retshistorisk og kulturhistorisk synspunkt er fuldt så betydningsfulde, nemlig de sløjfede grøfter med deres levn af ældre fauna og flora samt eventuelle levn af ældre diger, som er forseglet af nyere anlæg. Pointen er at lade disse ting ligge uforstyrret hen i størst muligt omfang og at styre udviklingen under hensyn hertil. Det kræver efter min mening afvejning af de lokale forhold hver eneste gang og et samspil og en dialog mellem de involverede parter.

Det må være et præcist ønske, at man undgår de massive fundamenteringer af nye eller omsatte stendiger, som moderne anlægsgartnere i modsætning til deres middelalderlige forgængere kræver for at turde sove roligt efter afleveringen af deres arbejde. En forundersøgelse og en eventuel udgravning samt også en aftale om efterfølgende ændring af projektet før det udføres, vil være det instrument, vi kan bringe i anvendelse. Dette er helt i tråd med den gældende, ret nye museumslov, der inden for nærmere regler pålægger alle bygherrer at betale for de nødvendige arkæologiske undersøgelser, på samme måde som det længe har været tilfældet for offentlige myndigheder, herunder menighedsråd.

Når det er sagt, skal der dog samtidig gøres opmærksom på, at der ikke med museumsloven er eller bliver tale om, at for eksempel kirkediger kan fredes, eller at museumsloven er sat til at hindre, at der udføres forslag til ændringer i kirkegårdens mur eller dige. Det er ikke lovens hensigt, idet den går ud på at sikre levnene fra fortiden, og såfremt det ikke kan ske i urørt form, da i form af en dokumentation før anlægsarbejdet. Det vil ofte sige en udgravning og opmåling samt i relevant omfang tillige en undersøgelse af botaniske levn i for eksempel en tilkastet kirkegårdsgrøft.

Man kan ikke på forhånd gå ud fra, at en bestemt form for dige eller mur vil udløse en arkæologisk undersøgelse, men omvendt kan der meget vel være behov for en sådan også i de tilfælde, hvor man står med en decideret »moderne« form for afgrænsning, som ønskes omsat. Det oplagte eksempel er en cementsat kløvstensmur fra 1800-årene, som man nu ønsker erstattet af et »rigtigt« dige med tilhørende dybtgående fundering. Herved vil eventuelle grøfter og rester af diger eller mure under jordens overflade være i fare for at blive ødelagt.

Og det skal lige siges, at også en kløvstensmur omkring en kirkegård i visse tilfæl-

de må anses for bevaringsværdig, for eksempel hvor den indgår i et tidstypisk, samlet anlæg omkring en kirkegård, som man i slutningen af 1800-årene søgte at pryde med det, man på den tid fandt passede bedre end tarvelige jord- eller stendiger. Til de kulturhistoriske hensyn, som Nationalmuseet skal varetage, kommer tillige de æstetiske – som museet også interesserer sig for – i et frugtbart samspil med kirkegårdskonsulenterne,

Til slut skal det understreges, at skal der fra Nationalmuseet fremlægges et vist syn på sagen, så må det være appellen om at anskue kirkeomgivelserne og herunder kirkegårdenes afgrænsning i både et langt tidsmæssigt perspektiv, et brugsmæssigt perspektiv og et æstetisk. Altså i en helhed, hvor man skal gøre sig klart, at specielt diger og andre former for afgrænsninger næppe nødvendigvis er tjent med for stærk frisering og overdrevent vedligehold. Umiddelbart er den gældende konsulentordning indrettet herpå, men det betyder selvfølgelig langt fra, at man ikke justerer på dennes vurderingsgrundlag og for eksempel inddrager nye forhold med større vægt. Også for at undgå både de hastige, omfattende indgreb, der ikke kan genoprettes, og følgerne af alt for intensiv, nedslidende pleje.

Per Kristian Madsen, f. 1953, tidligere museumsinspektør ved Den antikvariske Samling, nu museumschef på Nationalmuseet.

Litteratur

Andersen, S. og Månsson, P. (red.): *Vejledning om beskyttede sten- og jorddiger*, Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 2001.

Christiansen, O., S. Henriksen, V. Koester og E. Skov: *Kirkernes omgivelser – en vejviser for menighedsråd i lovgivning og myndigheder m.v.*, Kirkeministeriet og Fredningsstyrelsen, 1977, (bl.a. med kort over kirker med omgivelsesfredning).

Danmarks Kirker, udgivet af Nationalmuseet. 1933ff.

Engberg, Nils og Jakob Kieffer-Olsen: Kirkegårdens grøft. Om den ældste indhegning af Danmarks kirkegårde. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, s. 168-177.

Kirkeministeriets bekendtgørelse nr. 527 af 19. juni 1992 (m. senere ændringer). *Om Folkekirkens kirkegårde og kirkebygninger.*

Kirkeministeriets cirkulære nr. 78 af 9. april 1965, *Om vedligeholdelse og opsætning af stengærder.*

Kirkens Klipper – forfædrenes hegn om middelalderkirkerne, udg. af Danmarks Naturfredningsforening, tekst v. Jørgen M. Hansen.

Kjær, U., K. S. Nielsen og K. Trampedach: Nationalmuseet i kirken, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1998, s. 167-183.

Lange, Johan: Levende fortidsminder. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1969, s. 58-72.

Poulsen, Niels Jørgen: De græsklædte grave. Landsbykirkegården fra grønning til haveanlæg. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2003, s. 49-65.

ZUSAMMENFASSUNG

Kirchenumgebungen und das Nationalmuseum

Eine Definition vom Begriff »Kirchenumgebungen« könnte das Land sein, das von Dachraufe bis Dachraufe reicht, also von Kirche zu Kirche. Auf diese Weise umfassen Umgebungen nicht nur das kirchliche Gebiet im engsten Sinne, sondern auch den Kirchhof und seine Abgrenzung. Das Nationalmuseum rät auf Beraterbasis den kirchlichen Behörden in Bezug auf antiquarische Verhältnisse. Die Basis für diesen Dienst ist das Wissen, das teils aus dem Antiquarischen-Topografischen Archiv stammt, teils im Werk »Danmarks Kirker« gesammelt ist. Das Nationalmuseum empfiehlt, dass eine ganzheitliche Betrachtungsweise angelegt wird, d. h. dass die Kirchenumgebungen in ihrem geschichtlichen, gebrauchmässigen und ästhetischen Zusammenhang behandelt werden.

Henrik Præstholm, pens. afdelingschef i Ribe Amt

Kirkeomgivelser i den amtslige og kommunale planlægning og administration

Som del af kulturarven indgår kirkerne og deres omgivelser i den offentlige planlægning. I regionplanen udtrykkes amtets mål, ligesom der udtrykkes henstillinger til kommunerne. Til brug i administrationen og konkretiseringen af planerne er der i 1982 udarbejdet en registrant over kirkeomgivelser i Ribe Amt, en registrant der netop er opdateret.

Kirkerne og deres omgivelser har i mange år været betragtet som en af de væsentligste dele af vor kulturarv. Kirkernes placering i landskabet er i mange tilfælde markant, og i mange århundreder var der heller ikke større trusler mod denne deres rolle i det åbne kulturlandskab. Men ændringen af Danmark fra landbrugssamfund til industrisamfund fra slutningen af 1800-tallet viste i begyndelsen af 1900-tallet, at der var behov for regler for placering af ny bebyggelse.

Den første Naturfredningslov fra 1917 var skelsættende med sine muligheder for at rejse fredningssager, men først med den næste, fra 1937, blev der mulighed for at gennemføre frivillige fredninger uden erstatning. Det benyttede provst Exner sig af med en række kirkeomgivelses-fredninger på Randersegnen, hvor han virkede omkring anden verdenskrig. Efter krigen fik han af Kirkeministeriet til opgave at rejse rundt til alle landets provstier. Det medførte, at der

Fig. 1. Sneum kirke ligger helt frit på geestranden op til marskengene langs Sneum Ås nedre løb. Landsbyen omkring den blev nedlagt i 1620, da herregården Sneumgård oprettedes ca. 500 m vest for kirken. Foto: Erik Bjerre Fisker.

Sneum Kirche liegt ganz frei am Rande des Marsches am Unterlauf von Sneum å. Das Dorf wurde im Jahre 1620 niedergelegt, als das Gut Sneumgård etwa 500 Meter westlich der Kirche errichtet wurde.

blev gennemført frivillige fredninger omkring kirkerne i næsten alle Danmarks landsogne.

I det samme tidsforløb blev der vedtaget lovgivning for byplanlægning og byggeri. Den første byplanlov med betydning kom i 1938, i 1949 blev den revideret, og samtidig kom den mere betydningsfulde byreguleringslov. Det var de bymæssige bebyggelser, lovene beskæftigede sig med. Først med landsbyggeloven fra 1960 kom der en lovgivning for regulering af nybyggeri i landsbyerne og på landet. Med by- og landzoneloven fra 1970 blev der endelig mulighed for at sige effektivt nej til uheldige udviklinger.

Lovgivningen om region-, kommune- og lokalplanlægning har fra 1970'erne forbedret mulighederne for at tænke sig godt om, inden der udlægges nye bebyggelsesområder. Hele planlovgivningen er nu samlet i Planloven fra 1991. Det gælder også landzonen, der hidtil overvejende er administreret af amtet, men fra 1. september 2002 er landzoneadministrationen lagt over til kommunerne. Det er derfor nu kommunerne, der har det primære ansvar for at passe på kirkeomgivelserne. Amtets rolle er ændret til at kunne komme med retningslinjer i regionplanen for, hvorledes der skal passes på kulturværdierne, og forslag til hvad kommuner og andre bør gøre. Amterne har dog endnu muligheder for at påvirke udviklingen, dels via anke af kommunale afgørelser, og dels gennem sin administration af Naturbeskyttelsesloven fra 1992, der afløste Naturfredningsloven.

Mange kommuner har allerede lavet lokalplaner for en del af deres større landsbyer. For de mindre landsbyer er der foretaget en såkaldt afgrænsning i kommuneplanerne. I begge tilfælde giver det mulighed for at friholde kirkeomgivelser for byggeri eller fastsætte bestemmelser om placering og udformning. Der er således ikke mangel på redskaber til at beskytte og bevare de værdifulde kulturtræk omkring kirkerne i Ribe Amt. Men har vi viden nok, og er der vilje til at benytte redskaberne? Viljen tilkommer det ikke mig her at komme nærmere ind på, men viden er det blandt andet amtets opgave at søge at bringe til veje.

Regionplanlægning

Ribe Amt har i Regionplan 2012, som blev endeligt godkendt i maj/juni 2003, et afsnit om de kulturhistoriske interesser i landskabet. Målene og politikken er formuleret således:

»Det landskab, som vi kender i dag, med byer, landsbyer og gårde er resultat af menneskers udnyttelse af området gennem årtusinder. Hver tid har sat sit præg på landskabet, som derved kan fortælle sin egen historie.

Amtsrådet ønsker at værne om historien og kontinuiteten i landskabet. Dette udelukker ikke, at landskabet kan videreudvikles. Der skal fortsat være mulighed for udvikling og forandring, hvor også nutiden og fremtiden skal kunne sætte præg på landskabet. Men udviklingen bør ske i respekt for de kulturhistoriske værdier.

Bevaring af kulturhistoriske værdier i et foranderligt landskab stiller krav til prioritering og udvælgelse af det, vi ønsker at bevare. For det er umuligt – og måske heller ikke ønskeligt – at bevare alt. De udpegede kulturmiljøer er områder, der i særlig grad kan fortælle noget væsentligt om det liv, der har været ført i vores del af landet.«

Det er store, men også runde og bøjelige ord, men de er præciseret nærmere i to retningslinjer, som lyder således:

1. *Inden for de bevaringsværdige kulturmiljøer, der er afgrænset på kortbilag, kan der kun udlægges arealer til byggeri, anlæg mv., hvis det kan godtgøres, at de kulturhistoriske interesser ikke tilsidesættes i væsentligt omfang.*

2. *Omkring de kirker, der er angivet på kortbilag, kan der kun udlægges areal til byggeri, anlæg mv., der ikke væsentligt for-*

ringer oplevelsen af kirken i samspil med det omgivende landskab.«

I regionplanen er der også henstillinger (til kommuner m.fl.) og tilkendegivelser (om hvorledes amtet vil administrere). De er i afsnit 20 udformet således:

»Værdifulde, karakteristiske kulturhistoriske spor og sammenhænge i landskabet skal søges bevaret og om nødvendigt plejet. (Kommunerne).

Amtet vil ved sin administration af planloven og naturbeskyttelsesloven tilstræbe at beskytte og bevare værdifulde, karakteristiske kulturhistoriske spor og sammenhænge i landskabet.

Amtet vil i samarbejde med det regionale faglige kulturmiljøråd og de statsanerkendte kulturhistoriske museer i amtet søge at forbedre viden om og udbrede kendskabet til væsentlige kulturmiljøer i regionen.

Amtets plejeindsats vil primært blive koncentreret omkring de nationale fortidsminder og større markante gravhøjsgrupper.«

I den efterfølgende redegørelse er der en nærmere beskrivelse af de forskellige elementer i kulturlandskabet og en beskrivelse af de udpegede bevaringsværdige områder. Det vil være for omfattende at gengive hele redegørelsen. Den vil kunne læses i sin helhed i Regionplan 2012, som også vil kunne findes på Ribe Amts hjemmeside www.ribeamt.dk. Om kirkerne står der i redegørelsen følgende:

»Et helt særligt kulturhistorisk træk er de mange landsbykirker, der i mange århundreder har været blandt de væsentligste og mest markante elementer i kulturlandskabet. Ud fra både kulturhistoriske og landskabelige hensyn er det af betydning, at kirkernes nærmeste omgivelser og oplevelsen af kirkerne fra det åbne land ikke forringes af nyt byggeri eller store anlæg.

Naturbeskyttelsesloven sikrer, at der inden for 300 m fra kirkerne ikke må opføres bebyggelse med en højde på over 8,5 m. Herudover er der omkring en del kirker indgået frivillige fredningsaftaler for de helt nære omgivelser, de såkaldte Exner-fredninger.

Retningslinje 20.2 skal sikre en mere udstrakt beskyttelse af kirkernes omgivelser, så deres betydning som markante kulturmonumenter i landsbyer og det åbne land i øvrigt ikke udviskes. Amtet udpegede i 1982 beskyttelseszoner omkring samtlige kirker i amtet og er i gang med en opdatering. Indtil denne foreligger, vil amtets administration ske på baggrund af en konkret vurdering i hvert enkelt tilfælde på baggrund af den gamle udpegning.«

Amtet er i gang med en opdatering af en registrant fra 1982 af værdifulde kirkeomgivelser. Den blev aldrig trykt, men er blevet anvendt i amtets administration. Den blev udsendt i kopi til de fleste kommuner, som i et vist omfang har anvendt den i administrationen. Arbejdet med opdateringen er udført i samarbejde med Den antikvariske Samling i Ribe. Registranten ventes færdiggjort og udgivet i 2005. Den vil indeholde et opslag med beskrivelse af hver kirke opdelt i følgende 4 afsnit:

- Kirkebygningens udseende og arkitektur med en kort bygningshistorisk redegørelse.
- Kirkens område. (Kirkegård og arealer i umiddelbar tilknytning til kirken).
- Kirken og landsbyen. (Kirkens nærområgivelse).
- Kirken og landskabet. (Kirkens fjernomgivelse).

Opslaget vil blive forsynet med et eller flere kort og billeder for hver enkelt kirke. Registranten vil være en væsentlig del af grundlaget for udvidede bestemmelser for kirkeomgivelser i den næste Regionplanrevision 2016. Regionplan 2016 vil blive grundlaget for kommunalreformens nye, større kommuners administration af det åbne land fra 2007, når amterne nedlægges.

Fig. 2. Føvling kirke. Den store kirke med sin »røde hue« ligger højt i landskabet og er synlig på stor afstand, især fra syd. Dette indblik fra Bobølvej, der fra syd fører til landsbyen, er det vigtigt at bevare frit for bebyggelse og tilplantning. Foto: Erik Bjerre Fisker.

Føvling Kirche. Die grosse Kirche mit ihrem roten Dach ist hoch in der Landschaft gelegen und kann im grossen Abstand gesehen werden, besonders aus dem Süden. Es ist wichtig, diesen Einblick aus Bobølvej, der in die Stadt führt, frei von Bebauung und Beplanzung zu halten.

Jeg vil slutte af med endnu et citat fra Regionplan 2012. Det understreger, at kendskab til kulturværdierne er det bedste middel til at fremme bevaringen af dem. Det lyder således:

»Da den bedste beskyttelse af kulturværdierne ofte er det lokale engagement, der udspringer af viden om og stolthed over den fælles kulturarv, vil amtet i samarbejde med det regionale faglige kulturmiljøråd og de statsanerkendte kulturhistoriske museer søge at forbedre det folkelige kendskab til de kulturhistoriske spor og sammenhænge i landskabet gennem en løbende formidlings- og informationsvirksomhed.«

Er vi mange, der peger på værdierne, vil vore politikere forhåbentlig også have viljen til at bruge redskaberne til værdiernes bevaring.

Henrik Præstholm, pens. afdelingschef i Ribe Amt.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Umgebungen der Kirchen im Planung des Kreises und der Gemeinde

Als ein Teil des kulturellen Erbes werden die Kirchen und ihre Umgebungen in die öffentliche Planung miteinbezogen. Im Regionsplan werden die Ziele des Kreises veröffenlicht. Ebenso werden Empfehlungen gegenüber den Gemeinden zum Ausdruck gebracht. Für die Verwaltung und um die Pläne zu konkretisieren ist im Jahre 1982 ein Register über die Kirchenumgebungen im Kreis Ribe ausgearbeitet. Dieses Register ist eben revidiert worden.

Finn Brandi Hansen, stiftsfuldmægtig

Kirkeomgivelser og den kirkelige administration

De kirkelige myndigheders indflydelse på kirkebygningernes omgivelser falder særligt indenfor tre områder: Exner-fredninger, naturbeskyttelsesloven og planlovgivningen. Ved sager om Exner-fredninger er menighedsrådet (og i praksis stiftsøvrigheden) påtaleberettiget, ved sager om naturbeskyttelsesloven afgiver stiftsøvrigheden udtalelser til amterne, og ved udarbejdelsen af planer kan stiftsøvrigheden på Kirkeministeriets vegne komme med indsigelser. Ofte indhentes udtalelser fra rådgivere som Den kgl. Bygningsinspektør og Nationalmuseet inden de kirkelige myndigheder udtaler sig. I praksis deltages gerne i forudgående forhandlinger.

Kirkerne i Danmark er af væsentlig kulturhistorisk værdi. De er vore ældste nuværende bygninger.

Det er en af begrundelserne for, at det er vigtigt at passe på kirkernes omgivelser. Kirkebygningerne er generelt markant placeret i landskabet, ofte på sognets højeste sted. Når jeg kører rundt i Danmark, bruger jeg ofte kirkerne som kendemærker. Men vore landsbykirker er forholdsvis små, og de kan derfor nemt »drukne«, hvis omgivelserne bebygges med mange og store bygningsværker.

Der er særlig tre områder, hvor den kirkelige administration kan gøre sin indflydelse gældende:

Fig. 1. Janderup Kirke kirke ved Varde Å. Den store kirke ligger let hævet over det flade land omkring åen, og den 800-årige kirkebygning udgør stadig et af landskabets mest markante elementer. Foto: Erik Bjerre Fisker.

Janderup Kirche am Varde Å. Die Grosse Kirche ist über das flache Land um die Aue gehoben, und das 800-jährige Kirchengebäude ist immernoch eins der markantesten Elemente in der Landschaft.

Exner-fredninger
Naturbeskyttelsesloven § 19 (300 m fredningscirkel omkring kirker i det åbne land)
Planlovgivningen

Exner-fredninger

Exner-fredninger er frivillige fredninger, som provst Johs. Exner i 1950'erne rejste land og rige rundt for at forhandle sig frem til. Da provst Exner ikke havde nogen bevilling, kunne han ikke betale for fredningerne. Derfor er fredningerne små og forekommer ofte noget tilfældige. Der findes flere forskellige formuleringer på de tinglyste fredningsdeklarationer, men generelt skal fredningerne sikre indsyn til kirken og udsyn fra kirkegården. Fredningerne omfatter alt over jordhøjde, det vil sige forbud imod bebyggelse, beplantning, oplag af for eksempel halm og græsensilage, skure, hønsehuse m.v. Endelig indeholder deklarationerne ofte forbud imod grusgravning.

Exner-fredningerne vogtes der nøje over. Men fredningerne må i dag anses for at være helt utilstrækkelige, når henses til størrelsen af de bygninger, som moderne landbrugsdrift kræver. Menighedsrådet er påtaleberettiget, hvis Exner-fredningernes bestemmelser overtrædes. I praksis accepteres også påtaler fra stiftsøvrigheden, som er tilsynsmyndighed for menighedsrådet.

Fredningsnævnet kan afgøre sager, det vil sige give dispensation, såfremt formålet med fredningen ikke overtrædes. Stiftsøvrigheden deltager næsten altid i de møder, som fredningsnævnet indkalder til vedrørende Exner-fredninger. Det afgørende for en dispensation er, om formålet med fredningen overholdes. Som eksempel kan nævnes en sag, hvor der skete godkendelse af et parkanlæg som nabo til kirken – med blot solitære træer og beplantning, der generelt ikke oversteg 120 cm. Tilsvarende er godkendt parkeringspladser, og mange af menighedsrådenes mandskabshuse er opført på Exner-fredet areal. Disse bygninger er udført med stor arkitektonisk ekspertise og dygtighed.

Naturbeskyttelsesloven § 19

Efter Naturbeskyttelsesloven § 19 må der indenfor en cirkel på 300 m fra kirkebygningen ikke opføres bygningsdele, der er over 8,5 m høje. Efter min mening er det meget gammeldags med en cirkulær fredning – den yder kun begrænset beskyttelse i dag. Beskyttelseszonen er god til at beskytte kirken imod lader, kostalde, værksteder og gastætte siloer (markante blå og grønne farver med reklame for fabrikanten) samt måske små vindmøller.

Der er behov for et ændret syn på den cirkulære beskyttelseslinje. I stedet for en cirkulær linje er der snarere behov for indsigts- og udsigtskiler ved kirkerne, hvor man – helst inden problemet med en konkret byggesag opstår – bør vurdere, hvilke kiler der konkret ved den enkelte kirke er væsentlige. For eksempel har Sønderjyllands Amt besigtiget samtlige kirker i det åbne land i amtet, kørt på de små og store veje i kirkernes nærhed (op til et par kilometer) og ud fra disse iagttagelser fastsat indsigts- og udsigtskiler fra kirkerne. Materialet indgår i amtets regionplan. Jeg ville finde det særdeles ønskeligt, om naturbeskyttelseslovens cirkulære beskyttelseszone blev afløst af beskyttelseskiler, fastlagt individuelt for hver enkelt kirke. Der tages dog af og til hensyn til ovennævnte synspunkt allerede i dag. Naturklagenævnet har for eksempel truffet afgørelse om godkendelse af en skorsten indenfor 300 m linjen, fordi den ville være mere skæmmende udenfor 300 m.

Stiftsøvrigheden får forelagt sager om dispensation fra 300 m zonen til udtalelse fra amterne. Stiftsøvrigheden afgiver en udtalelse ofte efter at have indhentet en udtalelse fra Den kgl. Bygningsinspektør. Stiftsøvrighedens udtalelse er alene vejledende for amtets afgørelse, men da stiftsøvrigheden som anført oftest støtter sig på den største arkitektoniske ekspertise, Den kgl. Bygningsinspektør, kan man forvente, at amterne i deres afgørelse følger stiftsøvrighedens udtalelse.

Planlovgivningen

Region- og kommuneplaner samt lokalplaner skal sendes til blandt andet statslige myndigheder. Det vil sige, at samtlige regionplanforslag og især lokalplanforslag, der kan have indvirkning på en kirkes omgivelser, skal sendes til stiftsøvrigheden. Men ikke alene stiftsøvrigheden, men også provstiudvalg og menighedsråd kan gøre indsigelser.

Stiftsøvrighederne er det, der kaldes »decentral statslig myndighed« – det vil sige, vi handler på Kirkeministeriets vegne i disse sager. Når der er tale om regionplaner, kan stiftsøvrigheden fremsætte indsigelse som alle andre, men gennem kirkeministeriet kan indsigelsen i visse tilfælde have vetoret. Lokalplaner er dog det område, stiftsøvrigheden fortrinsvist beskæftiger sig med, når talen falder på planlægning.

Stiftsøvrighedens indsigelse er som udgangspunkt et veto. Vetoet vil normalt blive forhandlet efterfølgende med kommunen og som regel munde ud i en aftale, ofte en ændring af lokalplanforslaget. Kommunen kan dog indbringe stiftsøvrighedens veto for Miljøministeriet, der kan ophæve indsigelserne og dermed godkende lokalplanen. Hvis menighedsrådet selv gør indsigelse imod et forslag, har det ikke vetoret.

I sagsforløbet vil stiftsøvrigheden næsten altid indhente en udtalelse fra Den kgl. Bygningsinspektør og ofte også fra Nationalmuseet. På den måde kan man sige, at stiftsøvrigheden også i disse sager læner sig tæt op ad den største sagkundskab, der findes.

Der er særlig to ting, der volder problemer i relation til planlovgivningen: Skovrejsning og vindmøller. En kirke, der for eksempel ligger i læ af store træer, er smuk, men det er ødelæggende, hvis for eksempel indsynet til en kirke bliver ødelagt af skov. Nogle steder kan selv lav bevoksning ødelægge indsynet.

Vindmøller er det helt store problem. Politisk er der ønske om vindkraft, uanset at det ifølge elværkerne er den dyreste energi, der kan fremstilles. Vindmøller bliver større og større af hensyn til rentabiliteten. I dag er man teknisk i stand til at opføre vindmøller med en højde på 200 m, og i praksis opføres der vindmøller med en højde på over 100 m. De fylder noget i landskabet, skulle jeg hilse og sige. Det er ødelæggende for kirkens omgivelser, hvis for eksempel møllevinger basker rundt lige bag kirkeskibets tag. Det er dog glædeligt, at der for nye vindmøller efter 1. januar 2000 skal laves en såkaldt VVM-redegørelse (Vurdering for Virkning på Miljøet), der også tager hensyn til kulturhistoriske værdier.

En anden type sager indenfor planområdet er udbygning af eksisterende erhvervsvirksomheder. En lang række virksomheder er grundlagt i for eksempel en kælder, et bryggers eller som en yderst beskeden bygning. Senere vokser virksomheden sig stor og får behov for større tilbygninger. Hvor den lille virksomhed ikke volder problemer for kirkens omgivelser, giver tilbygninger (for eksempel siloer) et ofte uacceptabelt tryk imod den beskedne landsbykirke. Et vist tryk kan en kirke godt holde til, men på et tidspunkt bliver det samlede tryk fra omgivelserne så stort, at kirken »drukner«. I disse sager argumenteres der ofte med hensynet til landsbyens erhvervsudvikling. Planlægningsmæssigt bør man nok på et tidligt tidspunkt gøre disse erhvervsvirksomheder klart, at yderligere udbygning ikke kan finde sted tæt på kirken.

Praktisk sagsbehandling

Den praktiske sagsbehandling er som oftest et samarbejde mellem menighedsråd, provstiudvalg og stift. I henhold til Kirkeministeriets bekendtgørelse nr. 537 af 19. juni 1992 om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde § 29 skal menighedsrådet søge at forhindre, at kirken og kirkegårdens nærmeste omgivelser bebygges eller bruges på skæmmende måde. Når stiftsøvrigheden modtager kommune- og lokalplanforslag, sendes de til provstiudvalget, der foretager orientering af menighedsrådet, med mindre provstiudvalget skønner, at forslaget er problemløst for kirken.

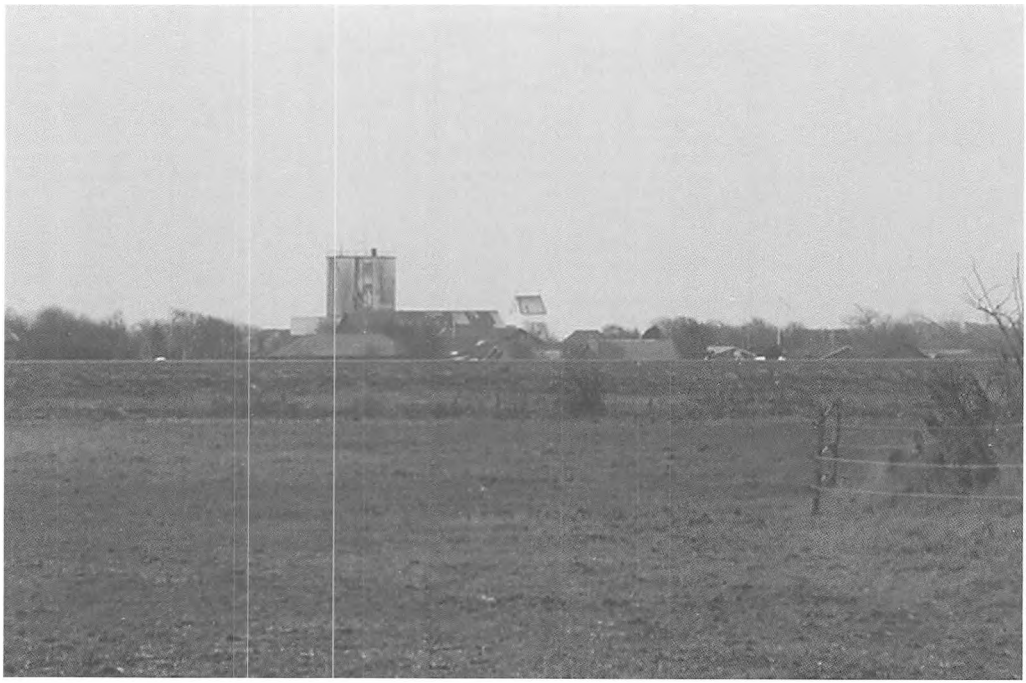

Fig. 2. Guldager Kirke lidt nord for Esbjerg. Fra næsten alle vinkler er foderstofsiloen en stor konkurrent til kirkens tårn. Foto: Erik Bjerre Fisker.

Guldager kirke ein wenig nördlich von Esbjerg. Aus beinahe allen Blickwinkeln ist das Futtermittelsilo ein ernster Mitbewerber zum Turm der Kirche.

Ofte har menighedsrådet som lokale beboere kendskab til for eksempel et lokalplanforslag, og ofte får stiftsadministrationen forespørgsler direkte fra menighedsråd eller provstiudvalg.

Det kan dog være svært for et menighedsråd både at være lokale beboere og samtidig menighedsråd. Ofte er der modstridende interesser. Eksempelvis skriver menighedsrådets formand til stiftsøvrigheden i en sag om vindmøller, at man er bekendt med et forslag til lokalplan for en vindmøllepark. Stiftsøvrigheden foretager høring af Den kgl. Bygningsinspektør og nedlægger derefter et veto. Herefter retter menighedsrådets formand på ny henvendelse til stiftsøvrigheden – nu med beklagelse af vetoet, for jorden, som vindmølleparken skal ligge på, tilhører hans søn!!! Man skal altså bare være opmærksom på, at stiftsøvrigheden optræder på Kirkeministeriets vegne – altså en selvstændig rolle i forhold til menighedsrådet. Og det kan være svært for menighedsrådet at acceptere, men som regel er der da enighed mellem stiftsøvrighed og menighedsråd.

Generelt deltager stiftsøvrigheden og også dens konsulenter gerne i drøftelser på forhånd. Stiftsøvrigheden deltager gerne i møder om kirkernes omgivelser – og særdeles gerne på et tidligt og forberedende tidspunkt. En vanskelig placering af vindmøller gav godt resultat, ved at kommunen lavede en meget foreløbig plan, der blev forelagt Den kgl. Bygningsinspektør, og herefter blev hans holdninger skrevet ind i det endelige lokalplanforslag, som derefter blev offentliggjort. I en sag vedrørende udbygning af en korn- og foderstofforretning blev et forslag

til lokalplan forelagt Den kgl. Bygningsinspektør inden offentliggørelse. I en sag om en stald (300 køer, 13 m høj, indenfor 300 m linjen) anbefalede stiftsøvrigheden et afslag på zonetilladelse. Amtet fulgte stiftets anbefaling. Landmanden blev sur – egentlig ikke over afslaget, som han godt kunne se logikken i, men fordi han havde afholdt store udgifter til projektering. I et andet tilfælde ringede landmandens arkitekt og forhørte sig på forhånd. Der blev afholdt et møde, som endte med, at der blev fundet en for alle tilfredsstillende løsning. Og det medførte ikke store udgifter til forgæves projektering.

Som anført er stiftsøvrigheden af den opfattelse, at vi hellere gør vor indflydelse gældende i en forhandling end som en indsigelse og meget gerne i samarbejde med menighedsråd og provstiudvalg.

Finn Brandi Hansen, stiftsfuldmægtig i Ribe Stiftsøvrighed.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Umgebungen der Kirchen und die kirchliche Verwaltung

Der Einfluss der kirchlichen Verwaltung macht sich besonders in drei Gebieten geltend, nähmlich in Bezug auf die sogenannten Exner-Naturschutzverordnungen, allgemeine Naturschutzver- ordnungen und Plangesetze. In Fragen um die Exner-Naturschutzverordnungen kann der Gemeindekirchenrat (und in der Praxis auch die oberste Kirchenverwaltung) Einspruch erheben. In Fragen um die Naturschutzverordnungen gibt die oberste Kirchenverwaltung den Kreisen Empfehlungen und bei der Ausarbeitung von Plänen kann die oberste Kirchenverwaltung im Namen des Kirchenministeriums Einspruch erheben. Oft werden Empfehlungen von Ratgebern eingeholt, z. B. bei dem Nationalmuseum und dem königlichen Bauinspektor, bevor die kirchlichen Behörden sich äussern. In der Praxis nehmen sie schon an Vorverhandlungen teil

Niels Vium, arkitekt, Kgl. Bygningsinspektør

Ønsker til byggeri i kirkeomgivelserne

Den arkitektoniske kvalitet i nye bygninger er faldende, og den dårlige kvalitet bliver tydelig, når den sammenstilles med kirkernes meget store iboende kvaliteter. Samtidig presses kirkerne af størrelsen på landbrugsbygninger, fabrikker og vindmøller og langsigtet planlægning på dette område er vigtig. Når det gælder nødvendig byggeaktivitet, bør der udvises den største omtanke ved placering og udformning. Der findes mange gode eksempler på, at nye bygninger har kunnet tilpasses, men også mange dårlige eksempler på, at de mangler egne arkitektoniske kvaliteter.

Man antager, at der i Danmark siden 1960 er opført flere m^2 byggeri end i hele perioden før. Alene dette forhold har betydet, at kirkernes omgivelser er forandret, og at de er under et stadigt stigende pres. Hvor der tidligere syntes at være fred og harmoni, oplever vi nu en udvikling, hvor den klassiske sammenhæng mellem kirke, by og landskab hurtigt ændres.

Denne udvikling er blevet forstærket af, at kvaliteten af de mange nybygninger samtidig har været faldende. Hvor man tidligere byggede smukt og harmonisk, ser man nu for det meste nybyggerier, der er problematiske. At denne udvikling er foregået i en periode, hvor der i stigende omfang har været anvendt tid og kræfter på planlægning af såvel den enkelte bygning som af helheden, giver ekstra stof til eftertanke og undren. Hvor man tidligere byggede smukt, stort set uden planlæggere og arkitekters medvirken, anvender vi i dag en god del af de samlede udgifter på rådgivning.

Når denne problemstilling træder så tydeligt frem i forhold til kirkernes omgivelser, er det fordi, nybyggeriets manglende arkitektoniske kvaliteter her bliver direkte sammenstillet med gammelt byggeri med meget store iboende kvaliteter. Set samlet udgør kirkebygningerne en stor arkitektonisk værdi, og de er derfor en krævende nabo, når diskussionen går på arkitektonisk kvalitet.

Dette stigende pres på kirkernes omgivelser er mangeartet. Samlede bykvarterer er i gang med at omklamre især landsbykirkerne, således at relationer mellem kirke, by og landskab er truet. Men også store anlæg af landbrugsbygninger, institutioner, fabrikker og vindmøller har efterhånden fået et omfang og en størrelse, så de med et slag kan ændre en kirkes relation til omgivelserne afgørende. En ny stor bygning til dyrehold fylder meget i landskabet og kan i areal være næsten lige så stor som en mindre kirkegård, og vindmøller har fået en højde, der er to-tre gange et almindeligt kirketårn.

Man kan overordnet diskutere, om man ved fredning og planlægning kan dæmme op for denne udvikling, men der er ikke tvivl om, at den langsigtede planlægning, der især siden 1960'erne har foregået, er af afgørende betydning. Den samlede lovgivning, herunder arbejdet med regionplaner, kommuneplaner og lokalplaner, synes uvurderlig, og man kan allerede nu se gode eksempler på de amtslige kulturmiljøråds betydning for bevaring af samlede miljøer ved kirker.

I denne sammenhæng er det også vigtigt at huske på, at kirkebygningerne uden al tvivl er den bygningskategori, der bliver taget bedst vare på, samt at de hver især og tilsammen står som fremragende eksempler på, hvorledes bygninger kan bevares. Stat, amt og kommune kunne lære meget af, hvordan man gennem en vedvarende indsats, med udgangspunkt i menighedsrådenes store arbejde, vedligeholder og bevarer en stor og krævende bygningsmasse.

En anden kategori af byggeri, som i dag i

stigende grad præger kirkernes nærområdelser, udgør kirkens egne nye bygninger. Graverbygninger, sognegårde m.v. har i dag fået en størrelse og et omfang, så de i modsætning til det gamle kapel eller redskabsbygning ikke længere kan skjules i et hjørne af kirkegården. De fylder meget, og det er selvsagt derfor af største vigtighed, at menighedsrådene i samarbejde med øvrige kirkelige myndigheder fortsat udviser den største omtanke ved deres placering og udformning. Hvis ikke dette sker, er der fare for, at der opstår et troværdighedsproblem i forhold til andre, der ønsker at bygge eller anlægge veje og parkeringspladser i kirkernes nærområdelser.

Når talen er om selve udformningen af nybyggeri i kirkeområdelserne, hvad enten det drejer sig om kirkens egne bygninger og anlæg eller tilstødende offentlig og privat byggeri, nævnes ofte det svære ord tilpasning. Man ønsker at sikre miljøet gennem tilpasning, hvorefter nybyggeriet gives samme form og bygningsprofil samt samme materialeholdning som det eksisterende. Der findes mange gode eksempler på, at denne enkle filosofi er lykkedes, men også mange dårlige eksempler på, at dette udgangspunkt kan blive en sovepude, fordi nybygningerne i deres forsøg på at se gamle ud let bliver ubehagelige efterligninger, som mangler egne arkitektoniske kvaliteter. Disse bygninger er dårlige pasticher, fordi den gamle traditionelle sammenhæng mellem form og funktion og mellem form og konstruktion ikke uden videre lader sig kopiere til nye forhold og især ikke gennem overfladisk lighed.

Derudover findes også mange uheldige eksempler på bygninger og anlæg, som med et løsrevet og fremmed udtryk forsøger at være moderne. De udgør et måske endnu større problem.

Man kan vanskeligt opstille normer og regler for, hvorledes byggeri i kirkeområdelserne skal se ud, men det er et spørgsmål, om der ikke opnås gode resultater, hvis man nøje studerer de givne historiske omgivelser og herefter foretager nødvendige nyanlæg som en fortolkning, der vedgår sig både tid og sted. Gennem denne sammenstilling af nyt og gammelt, hvor kravet til arkitektonisk kvalitet sættes i højsædet, kan opnås interessante resultater. Det er der heldigvis også mange gode eksempler på.

Niels Vium, arkitekt, Kgl. Bygningsinspektør.

ZUSAMMENFASSUNG

Die architektonische Qualität für neue Gebäude hat nachgelassen, und die schlechte Quälität wird deutlich, wenn sie mit den innewohnenden Qualitäten der Kirchen verglichen wird. Gleichzeigtig werden die Kirchen von der grösse der Gebäude in Landwirtschaft, Industrie und Windkraft unter Druck gesetzt. Eine langfristige Planung ist deshalb in diesem Bereich sehr wichtig. Wenn es sich um die zukünftige Bauaktivitäten dreht, muss grosse Umsicht mit Planung und Ausformung gezeigt werden. Es gibt viele gute Beispiele dafür, dass neue Gebäude sich angepasst haben. Es gibt aber auch viele Beispiele dafür, dass es an architektonischen Qualitäten fehlt.

Esbjerg Kunstmuseum

OLAFUR ELIASSON

Samtidig med at der i juni 2003 blev knoklet for at få den danske pavillon klar i Venedig til Biennaleåbningen, blev der også arbejdet intenst på Esbjerg Kunstmuseum. Fælles for Venedig Biennalen og Esbjerg Kunstmuseum var, at begge over sommeren præsenterede nye værker af Danmarks for tiden mest omtalte og efterspurgte kunstner, Olafur Eliasson.

På selve årsdagen for Ny Carlsbergfondets 100 års fødselsdag indviede vi installationen *Surroundings Surrounded*, som fondet ydede betragtelig støtte til erhvervelsen af i anledning af Esbjerg Kunstmuseums 40 års jubilæum i 2002. Værket indgår i et samspil med en anden markant installation af Eliasson, *Light Extension*, som museet også har erhvervet til sin samling.

I *Surroundings Surrounded* bevæger museumsgæsten sig ind i en smal, mørk korridor, hvor han mødes af en lysende horisontlinie, der kontrasterer mørket. Horisontlinien består af hurtigt blinkende lys, der pga. spejleffekter synes at fortsætte i det uendelige, og således er den på én og samme gang evigt allestedsnærværende og uhåndgribelig immateriel. Samtidig er fornemmelsen af rum spændt ud mellem korridorens afgrænsning og kigget ind i uendeligheden.

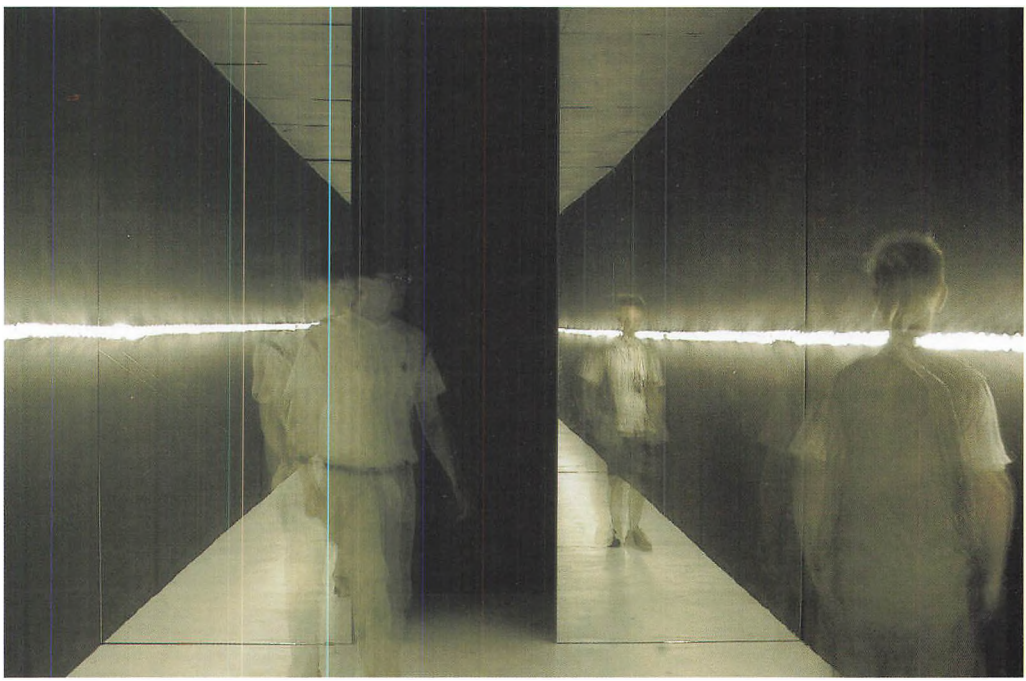

Olafur Eliasson, »Surroundings Surrounded«, 2001.

Olafur Eliasson, »Surroundings surrounded«, 2001.

I *Light Extension* er rummets karakter også tvetydig og ustabil. Den rumlige oplevelse flyttes fra det faktiske rum, man befinder sig i, og over i et ikke-eksisterende, men dog optisk virkeligt rum skabt i lys. Skiftende lys projiceres op på væggen og skaber et foranderligt, tredimensionelt billede der splitter beskuerpositionen mellem en sitrende, sanselig oplevelse og en konkret viden om de faktiske, rumlige forhold.

Med sine værker genererer Olafur Eliasson rumlige oplevelser, der både er fremmede og genkendelige. Han blotlægger omgivelsernes elementære fysiske love og aktiverer samtidig beskueren, der må involvere sig og træde ind i værkerne og sande, hvordan hans egen bevægelse og position har indflydelse på, hvordan han sanser og erfarer sine omgivelser.

FORESTILLINGER 2003

Mens Olafur Eliasson fik os til at opleve os selv se i museets rum for eksperimenterende kunst, formidlede vi den faste samling i en præsentation, der på lignende måde engagerede beskueren, så han kunne erfare og sanse sin egen tilstedeværelses vigtighed i forhold til kunstoplevelsen.

I Esbjerg Kunstmuseums interaktive forsknings- og udstillingsrække *Forestillinger* sættes der fokus på, hvordan vores viden, erfaringer og sindsstemninger spiller afgørende ind i mødet med kunsten, og *Forestillinger 2003* udforskede, hvordan museet i sine introduktioner af billedkunst kan skabe betingelser for, at gæsterne kan få personlige kunstoplevelser af høj og blivende kvalitet.

Med udgangspunkt i de erfaringer, som forskningsresultaterne fra *Forestillinger 2001* og *2002* havde givet os, lod vi *Museets anatomi*, brede sig ind i den store udstillingssal. I *Museets anatomi* var den permanente samling installeret i farvede, stemningsskabende tableauer i en ophængning, der var dikteret af værkernes indre konstruktionsprincipper og kunstteoretiske position.

Hvad betyder farverne i de forskellige udstillingsrum for ens oplevelse af billederne? Hvilken stemning sætter rummene én i? Hvordan virker det i kroppen at bevæge sig fra det ene udstillingsrum til det andet? Disse og andre grundlæggende spørgsmål fik den enkelte museumsgæst nu mulighed for at fordybe sig i. I den store sal blev samtidskunsten nemlig præsenteret i ét-billed-celler, hvor gæsten gennem forskellige – f.eks. musikalske introduktioner kunne leve sig ind i og fordybe sig i hvert værk.

Alle værkerne i disse ét-billed-præsentationer var aktuelle eksempler på, hvordan ny kunst ikke alene bryder grænser, men også bygger på en tradition. Således kunne værkerne i det store udstillingsrum alle have befundet sig i indtil flere af de farvede tableauer med kunst fra hele forrige århundrede, men nu var det beskueren selv, der kunne gå på opdagelse og bruge sine egne oplevelser og erfaringer til – i overført betydning – at placere samtidsværkerne i forlængelse af traditionen.

MICHAEL KVIUM OG KJELL ERIK KILLI OLSEN

Med Kvium- / Killi Olsen-udstillingen præsenterede Esbjerg Kunstmuseum to af Nordens mest anerkendte kunstnere, Michael Kvium (DK) og Kjell Erik Killi Olsen (N). Museet udstillede for første gang kunstnernes nye skulpturer i et – for dem begge – også nyt materiale: Ler.

I lerskulpturerne fra 2002 har Kviums forunderlige billedunivers fået tredimensionel form. De mutantagtige kroppe og kropsfragmenter, som vi kender fra hans oeuvre, er trådt ud af deres vante omgivelser i maleriet og konfronterer os nu direkte i vores eget rum. De er modelleret med en dirrende stoflighed og virker som ligeværdige legemer – som spejlinger af vores egne kroppe.

Det er den menneskelige eksistens, drifterne, livet og døden, der er omdrejningspunktet for Kviums kunstneriske produktion. Trods meget forskellige form- og billedsprog var det her de to kunstnere, Kvium og Killi Olsen, kunne mødes, for også Killi Olsen kredser om eksistensens store spørgs-

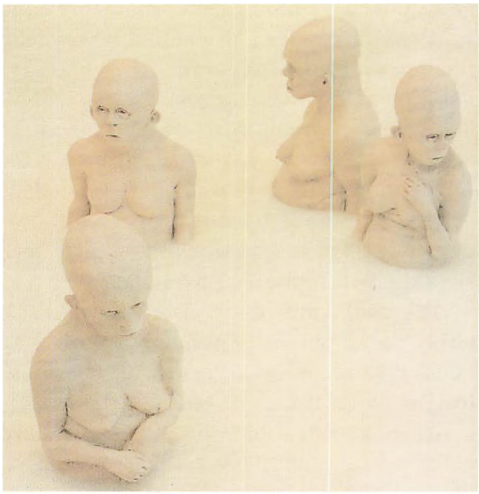

Michael Kvium, »Deep White« (udsnit), 2002.

Michael Kvium, »Deep White« (Ausschnitt), 2002.

mål, om hvad det vil sige at være menneske.

I et legende, fabulerende og »saftigt« formsprog præsenterede Killi Olsen os for de elementære menneskelige relationer; kærlighed, ensomhed, skrøbelighed etc. Hans sælsomme figurer, der synes at vokse ud af drømmenes eller fantasiens univers indfanger således livets forskellige aspekter; det løsslupne og næsten dyriske driftsliv på den ene side og den menneskelige isolation og frygt på den anden.

De to kunstnere mødtes under et ophold på Tommerup Teglværk i 2002, hvor de arbejdede intenst med at skabe lerskulpturer i stor skala, og det var resultatet af dette arbejde, som for første gang kunne opleves i »to-i-én-udstillingen« på Esbjerg Kunstmuseum.

I forhold til Kviums samlede oeuvre er lerskulpturerne interessante. I de nyeste malerier fra 2003, er de taktile figurer nemlig trådt tilbage ind i billedet og er således med til at markere et nybrud i hans kunstneriske udtryk. Figurerne indgår nu i en tæt symbiose med omgivelsernes materialitet, og på den måde er der tale om en helt ny »kviumsk« rumlighed.

ERIC ANDERSEN

Den 2. november, på de dødes dag, begyndte den årligt tilbagevendende håbeperiode i Esbjerg med genindvielsen af museets tre Eric Andersen-værker: *Il piatto della speranza*.

I samarbejde med Eric Andersen har Esbjerg Kunstmuseum indstiftet håbeperioden, der strækker sig fra 2. november til 31. december, og som hvert år markeres med en ny præsentation af Andersens værker. Værkerne tager udgangspunkt i den antikke myte om Pandoras æske, der indeholdt ondskab og elendighed, som Pandora lukkede ud i verden, da hun lettede på dens låg. Kun håbet blev tilbage, og det har siden været et af menneskets grundvilkår.

Samtidig med at værkerne kunne opleves på museet, indtog de efterhånden velkendte håbesteder også denne gang byens offentlige rum. Håbestederne er steder for udveksling og formulering af håb, som kan engagere os og få os til at tænke over de valg, vi træffer i tilværelsen.

RUI CHAFES

Et foruroligende og nærværende fravær – det var, hvad man kunne opleve på Esbjerg Kunstmuseums udstilling med den portugisiske skulptør, Rui Chafes.

Allerede i 2001 introducerede Esbjerg Kunstmuseum Rui Chafes for et dansk publikum i forbindelse med lanceringen af projektserien MATCH, hvor han udstillede sammen med Erik A. Frandsen – nu kunne Chafes opleves i den første soloudstilling på dansk grund. Rui Chafes er født i 1966 i Lissabon og har, siden han repræsenterede Portugal på Venedig Biennalen i 1995, markeret sig som en absolut sværvægter inden for europæisk skulptur.

I sine skulpturer har Rui Chafes overvundet umuligheden af at gøre det fraværende nærværende, og som forladte hylstre stod de store jernkonstruktioner og ventede på os, når vi trådte ind i udstillingssalen – det var som om, at flere af dem omkransede et indre, der ikke længere var til stede. De virkede

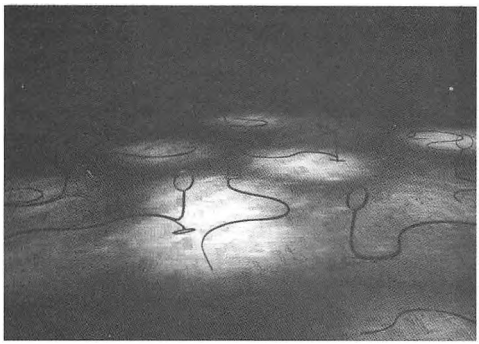

Rui Chafes, »Cinza«, (Aske), 2002.

Rui Chafes, »Cinza« (Asche), 2002.

bekendte og var alligevel ikke helt af denne verden. På den måde indtog de rummet ved at aktivere spændingen mellem det fremmede og det genkendelige, det ydre og det indre, mellem masse og vægtløshed. Og således fik vores vanemæssige, strukturelle skelnen mellem ude og inde, vores måde at afgrænse genstande og kroppe i rum på, modspil.

Unsaid, der fremstår som en blanding mellem lænestol og maskine med et tomt indre, var det første værk, man mødte, når man trådte ind i udstillingen. Turde man tage plads, begyndte skulpturen sagte at tale til én: »I am talking to you stranger. Yes, you!.....«. Således trængte skulpturen ind i én samtidig med, at man selv var inde i den – en umiddelbar umulighed, der blev til realitet i Chafes' sælsomme univers. Her fra bevægede man sig igennem en mørk korridor, hvor værket *Cinza* var installeret. Den dramatiske belysning i korridoren skabte en følelse af, at man var midt i en begyndelsesproces. Man passerede således værket på vejen fra et punkt til et andet, i mellemrummet mellem to poler. Og det er netop mellem de grundlæggende poler Chafes' værker udspændes; mellem tilblivelse og forgængelighed, fødsel og død, objekt og idé, krop og ånd. Som midlertidige og mulige materialiseringer af tanker og ideer, der når som helst kan forvandles og antage andre skikkelser, synes Chafes' værker at blive til og forsvinde i en omfattende, uendelig proces.

Chafes indkapsler eller integrerer omgivelserne i sine værker ved så at sige at indfange noget af vores rum. Dette forhold blev accentueret i udstillingen, hvor værkerne var installeret således, at det omgivende rum netop trådte frem som essentiel, betydningsbærende faktor. På den måde blev det også fremhævet, hvordan værkerne ændrede sig, da hele den spændingsfyldte installation af hans skulpturer blev omplantet fra Esbjerg Kunstmuseums hvide, funktionalistiske rum til Nikolaj Udstillingsbygnings gotiske rum, hvor udstillingen senere blev vist.

I forbindelse med projektet blev Rui Chafes hædret med Würths store skulpturpris.

KATYA SANDER OG ANDREA GEYER

Meaning is what hides the instability of one's position – sådan lød overskriften på Katya Sanders (DK) og Andrea Geyers (D) udstilling på Esbjerg Kunstmuseum, og med udstillingen udfordrede og undersøgte de to kunstnere begrebet »navigation«.

Værket bestod af to gigantiske labyrinter, der begyndte ved de to indgange i hver ende af udstillingssalen. Labyrinterne flettede sig ind i hinanden, men tillod aldrig gennemgang. Den eneste forbindelse mellem de to labyrinter var dobbelte billed- og tekst-projektioner – labyrinternes vægge blev simpelthen med forskellige intervaller erstattet af projektionsfolie, som tillod, at man kunne opleve billeder og tekst fra begge sider.

Billedserierne handlede på den ene side om navigation, kortlægning og passage i forskellige rum og på den anden side om muligheder/umuligheder for at passere fra et rum til et andet. Og netop rummet var en essentiel del af værket, for værket foldede så at sige det konkrete rum og skabte begrænsninger og nye muligheder for, hvordan vi kunne færdes i det – forhold som museumsgæsten nødvendigvis selv måtte erfare, når han begav sig ind i labyrinterne.

Udstillingens idémæssige udgangspunkt var »lufthavnen«. Strukturelt set er lufthav-

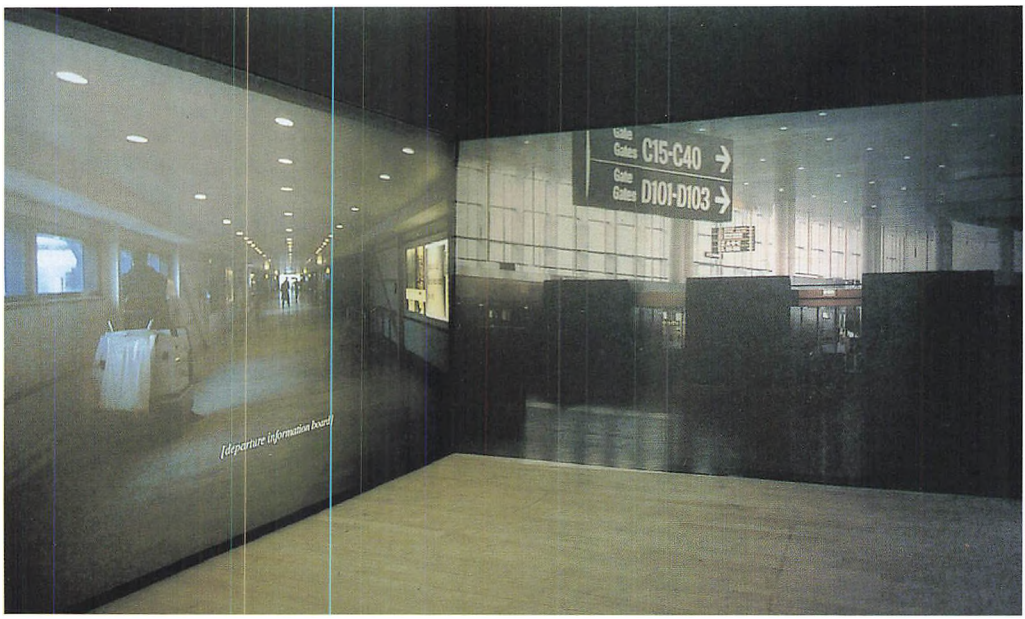

Katya Sander og Andrea Geyer, »Meaning is what hides the instability of one's position« (udsnit), 2004.

Katya Sander und Andrea Geyer, »Meaning is what hides the instability of one's position« (Ausschnitt), 2004.

nen nemlig et billede på, hvordan vi i øvrigt navigerer og agerer i samfundet. Lufthavnens konstante flow af mennesker, der bevæger sig i nye og forskellige retninger ad veje, der bevidst eller ubevidst krydser andres ruter, mimer på flere niveauer vores bevægelser i tilværelsen som sådan. Ligesom i vores navigation gennem tilværelsen støder vi også i lufthavnen på elementer af både frihed og underordning: Vi har alle muligheder for at bevæge os hvorhen, vi vil, men samtidig støder vi konstant på mekanismer og regler, der regulerer vores adfærd.

Gennem labyrintkonstruktionerne og henvisningerne til lufthavnen pegede Sander og Geyer på kompleksiteten i vores navigation i forskellige sociale kontekster ved at udforske de rum, vi færdes i, og de fortællinger, vi indgår i som sociale væsner. Labyrintkonstruktionens uforudsigelighed pegede samtidig på vores konstante jagt efter mening og faste pejlemærker i det store betydningsnetværk, der udgør socialiteten.

Udstillingen med Katya Sander og Andrea Geyer indgik i Esbjerg Kunstmuseums udstillingsrække MATCH, hvor en dansk kunstner hvert år inviterer en udenlandsk kollega til at omskabe museets store udstillingssal til én fælles installation. Ideen er, at kunstnerne arbejder sig så meget ind på hinanden, at de har direkte indflydelse på hinandens værker. I MATCH 2004 var det enkelte kunstnersubjekt helt forsvundet og ophævet i syntesen af de to kunstnere, som med udgangspunkt i hver deres kunstneriske praksis netop skabte ét fælles værk.

FORESTILLINGER 2004 – VÆRK I KONTEKST

Kan det samme kunstværk indgå i flere forskellige udstillinger på én gang? Svaret er ja. I udstillingsprojektet *Forestillinger 2004 – Værk i kontekst* satte vi fokus på Asger Jorns *Lykkens have* (1947) ved netop at lade det indgå i hele fem præsentationer på samme tid. Med udstillingsprojektet undersøgte vi

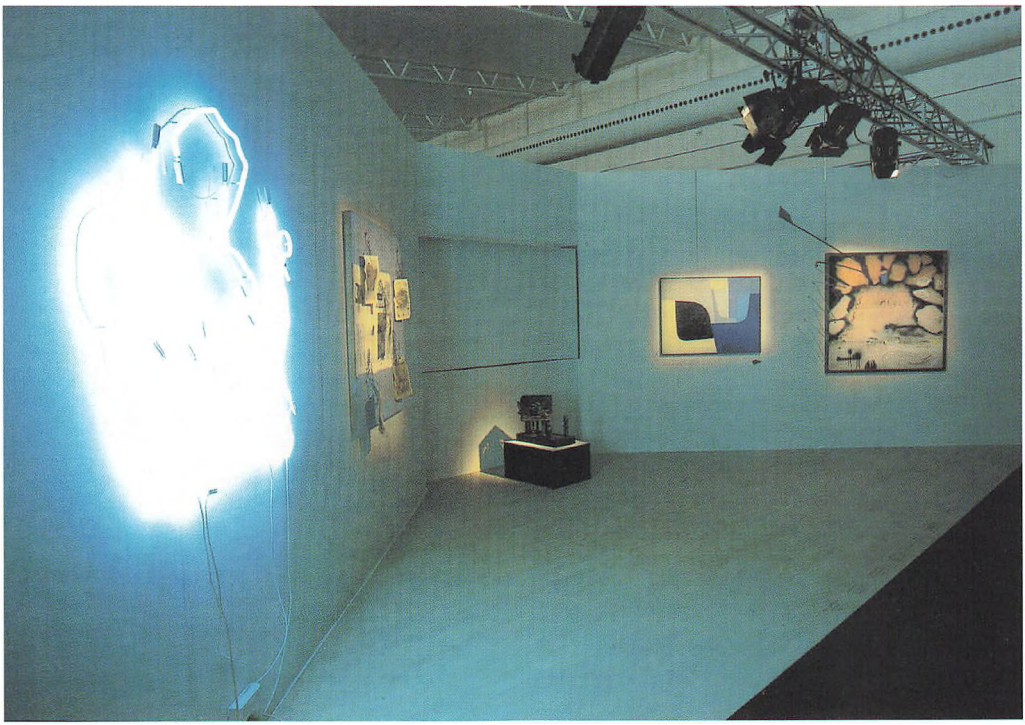

»Forestillinger 2004«, dialogbaseret præsentation.

»Forestillinger 2004«, dialogbasierte Darstellung.

således kunstmuseets formidlingsmæssige kernefunktion – selve udstillingen som medium. For hvad sker der med vores oplevelse af et givent værk, når det indgår i nye eller forskellige kontekster? Og hvilken betydning har forskellige udstillingsprincipper for vores perception af de udstillede værker?

Udstillingens omdrejningspunkt var Asger Jorns *Lykkens have*, der blev placeret på en drejescene midt i den store udstillingssal. Med bestemte intervaller drejede scenen, så værket blev flyttet fra én sammenhæng til en anden. Man kunne således opleve *Lykkens have* i en monografisk præsentation, hvor det blev præsenteret sammen med andre af Jorns billeder. Det indgik også i en stilorienteret præsentation, der sammenstillede værket med forskellige værker af COBRA-gruppens medlemmer. Den tredie præsentation var bygget op som et sam- og modspil med værker af kunstnere fra andre retninger og perioder. I ét-billedpræsentationen præsenteredes *Lykkens have* alene, mens den tværæstetiske præsentation satte værket ind i en musikalsk fortolkningsramme.

Til denne særlige præsentation af *Lykkens have* havde komponisten Fredrik Søegaard skabt en særlig musikalsk fortolkning af billedet. I udstillingsperioden havde museumsgæsterne mulighed for at opleve billedet, mens de lyttede til musikken i hovedtelefoner – Fredrik Søegaard var selv til stede ved ferniseringen og spillede sin egen komposition.

Værk i kontekst indgik ikke alene i museets særlige forskningsrække i publikumsreaktioner, men var også en hyldest til Asger Jorn, der netop i 2004 ville være fyldt 90 år.

Esbjerg Museum

Prinzapolka – livet i en indianerlandsby
Titlen lyder umiddelbart som navnet på en festlig dans, men Prinzapolka er navnet på en nicaraguansk flod, ved hvis bredder miskitoindianerne lever et liv, der bestemt ikke er en dans på roser, men hvor de almenmenneskelige vilkår: Glæde og sorg, tro og håb skaber grobund for, at to vidt forskellige kulturer, miskitoindianernes og danske udviklingsarbejderes, kunne mødes i gensidig respekt.

I 1994 indledte Mellemfolkeligt Samvirke et udviklingsprojekt blandt miskitoindianerne. Projektet Rio Prinzapolka var placeret i landsbyen Alamikangban og havde til formål at give teknisk rådgivning vedrørende landbrug og miljø, hjælp til organisering af landsbylederne samt undervisning af kvinderne.

Socialantropolog Mie Buus var udsendt til Alamikangban i 3 år, og hendes væsentligste funktion var at undervise kvinderne i hygiejne og ernæring samt i fællesskab med især de ældre kvinder udarbejde en receptsamling over plantemedicin, dens tilberedning og dosering, så de yngre kvinder kunne videreføre den traditionelle miskitoviden om planterne og deres medicinske muligheder. Vestlig medicin kan fås, men den er uden for økonomisk rækkevidde for de fleste indianere.

Kunstneren Trine Theut forestod en udveksling mellem danske børn og indianerbørn af tegninger og fortællinger fra det, der netop optager dem i dagligdagen. Samtidig fastholdt Trine Theut de mange indtryk fra børnenes og kvindernes dagligdag i frodige, farverige og stemningsmættede malerier.

Mie Buus' erfaringer fra tre års nært samliv med miskitoindianerne samt Trine Theuts malerier og børnetegningerne blev i samarbejde med Esbjerg Museum omarbejdet til en integreret kulturhistorisk, etnografisk og kunstnerisk udstilling med fokus på kvinder og børn, da de er de synlige personer i landsbyens dagligliv.

Den ideelle miskitokvinde har runde former, og det er en høflig gestus at hilse på hinanden ved at røre ved mavedellerne og sige: »Hvor er du dog blevet tyk«. Udstillingens plakat er udført af T. Meyer, Esbjerg Museum på baggrund af Trine Theuts maleri.

Die ideelle Miskitofrau hat runde Formen, und es ist eine höfliche Geste, die Fettwulste zu berühren, wenn man grüsst und sagt »Wie bist du doch fett geworden«.

De gamle mænd og kirken har magten og træffer de politiske og økonomiske beslutninger. Men samfundet er matrilokalt; den nygifte unge mand flytter hen til sin kone i hendes og som hovedregel også hendes forældres hjem. Det knytter tætte bånd mellem kvinderne, og de unge mænd føler sig ofte til overs. Det er ikke usædvanligt, at de unge piger er gravide som 14-årige og igennem livet sætter 8-10 eller flere børn i verden, og de fleste familier har et par plejebørn, da man overtager ansvaret for andre familiers børn, såfremt disse familier ikke

selv formår at forsørge børnene for eksempel på grund af dødsfald.

Der er mange munde at mætte, og mændene rejser væk i længere perioder for at tage sæsonarbejde som mine- eller skovarbejdere. Landsbyen er befolket af kvinder og børn, der sørger for husholdningen og passer afgrøderne, som for en stor dels vedkommende udgøres af ris og bønner, der indgår i indianernes basismad sammen med bananer og fisk. Børnene arbejder fra 5-6-års alderen, pigerne med at passe mindre søskende, hente vand m.v., og drengene passer kvæg. Skolegang er gratis og obligatorisk, men familierne holder ofte børnene hjemme for at arbejde. Skoleuniformer og kladdehæfter er en stor udgift for de børnerige familier, der også af den grund vægrer sig ved at sende børnene til den temmelig disciplinære, to-sprogede skole, hvor der undervises på miskito i de små klasser og på spansk i de lidt større klasser. Miskotobørnenes tegninger viser tydeligt, at skolen gør indtryk på dem, da mange af børnene med præcise, linealoptrukne blyantsstreger har tegnet skolebygningen.

Skolen er en betydningsfuld institution, der kun overgåes af den moraviske kirke, der er protestantisk. Størstedelen af Nicaraguas befolkning er katolikker, så den moraviske kirke kan siges at være i opposition til det øvrige Nicaragua, lige som den moraviske kirke tog parti for socialisme og mod den sandinistiske regering under borgerkrigen i 1980'erne. I det daglige er kirken et væsentligt samlingspunkt for kvinderne, der på det nærmeste kappes om at tjene de kirkelige interesser. Det på trods af, at kirken legitimerer og fastholder, at mændene har magten, selv om mændene ofte hævder deres magt gennem vold, som hyppigt udøves overfor kvinder og børn. Mændene er storforbrugere af billig rom og narkotika, hvilket sætter sit negative præg på det lille samfund.

Den moraviske kirke er kun ét element i indianernes sjæleliv. Curanderos er helbredere, der anvender urtemedicin og naturkræfter i behandlingen af syge indianere. En af de frygtede sygdomme er Grisi Siknis, der rammer de unge piger og gør dem skøre. Det er den onde selv, der kalder på dem og vil ligge med dem, så pigerne skrigende løber ind i skoven. Der skal flere voksne personer til at fastholde de tossede pigebørn, mens curanderoen bader deres hoved i urteafkog og fremsiger bønner og besværgelser. Flodånden Liwa Mairin kræver hvert år sine ofre, når f.eks. kvinder og børn vasker tøj, bader og henter vand i floden. Det er tydeligt at se, at Liwa Mairin har været på færde, for hun sætter sit mærke på ofrenes skuldre.

Miskitoindianerne er et farverigt folk, der under vanskelige levevilkår præget af fattigdom, hårdt arbejde, misbrug og vold formår at skabe et rigt liv ved floden, et liv med dybe rødder i den traditionelle, indianske kultur, og det var denne historie, som Esbjerg Museum, Mie Buus og Trine Theut ønskede at fortælle i en ligeledes farverig udstilling, som Mellemfolkeligt Samvirke støttede med 20.000 kr.

Udstillingen var opdelt i 4 afdelinger: Den grønne, frodige jungle; den blå flod; livet i landsbyen og kirken. Trine Theuts malerier understregede stemningen i de forskellige afdelinger, og Mie Buus' originale lydoptagelser af fugle fra junglen, åreplask og anden aktivitet ved floden, snak og dagligliv i landsbyen samt kvindernes kirkesang fra Alaminkangban blev afspillet og skabte en stemningsmættet atmosfære i udstillingsrummet. I børnerummet, hvor der er indgang fra udstillingsrummet, hang de mange børnetegninger lavet af indianerbørnene, og i samme rum blev filmen Rio Prinzapolka – om miskotoindianerne – forevist.

Livet ved Prinzapolkafloden var også temaet for Esbjerg Museums aktiviteter i skolernes vinterferie, hvor Mie Buus og Trine Theut serverede smagsprøver på indianernes daglige mad, udførte renselsesritualer for syge børn med helbredende urter og havde tegneværksted, hvor de danske børn fik formidlet de indianske børns tegninger, hvorefter de danske børn tegnede, hvad der er vigtigt i deres dagligdag.

Fra det gamle Krogsgård

Gennem de sidste 10 år har grusgraven ved Krogsgårdsvej i Tjæreborg langsomt ædt sig nærmere egnens gamle hovedgård, og i 2003 nåede den helt tæt ind på gården. En ansøgning om fortsat råstofindvinding førte i efteråret til en arkæologisk udgravning umiddelbart vest for udlængerne fra 1927, og da disse blev revet ned i foråret 2004, kunne undersøgelsen fortsætte videre mod øst.

Krogsgårds nyere bygningshistorie kendes fra matrikelkort og forskellige skriftlige kilder, mens tiden før midten af 1600-tallet var ukendt. Omkring 1640 erhvervede kongens staldmester og lensmand til Sæbygård og Antvorskov slot, Wentzel Rothkirch, Krogsgård, som i en årrække havde været ejet af forskellige holstenske grever. Rothkirch lod de gamle bygninger nedrive og opførte i stedet en firlænget borggård og tilknyttede avlsbygninger. Den sidste rest af den firlængede borggård forsvandt i 1930'erne i forbindelse med opførelsen af den nuværende hovedbygning.

Det ældste matrikelkort for Krogsgaards Hovedgaards Mark blev opmålt i 1792, men først tegnet i 1817. Kortet indeholder to kronologiske lag, dels bygningsmassen omkring 1800 dels en række ældre (overstregede) bygninger og hegn, der må repræsentere Krogsgård i 1700-tallet, og som må formodes at afspejle strukturen af den avlsgård, som knyttede sig til Rothkirchs firlængede borggård, der også ses på matrikelkortet.

En synsforretning fra 1694 giver et indblik i både borggård og ladegård; den førstnævnte har tegltag mens ladegården er stråtækt. Den store ladegård omfattede lade, oksestald (østerhuset), fåre- og kalvesti samt kostald (sønderhuset), en lille oksestald, to gæstestalde, ridestald, følstald og et lille, nybygget hus; ydermere nævnes en brønd med vinde samt to kilder (brønde) nord for oksehuset.

Krogsgård omtales første gang i begyn-

Mollingen fra Krogsgård. Foto af T. Meyer, Esbjerg Museum.

Das Waschbecken aus Krogsgård.

delsen af 1400-tallet og var angiveligt tidligere ejet af ridder Iver Thomesen Lange, der allerede i 1389 nævnes som vidne på Skads herredsting. Blandt vidnerne var også faderen Thomas Iversen Lange, der i 1371 havde købt gods i Skads Herred – måske Krogsgård – men som ellers boede på Lydumgård længere nordpå. En anden søn plantede Thomas Lange tilsyneladende på Riber Kjærgård, og sammenholdt med slægtens øvrige jordpolitik og len får man indtryk af en gradvis, men bevidst koncentration af slægtens ejendom tæt på datidens centrale vej til Ribe. På det tidspunkt var eksporten af heste af stor økonomisk værdi, og markedet i Ribe et vigtigt knudepunkt for denne.

De arkæologiske undersøgelser ved Krogsgård afdækkede i 2003-04 knap 20 hustomter; de fleste efter stolpebyggede huse, men af meget forskellig størrelse. Der blev kun fundet ganske få daterende genstande, og en nærmere tidsbestemmelse af bygningerne hviler derfor udelukkende på træk i husenes udformning: Ved Krogsgård fandtes spor af huse med jordgravede, tagbærende vægstolper og rette vægge. Denne hustype dukker op i tidlig middelalder, men synes at have sin blomstring i højmiddelalderen, ca. 1200-1400.

Det skal bemærkes, at det formentlig mest centrale bosættelsesområde i området for gårdens forskellige hovedbygninger ikke kunne undersøges, og det må forventes, at også de middelalderlige hovedbygninger skal findes i samme område.

Blandt de typologisk ældste, daterede tomter var der flere faser af en kraftigt funderet, Ø-V-orienteret bygning. I én fase har der været tale om en ca. 10 x 25 m stor bygning, hvor stolperne var nedgravet til mindst 1,25 m under den daværende overflade. En anden grundplan var N-S-orienteret og målte ca. 9 x 45 m. Den gav sig til kende ved forholdsvis lave, trugformede fyldskifter efter tætsatte syldsten. En sammenligning med det ældste matrikelkort viser, at den afdækkede grundplan ligger umiddelbart vest for en tilsvarende stor bygning aftegnet på kortet, men den kan ikke dateres nærmere på grund af sin hidtil lidet kendte udformning.

Det var således ingen uanseelig gård, som i slutningen af 1300-tallet kom i Langefamiliens eje og gennem de næste generationer var først en af slægten Langes, senere grenen Munks, centrale godsbesiddelser, indtil der den 15. juli 1624 faldt dom over Frederik Munks bankerot, hvor han sluttelig mistede Krogsgård, som han tidligere havde mistet Visselbjerg og Sneumgård.

At der er tale om en af egnens store gårde antyder et spændende fund, der dukkede frem ved detektorafsøgning af området i 2003. Lige øst for den store N-S-orienterede bygning fremkom det mest interessante fund: Et bronzefad med drevne ornamenter i form af en springende kronhjort i bundfladen omgivet af en krans af springende delfiner, mens der på randen fandtes fine malteserkors. Dekorationen symboliserer på flere måder den sejrende kristendom og daterer sammen med selve udformningen fadet til middelalderens anden halvdel. Fadet er en såkaldt molling, der indgik i overklassens ritualer i forbindelse med spisning, hvor mændene i samfundets øverste lag i modsætning til den almene befolkning vaskede hænder i fuld offentlighed inden middagen.

Fiskeri- og Søfartsmuseet

Havnerenovering

Fiskeri- og Søfartsmuseets frilandsudstilling blev grundlagt i slutningen af 1980'erne, en periode præget af voldsomme forandringer inden for fiskeri og søfart. Gennem opbygningen af forskellige maritime miljøer søger museet at fastholde aspekter af livet langs de danske kyster med hovedvægt på de maritime erhverv i perioden ca. 1920-1970, og der er hentet en lang række bygninger og fartøjer til museet suppleret med enkelte rekonstruktioner. I disse rammer demonstreres en række af de gamle maritime håndværk, således at ikke blot de fysiske rammer, men også det arbejde, der fandt sted inden for disse

Havnen i Fiskeri- og Søfartsmuseets frilandsudstilling. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

Der Hafen in der Freilichtausstellung des Fischerei- und Seefahrtsmuseums.

Fra indvielsen af den nyrenoverede havn på i Fiskeri- og Søfartsmuseets frilandsudstilling. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

Aus der Einweihung des neurestaurierten Hafens in der Freilichtausstellung des Fischerei- und Seefahrtsmuseums.

rammer, fastholdes og formidles til publikum.

Der sker løbende forbedringer og vedligehold af frilandsudstillingen, der er under stadig påvirkning af vind og vejr, men i 2003 måtte der en ekstra indsats til på havneområdet.

Det hidtidige havneanlæg var bygget i slutningen af 1980'erne, og på det tidspunkt valgte man af autenticitetshensyn at bruge originalt bolværk fra Esbjerg havn. Dette træ kunne imidlertid ikke tåle at overgå fra konstant saltvandspåvirkning til at være udsat for luft og regnvand, og kajanlægget trængte derfor til en gennemgribende renovering af hensyn til såvel områdets fremtræden som publikums sikkerhed og den nødvendige arbejdskørsel. Renoveringen omfattede nedtagning af det gamle bolværk og montage af nyt, herunder det nødvendige betonarbejde.

Renoveringen blev gennemført med økonomisk støtte fra J. L. Fondet, Esbjerg Fonden, Lida og Oskar Nielsens Fond, Claus Sørensens Fond, Viking Life-Saving Equipment A/S og Sydbank Sønderjyllands Fond, og den nyrenoverede havn blev indviet den 7. december i forbindelse med det årlige julemarked på museet.

Nordsøens fyr og fyrskibe

I juni 2004 slog Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg dørene op til udstillingen »Lys omkring Nordsøen«. Udstillingen fortæller historien om fyr og fyrskibe fra middelalderen til det 20. århundrede set fra de otte lande, som omkranser Nordsøen – fra Norge i nord til Frankrig i syd. I århundreder sejlede skibe hovedsagelig om dagen, hvor søfolkene kunne se kysten og have landkending, mens de holdt udkig efter farlige rev og sandbanker. Kun på åbent hav kunne man tage risikoen og sejle i nattemørket. Efterhånden som den internationale skibsfart tog til i omfang, fik skibene behov for også at kunne sejle langs kysterne og gå ind og ud af havne i mørket. Men hvis man ville manøvrere sikkert på alle tider af døgnet, krævede det, at der langs kysterne og ved havnene blev opført fyr, som skibsførerne kunne navigere efter.

Udbygningen af fyr ved Nordsøen begyndte så småt med hansestædernes dominans i 1200-tallet, men det varede længe før kysterne for alvor blev oplyst. 1800-tallet var Nordsøfyrenes storhedstid, da den industrielle revolution og kolonialismen bevirkede en voldsom vækst i handelssøfarten, og fyr efter fyr blev opført på klinter og næs og ved

Lindesnes fyr på Norges sydspids, hvor Skagerrak og Nordsøen mødes. Norges første fyr blev tændt på Lindesnes i 1725, og det nuværende fyr var bemandet frem til 2003. Foto: Lindesnes Lighthouse Society.

Der Feuerturm von Lindesnes auf der Südspitze Norwegens, wo sich das Skagerrak und die Nordsee treffen. Der erste Feuerturm wurde auf Lindesnes im Jahre 1725 eingeschaltet, und der jetzige Feuerturm war bis 2003 bemannt.

indsejlinger til de store havne. Teknologien udviklede sig fra de oprindelige kulbaserede fyr over olie til senere gas og elektricitet som energikilder.

Fra midten af 1800-årene blev fyrene på land suppleret af fyr til havs, da fyrskibe i stort tal blev lagt ud for at markere banker og rev nær de store sejlruter, og frem til 1970'erne var driften af fyr og fyrskibe en uvurderlig støtte for skibsfarten i hele Nordsøområdet.

Den danske Nordsøkyst syd for Skagen henlå i mørke indtil Hanstholm fyr blev bygget i 1843. I de næste 100 år opførtes en lang række fyr, og det første fyrskib til markering af Horns Rev blev udlagt i 1878.

I slutningen af 1900-tallet lakkede det imidlertid mod enden for en stor del af fyrene, da skibsfarten efterhånden gik over til elektroniske og satellitbaserede navigationssystemer. Behovet for fyrskibe og fyr faldt drastisk; fyrene blev slukket og adskillige fyrskibe ligger i dag som museumsskibe i havne omkring Nordsøen, såvel i Esbjerg som i byer som Bremerhaven, Antwerpen og Hull.

I udstillingen kan man ud over den spændende historie om Nordsøens fyr og fyrskibe se eksempler på de imponerende fyrlinser, som er blevet brugt i Danmark. De er i denne anledning hjemlånt til Fiskeri- og Søfartsmuseet fra Farvandsvæsenets fyrtjeneste i Korsør. En klokke fra Drogden fyrskib i Øresund illustrerer, hvordan fyrskibe også i tåge og regn kunne være en hjælp for skibsfarten, og vover man sig ind i udstillingens

Fra udstillingen om Nordsøens fyr og fyrskibe. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

Aus der Ausstellung von den Feuertürmen und Feuerschiffen der Nordsee.

mørkelagte afdeling, kan man selv få en lille smagsprøve på, hvordan en indsejling til Esbjerg i 2004 kan foretages i bælgmørke ved hjælp af ledefyr og vinkelfyr.

Udstillingen vises frem til begyndelsen af februar 2005. I forbindelse med udstillingen er udgivet en engelsksproget bog med titlen *North Sea Lights*. Bogen kan købes i Fiskeri- og Søfartsmuseets kiosk for 148 kr. Udstilling og bog er produceret af Fiskeri- og Søfartsmuseet i samarbejde med *Maritime Museums Network*. Netværket af maritime museer er et led i det kulturelle samarbejde mellem en række byer omkring Nordsøen, *Association of North Sea Cities*.

Grindsted-Vorbasse Museum

Udstillinger

Vorbasse Museum viste i sommeren 2003 vandreudstillingen *Tørklæder er hovedsagen*. Som forventet satte denne udstilling fokus på tørklæder. I efteråret vistes derimod en særudstilling, hvor titlen var mere kryptisk – *10 vinde og skæve væsener*. Udstillingen viste skulpturer af billedkunstneren Peter Ambeck-Madsen. Årets sidste udstilling var en kombination af kulturhistorie og nutidig aktivitet. Igennem en uge fremstillede børn fra Vorbasse Skole nye juleklip, mens museet stod for oplæsning og fortælling om julens traditioner. I de følgende dage blev de nye klip udstillet sammen med gamle juleklip fra museets magasin. I påsken 2004 blev julearrangementet gentaget, nu i stedet med påsken som tema.

Grindsted Museum viste allerede i påsken 2003 en udstilling om påsketraditioner med nye og gamle påskeklip. Fra den 3. juli 2003 og året ud vistes særudstillingen *Grindsted Sygehus 100 år*. Med et udvalg af instrumenter, apparater og fotografier vistes sygehusets afhængighed af forskningen og den teknologiske udvikling. Teknologiens voksende betydning afspejles også i sammensætningen af personalegruppen, der tidligere rummede personale til især pleje af de syge og i mindre grad til egentlig behandling. I dag er det specialister, der møder patienterne, som udskrives efter få dage.

Museumsgården Karensminde fik ikke en ny udstilling i 2003, og så alligevel. – Karensmindes smedje er en kopi af smedjen i

Kærbæk Smedje ved Museumsgården Karensminde blev i 2003 udvidet med det samme areal, som originalen i Kærbæk blev udvidet med for mange år siden. I Grindsted bliver det nye areal under tag anvendt til publikumsfaciliteter. På billedet takker nu forhenværende museumschef Mogens Hansen for det nye bygningsværk. Foto: Holger Villumsen.

Kærbæk Schmiede bei dem Museumshof Karensminde wurde im Jahre 2003 erweitert. Auf dem Bild dankt der jetzt ehemalige Museumsleiter Mogens Hansen für das neue Gebäude.

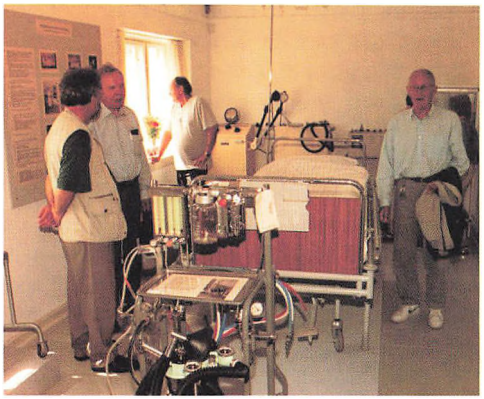

Fra åbningen af særudstillingen »Grindsted Sygehus 100 år« på Grindsted Museum den 3. juli 2003. Foto: Holger Villumsen.

Aus der Eröffnung der Sonderausstellung »Grindsted sygehus 100 år« auf Grindsted Museum am 3. Juli 2003.

Kærbæk. Den originale smedje i Kærbæk blev oprindelig bygget med ét eneste beboelsesrum, og senere blev huset udvidet med en lidt større beboelsesdel. Kopismedjen ved Museumsgården Karensminde var opført i samme udførelse som den første smedje i Kærbæk, men i 2003 blev den udvidet med samme areal som originalen. I den nye tilbygning er der indrettet moderne toiletter til publikum, inklusive handicaptoilet, og der er baderum til museets personale. Frivillige fra Karensmindes Venner har opført det nye bygningsværk, der af formanden Elna Sørensen blev overdraget til Grindsted-Vorbasse Museum.

Besættelsessamlingen i kælderen under Vestre Skole blev lukket ved årsskiftet 2003/04. Byrådet i Grindsted valgte i efteråret 2003 under forhandlingerne om budget 2004 ikke at afsætte midler til nybyggeri til Besættelsessamlingen. Museets bestyrelser bringer sagen tilbage til forhandlingsbordet i 2005, når budget for 2006 skal behandles. Indtil disse fremtidsplaner finder en løsning, er der fra den 6. juni 2004 en udstilling på *Grindsted Museum* om Besættelsestiden på Grindsted-egnen.

Aktiviteter

Museets aktiviteter for publikum foregår især på Museumsgården Karensminde, hvor vi takket være en stor indsats fra Karensmindes Venner kan tilbyde mange arrangementer. Det kombinerede *Historisk Dyrskue & Veteranstævne* for gammel teknik trak igen i 2003 mange besøgende. Især kom der mange flere nye udstillere af teknik.

Besættelsessamlingen havde i sit sidste år på Vestre Skole tre arrangementer. Den 17. maj blev bogen *Fange nr. 69109 i Neuengamme* udgivet. 60-årsdagen for ophøret af Samarbejdspolitikken med den tyske besættelsesmagt og indførelsen af den militære undtagelsestilstand den 29. august 1943 blev markeret med et kombineret foredrag og rundvisning ved museumsinspektør Holger Villumsen, der også stod for den sidste rundvisning i Besættelsessamlingen under *Kulturnatten* i Grindsted den 25. oktober 2003.

Aktiviteterne foregår ikke kun på museets egne adresser. I 2003 blev der tilbudt en cykeltur på jernbanebanestierne nord for Grindsted og en kanotur på Ansager Å. Igennem flere år har nu forhenværende museumschef Mogens Hansen givet rundvis-

Knapstrupper hest fremvises i ringen under det historiske dyrskue 2003 på Museumsgården Karensminde. Foto: Holger Villumsen.

Knapstrupper Pferd wird während der geschichtlichen Tierschau 2003 auf dem Museumshof Karensminde auf dem Platz gezeigt.

ninger i egnens kirker. I 2003 var turen kommet til Urup og Nollund Kirker, der begge er unge filialkirker af Grindsted Kirke.

Undersøgelser og forskning

Grindsted-Vorbasse Museum arrangerede i 2003 for femte år i træk en byvandring, dette år i Vesterbrogade. Byvandringerne begyndte 1999 i Borgergade, hvor den viste sig at være et særdeles populært initiativ med omkring 80 deltagere. Succesen så vi som en opfordring til at fortsætte i Vestergade, Nørregade og Jernbanegade. Vi har nu været igennem de fem gader, der mødes på Torvet. Hver vandring var en kærkommen anledning til at kortlægge og undersøge samtlige huse i gaden. Her er indsamlet mange gode data til brug i fremtidig formidling i udstilling eller bogform om byens historie. Grindsted er en ung by, der især fik næring til vækst fra jernbanerne. Med en så ung by er det muligt at finde data om stort set alle huse. Under selve byvandringerne opstår de mest spændende øjeblikke som regel, når vi taler om huse, der er forsvundet fra gadebilledet. Det var der navnlig lejlighed til i Vesterbrogade nord for åen, hvor sygehuset og nye parkeringspladser har ændret bybilledet totalt.

Industriel teknologi har efter ca. 1850 forandret det danske samfund særdeles vidtgående, ligesom det også er sket i resten af Europa og verden. Kulturlandskab, bygninger, samfundet og menneskenes måde at leve og tænke på er blevet forandret meget. Kendskab til fortidens kulturarv øger også fra dette område vor evne til at handle i nutiden for at forme fremtiden. Navnlig er der gode muligheder for driftige byråd til at optimere byerne til ny fremgang på basis af allerede præsterede resultater. Dynamik og tradition kan være en ganske produktiv kombination.

Kulturarvsstyrelsen har iværksat projektet *Industrikulturens År*, for at igangsætte nye formidlingsinitiativer på museerne og for at udbrede kendskabet til museer med ressourcer på området. 2007 er udset til at blive industrikulturens år. I øjeblikket arbejder museerne landet over på at finde 25 industriminder, der kan stå som en slags nationale »fyrtårne« for industrikulturens tid – efter at vi har bevæget os videre ind i informationssamfundet. Der behøver ikke være tale om bygninger, der endnu findes i landskabet, men det vil naturligvis hjælpe ret meget på mulighederne, hvis de gør! Også i Ribe Amt arbejder museerne sammen om denne opgave. Fra Grindsted-Billund-egnen har vi peget på Andels-Klædefabriken fra 1891, Grindstedværket fra 1924, svineslagteriet fra 1930, Grindsted Elværk fra 1912 og Lego, der har fremstillet legetøj siden 1932, men blev grundlagt som tømrerforretning allerede i 1895. Uanset udvælgelsen i Kulturarvsstyrelsen er disse og en række andre virksomheder en basal del af vor lokale industrihistorie.

Stationsbyer og industri er nært forbundne. Her er mange emner at afdække også på Grindsted-Billund-egnen.

Museet på Sønderskov

Udgravningen af Skelhøj

Den fredede bronzealderhøj Skelhøj vest for Tobøl bliver udgravet efter alle kunstens regler. Med betydelig økonomisk støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd startede udgravningen i 2002, og den blev videreført i en lang kampagne i sommeren 2003. Udgravningen ledes af cand. phil. i forhistorisk arkæologi, Mads Holst, i et tæt samarbejde mellem Nationalmuseet, Moesgaard, Lejre, Københavns Universitet og Museet på Sønderskov.

Højen har oprindelig været omkring 30 meter i diameter og omkring 7 meter høj – altså en af de mere gigantiske høje fra den ældre bronzealder. Udgravningen har markeret en række metodiske nybrud, hvor der anvendes en avanceret digital fotografisk teknik, som danner basis for opmåling og dokumentation af højkonstruktionen. Det er således lykkedes at iagttage højens konstruktionsstadier, og det er nu muligt at beskrive

Talrige grupper, skoleklasser og andre besøgende har med stor interesse besøgt udgravningen. Meget vedholdende kom der hver torsdag aften et stort antal besøgende til de offentlige rundvisninger.

Zahlreiche Gruppen, Schulklassen und andere Besucher haben mit grossem Interesse die Ausgrabung besucht. Ständig kamen jeden Donnerstag Abend eine grosse Anzahl Besucher zu den öffentlichen Führungen.

hele forløbet fra centralgravens anlæg til den færdige græs- og lyngtørvshøj. Højen repræsenterer kun en enkelt begravelse, og det er muligt at påvise byggeramper og flere arbejdsdelinger af velafgrænsede højafsnit, indtil den runde kuplede høj stod færdig med en fodafsats og den massive randstenskæde. Desværre bekræftede udgravningen i 2003, at centralgraven i nyere tid – måske engang i 1800-tallet – var blevet plyndret og stærkt forstyrret. Der var kun sparsomme rester af en trækiste støttet af stenindramning. Alligevel repræsenterer højen en meget betydningsfuld historie, idet der er tilvejebragt utrolig mange oplysninger om konstruktionen og forklaringer på dannelsen af egekistehøjenes jernlag i højkernen. Der er også hjemtaget talrige prøver med botaniske og biologiske spor, som nu underkastes en nærmere undersøgelse. Udgravningen afsluttes i sommeren 2004.

Ladelund Mælkeriskole

I 2003 har museet ved museumsinspektør Linda Klitmøller indledt en omfattende undersøgelse af Ladelund Mælkeriskoles betydning for danske mejeribrug. Målet er en bog om mejeribrugets uddannelser eksemplificeret ved Mælkeriskolen på Ladelund Landbrugsskole.

Til den første del af undersøgelsen har museet modtaget støtte fra Dansk Mejeriforening, og i december 2003 fik museet 50.000 kr. fra Farumgaardfonden til en videreførelse af projektet. Undersøgelsen falder indenfor rammerne af Kulturarvsstyrelsens store tre-årige satsning på industrisamfundets kulturarv.

Udstillingen om Mosegaard

Særudstillingen »Lautrupperne på Estrupgaard – en familiesaga«, der blev vist på Sønderskov i 2001, fik i 2003 en opfølger med udstillingen »Mosegaard«.

Udstillingen om Lautrupperne handlede om en herremandsfamilie gennem flere generationer på en af de lokale herregårde. Nu blev egnens historie formidlet fra en lidt anden vinkel, idet den nye udstilling handlede om en families liv på en lokal bondegaard.

I slutningen af 1700-årene udstykkede herremanden på Estrupgaard det meste af bøndergodset samt dele af herregårdens egen jord og solgte de udstykkede ejendomme til selveje. En af ejendommene blev købt af Eskild Hansen, der var søn af en fæstebonde under Sønderskov. Han blev den første ejer af den nye selvejende bondegård Mosegaard, der i fire generationer blev drevet af medlemmer af hans familie, fra 1797 til 1947.

I udstillingen fulgte publikum familiens historie på Mosegaard og i lokalsamfundet. Takket være den store veneration for familiens historie blandt efterkommerne Aksel og Karen Jensen er der bevaret et stort antal genstande, billeder og erindringer fra familiens tid på gården. De udstillede genstande og billeder bestod hovedsagelig af indlån og tidligere donationer fra disse to personer suppleret med en række genstande og billeder fra museets egen samling.

Udstillingen om Mosegaard, der åbnede den 23. maj, blev stående hele året ud. Efter nedtagningen i 2004 skete der det glædelige, at et stort antal af de indlånte genstande i udstillingen blev doneret til museet. Genstandene blev doneret dels af Aksel Jensen dels af arvingerne til Karen Jensen, der desværre døde i efteråret 2003 efter flere måneders sygdom.

Tableau fra udstillingen om Mosegaard.

Tableau aus der Ausstellung über Mosegård.

Historisk-kulinariske temaaftener

Den af museet indrettede Restaurant Herregårdskælderen i Sønderskovs middelalderlige kælderanlæg giver museet rige muligheder for at formidle ældre tiders madvaner og kogekunst for publikum på en pædagogisk måde.

I 2002 afholdt museum og restaurant som et fælles projekt tre historisk-kulinariske temaaftener, hvor museet stod for den kulturhistoriske formidling og restauranten for de kulinariske indslag. Det overordnede tema for de tre aftener, der blev afholdt i maj, august og oktober, var henholdsvis »Fisk og skaldyr«, »Herregårdens husdyr og urtehave« samt »Vildt«.

Ved temaaftenerne gav museets formidlere en række mindre foredrag indenfor udvalgte emner i kogekunstens kulturhistorie, medens restauranten serverede historiske retter, der passede til indholdet i foredragene. Retterne blev hovedsagelig udvalgt blandt opskrifter i historiske kogebøger fra 16-, 17- og 1800-tallet.

Gæsterne sad til bords i kælderens store overhvælvede rum, hvor der udover koge-

Musik og servering under en af de kulinariske temaaftener.

Musik und Servieren während eines der kulinarischen Themenabende.

kunstens historie også blev fortalt om emner som bordskik og borddækning gennem tiderne. Under middagen blev gæsterne underholdt med levende klassisk musik, der gav den rette stemning ved indtagelsen af de historiske retter.

De kulinariske temaaftener blev modtaget så godt blandt publikum, at vi besluttede at afholde to yderligere temaaftener i 2004, med temaerne »Kogekunsten i 1700-tallet« henholdsvis »Jagt og fiskeri«. Den første af aftenerne blev afholdt i begyndelsen af juni måned, den anden bliver afholdt tirsdag den 12. oktober.

Aktiviteter

Gennem årene har museet fået adskillige opfordringer til at holde et åbenthusarrangement om aftenen. Dette ønske blev i efteråret opfyldt, idet museet afholdt »*Sønderskov by Night*«, hvor koncerter, omvisninger og historiefortællinger afløste hinanden i løbet af et tre timers aftenarrangement.

Som medlem af foreningen Danske Slotte og Herregårde deltog museet i efterårsferien i det landsdækkende projekt »*Åbne Slotte og Herregårde 2003*«. Ideen med dette projekt var at øge offentlighedens opmærksomhed på de Danske Slotte og Herregårde ved at afholde en uges festival, hvor foreningens medlemmer holdt åbent for publikum og afholdt arrangementer. På Sønderskov blev der oprettet en række aktivitetsstationer forskellige steder på Sønderskovs areal. Her blev der fortalt om livet på herregårdene i gamle dage, og publikum fik lov til at prøve en række aktiviteter, der hørte til gøremålene på en herregård.

Museet har planer om at intensivere inddragelsen af Sønderskovs meget velbevarede herregårds-landskab i formidlingen. Som et led i disse planer blev der i sensommeren 2003 afholdt arrangementet »*Sensommervandring i herregårdslandskabet*«. Her blev publikum ført rundt til en række af de spor, herregårdslivet har sat i landskabet omkring Sønderskov, medens der blev fortalt om emner som dyrehaver, kirkegang, hoveri, mergling, markskel, dræning, skovbrug og karpedamme.

Ved en af aktivitetsstationerne i efterårsferien blev der stegt rådyrskød ved det store ildsted i Sønderskovs have.

An einer der Aktivitätsstellen wurde in den Herbstferien Rehbraten auf dem grossen Feuer in Sønderskovs Garten gebraten.

Ribe Kunstmuseum

Året 2003 blev godt for Ribe Kunstmuseum. Der er udarbejdet en handlingsplan, hvor der først og fremmest blev sat ind overfor formidling. I løbet af året er der lavet konkrete politikker for formidling, udstillinger og erhvervelser.

På formidlingsområdet er der lavet en målrettet indsats med PR-virksomhed, hjemmeside, formidling overfor skolebørn, gratis adgang i november og december, månedens billede, familie- og søndagsomvisninger m.m.

Der er indrettet børnerum, og en børneklub er kommet nærmere en realisering. Den øgede aktivitet har heldigvis haft en god virkning på besøgstallet, og det ser ud til, at nedgangen for alvor er vendt til fremgang.

Med hensyn til statsanerkendelsen skal museet oppebære mindst 1,2 mio. i ikke-statslige tilskud for 2004. Dette beløb kom vi op på i 2003 i kraft af tilskud fra fonde og legater, medlemstilskud og de kommunale og amtslige tilskud. På trods af den særdeles rige samling, er museet dog blandt de museer i Danmark, der har den ringeste økonomi, og dermed er vi også et af de museer, der har den dårligste bemanding.

At museets samling er i høj kurs ses bl.a. af de mange låneanmodninger. I 2003 bidrog Ribe Kunstmuseum bl.a. til den prestigefyldte Eckersberg-udstilling på National Gallery of Art, Washington, USA med hele to værker af den kendte, danske guldalderkunstner.

Der forestår mange vigtige opgaver fremover. Kommunen har foretaget en gennemgang af museumsbygningen, og den viser med al tydelighed, hvor presserende en renovering er. Dette gælder såvel hovedbygning, havemur som havepavillon. Skal samlingen bevares, må der sættes ind nu.

Museerne i Ribe Amt

Den antikvariske Samling
Sekretariat, Overdammen 12, 6760 Ribe
Tlf.: 76 88 11 22. Fax: 76 88 11 35
Mail: asr@asr-ribe.dk

Ribes Vikinger
Odins Plads 1, 6760 Ribe
Tlf.: 76 88 11 22. Fax: 76 88 11 66
Hjemmeside: www.ribesvikinger.dk
Mail: info@ribesvikinger.dk
Åbningstider:
1/4-30/6: alle dage 10-16
1/7-31/8: alle dage 10-18, on 10-21
1/9-31/10: alle dage 10-16
1/11-31/3: ti-sø 10-16

Quedens Gaard
Overdammen 10, 6760 Ribe
Midlertidigt lukket

Det gamle Rådhus
von Støckens Plads, 6760 Ribe
Åbningstider:
15/5-31/5: ma-fr 13-15
1/6-31/8: alle dage 13-15
1/9-15/9: ma-fr 13-15

Esbjerg Kunstmuseum
Havnegade 20, 6700 Esbjerg
Tlf.: 75 13 02 11. Fax: 75 12 68 12
Åbningstider:
Alle dage 10-16

Esbjerg Museum
Torvegade 45, 6700 Esbjerg
Tlf.: 75 12 78 11. Fax: 75 13 59 49
Hjemmeside: www.esbjergmuseum.dk
Mail: esm@esbjergmuseum.dk
Åbningstider:
1/6-31/8: alle dage 10-16
1/9-31/5: ti-sø 10-16

Esbjerg Vandtårn
Havnegade 22, 6700 Esbjerg
Åbningstider:
1/6-15/9: alle dage 10-16
16/9-31/10: lø-sø 10-16
1/11-31/3: lukket
1/4-31/5: lø-sø 10-16
uge 42: alle dage 10-16

Fiskeri- og Søfartsmuseet
Tarphagevej 2, 6710 Esbjerg V
Tlf.: 76 12 20 00. Fax: 76 12 20 10
Hjemmeside: www.fimus.dk
Mail: fimus@fimus.dk
Åbningstider:
1/7-31/8: alle dage 10-18
1/9-30/6: alle dage 10-17

Grindsted-Vorbasse Museum
Sekretariat, Borgergade 25, 7200 Grindsted
Tlf.: 79 72 74 90. Fax: 75 31 03 99
Mail: museum@grindsted.dk

Museumsgården Karensminde
Morsbølvej 102, 7200 Grindsted
Tlf.: 75 31 01 66
Åbningstider:
1/4-30/4: lø-sø 13-17
1/5-30/9: ti-sø 13-17
1/10-31/10: lø-sø og efterårsferien 13-17
Samt efter aftale

Vorbasse Museum
Kirkegade 3, 6623 Vorbasse
Tlf.: 75 33 37 17
Åbningstider:
1/4-30/4: lø-sø 13-15
1/5-30/9: ti-sø 13-15
1/10-31/10: lø-sø og efterårsferien 13-15
Samt efter aftale

Grindsted Museum
Borgergade 27, 7200 Grindsted
Tlf.: 75 31 01 66
Åbningstider:
1/4-30/4: lø-sø 13-15
1/5-30/9: ti-sø 13-15
1/10-31/10: lø-sø og efterårsferien 13-15
Samt efter aftale

Ribe Kunstmuseum
Sct. Nicolaj Gade 10, 6760 Ribe
Tlf.: 75 42 03 62. Fax: 75 42 21 82
Hjemmeside: www.ribe-kunstmuseum.dk
Mail: info@ribe-kunstmuseum.dk
Åbningstider:
1/9-30/6: ti-sø 11-16
1/7-31/8: ti-sø 11 - 17
Lukket årets første 6 uger

Museet på Sønderskov
Egnsmuseum for Holsted, Brørup & Vejen
Sønderskovgårdsvej 2, 6650 Brørup
Tlf.: 75 38 38 66. Fax: 75 38 38 65
Hjemmeside: www.sonderskov.dk
Mail: post@sonderskov.dk
Åbningstider:
ti-sø 11-16
Vinterlukket 20/12-31/1

Museet for Varde By og Omegn
Lundvej 4, 6800 Varde
Tlf.: 75 22 08 77. Fax: 75 22 07 16
Hjemmeside: www.vardemuseum.dk
Mail: vam@vardemuseum.dk
Åbningstider:
Alle dage: 12-17
Lukket 24-25/12 og 31/12-1/1

Jugendhuset i Varde
Lundvej 39, 6800 Varde
Tlf.: 75 22 15 18.
Åbningstider:
1/11-30/4: 11-15
1/5-31-10: 11-17
Lukket 24-25/12 og 31/12-1/1

Varde Artillerimuseum
Vestervold 11, 6800 Varde
Tlf.: 75 22 15 94
Åbningstider:
1/11-31/1: Lukket
1/2-30/4: 11-15
1/5-31/10: 11-17
Lukket 24-25/12 og 31/12-1/1

Blåvandshuk Egnsmuseum
Kirkegade 1, 6840 Oksbøl
Tlf.: 75 27 21 59
Åbningstider:
15/6-15/9: alle dage 14-17
Hele året: to og sø 14-17
Efterårsferie: sø-sø 14-17
Påskeugen: sø-sø 14-17

Ravmuseet
Vestergade 25, 6840 Oksbøl
Tlf.: 75 27 07 03
Åbningstider:
1/11-30/4: 11-16
1/5-31/10: 11-17
Lukket 24-25/12 og 31/12-1/1

Tirpitz-stillingen
Tane Hedevej, 6857 Blåvand
Tlf.: 75 27 84 27
Åbningstider:
1/11-30/4: 11-16
1/5-31/10: 11-17
Lukket 24-25/12 og 31/12-1/1

Blåvand Museum
Blåvandvej, 6857 Blåvand
Tlf.: 75 22 08 77
Åbningstider:
1/6-14/6: lø-sø 14-17
15/6-15/9: alle dage 14-17
Efterårsferie: sø-sø 14-17
Påskeugen: sø-sø 14-17

Blåvand Redningsbådsmuseum
Fyrvej 25, 6857 Blåvand
Tlf.: 75 22 08 77
Åbningstider:
1/6-30/6: lø-sø 15-17
1/7-31/8: alle dage 15-17
Efterårsferie: sø-sø 15-17
Påskeugen: sø-sø 15-17

Blaabjerg Egnsmuseum
Sønder Allé 21, 6830 Nr. Nebel
Tlf.: 75 28 71 18
Åbningstider:
15/6-15/9: alle dage 14-17
16/9-14/6: sø 14-17
Efterårsferie: sø-sø 14-17
Påskeugen: sø-sø 14-17

Hvalhuset i Nymindegab
Vesterhavsvej 290, 6830 Nr. Nebel
Tlf.: 75 22 08 77
Åbningstider:
Alle dage døgnet rundt

Nymindegab Redningsbådsmuseum
Redningsvejen, 6830 Nr. Nebel
Tlf.: 75 22 08 77
Åbningstider:
1/6-30/6: lø-sø 15-17
1/7-31/8: alle dage 15-17
Efterårsferie: sø-sø 15-17
Påskeugen: sø-sø 15-17

Vejen Kunstmuseum
Østergade 4, 6600 Vejen
Tlf.: 75 36 04 82
Hjemmeside: www.vejenkunstmuseum.dk
Mail: museum@vejenkommune.dk
Åbningstider:
Hele året: ti-fr 10-16, lø-sø 11-17

Ølgod Museum
Kulturhuset, Vestergade 5-7, 6870 Ølgod
Tlf.: 75 24 50 11. Fax: 75 24 63 30
Mail: post@oelgodmuseum.dk
Åbningstider:
Hele året: ti-sø 14-17

Hjedding Mejerimuseum
Hjeddingvej 2, 6870 Ølgod
Åbningstider:
1/6-30/6: sø 14-17
1/7-31/7: lø-sø 14-17
1/8-15/9: sø 14-17

Hodde Skolemuseum
Letbækvej v/ Hodde Kirke, 6862 Tistrup
Åbningstider:
1/6-30/6: sø 14-17
1/7-31/7: lø-sø 14-17
1/8-15/9: sø 14-17

Ølgod gamle Vandværk
Egknudvej/Tårnvej, 6870 Ølgod
Åbningstider:
1/4 til og med uge 42: 10-16

Konservering og administration

Konserveringstjensten for Museerne i Ribe og Ringkøbing Amter
Vestergade 5-7, 6870 Ølgod
Tlf.: 75 24 56 44. Fax: 75 24 64 57
Mail: kons@kons-krr.dk

Ribe Amts Museumsråd
Kulturhuset, Vestergade 5-7, 6870 Ølgod
Tlf.: 75 24 50 11. Fax: 74 24 63 30
Mail: ram@oelgodmuseum.dk

Museer associeret Ribe Amts Museumsråd

Bramming Egnsmuseum
Pederstræde 4, 6740 Bramming
Tlf.: 75 17 29 28
Åbningstider:
Hele året: ti, to og sø 13-16
Samt efter aftale

Fanø Flisesamling
Nannas Stue, Sønderland, Sønderho,
6720 Fanø
Tlf.: 75 16 44 29
Hjemmeside:
www.fondengamlesonderho.dk
Åbningstider:
I spisestedet Nannas Stues åbningstid.
Samt efter aftale

Fanø Kunstmuseum
Nordland 5, Sønderho, 6720 Fanø
Tlf.: 75 16 40 44
Hjemmeside: www.fanoekunstmuseum.dk
Åbningstider:
1/4-31/10: ti-sø 14-17
Samt efter aftale for grupper

Fanø Museum
Skolevej 2, Nordby, 6720 Fanø
Tlf.: 75 16 61 37
Åbningstider:
29/3-3/4: ma-lø 10-13
1/6-30/6: ma-lø 10-13
1/7-31/8: ma-fr 11-16, lø 10-13
1/9-15/9: ma-lø 10-13
18/10-23/10: ma-lø 10-13

Fanø Skibsfarts- og Dragtsamling
v. Anny Sørensen, Kallesbjergvej 4B
6720 Fanø
Tlf.: 75 16 22 72, 75 16 35 45 sekretariat
Åbningstider:
1/5-30/9: ma-sø 11-16
1/10-30/4: ma-lø 11-13

Hannes Hus
Østerland 7, Sønderho, 6720 Fanø
Tlf.: 75 16 44 29
Åbningstider:
1/6-30/6: on, lø og sø 15-17
1/7-31/8: alle dage 15-17
1/9-30/9: on, lø og sø 15-17
Samt efter aftale for grupper

Mandøhuset
Mandø Byvej 5, Mandø, 6760 Ribe
Tlf.: 75 44 60 52
Åbningstider:
45 min. før Mandøbussens afgang
Samt efter aftale

Sønderho gl. Redningsstation
Sønderho Strandvej, Sønderho, 6720 Fanø
Tlf.: 75 16 44 29
Hjemmeside:
www.fondengamlesonderho.dk
Åbningstider:
1/6-31/8: lø-sø 15-17
Samt efter aftale for grupper

Sønderho Mølle
Vesterland, Sønderho, 6720 Fanø
Tlf.: 75 16 44 29
Hjemmeside:
www.fondengamlesonderho.dk
Åbningstider:
1/6-30/6: on, lø og sø 15-17
1/7-31/8: alle dage 15-17
1/9-30/9: on, lø og sø 15-17
Samt efter aftale for grupper

Vestjyllands Kunstmuseum
Janus Bygningen, Lærkevej 25, 6862
Tistrup
Tlf.: 75 29 98 25
Åbningstider:
I forbindelse med Vestjysk Kunstforenings
skiftende udstillinger

Lille vejviser til museerne i Ribe Amt.

Small guide to the museums in the County of Ribe.

Mark og Montre

Årbog for Ribe Amts museer

2004

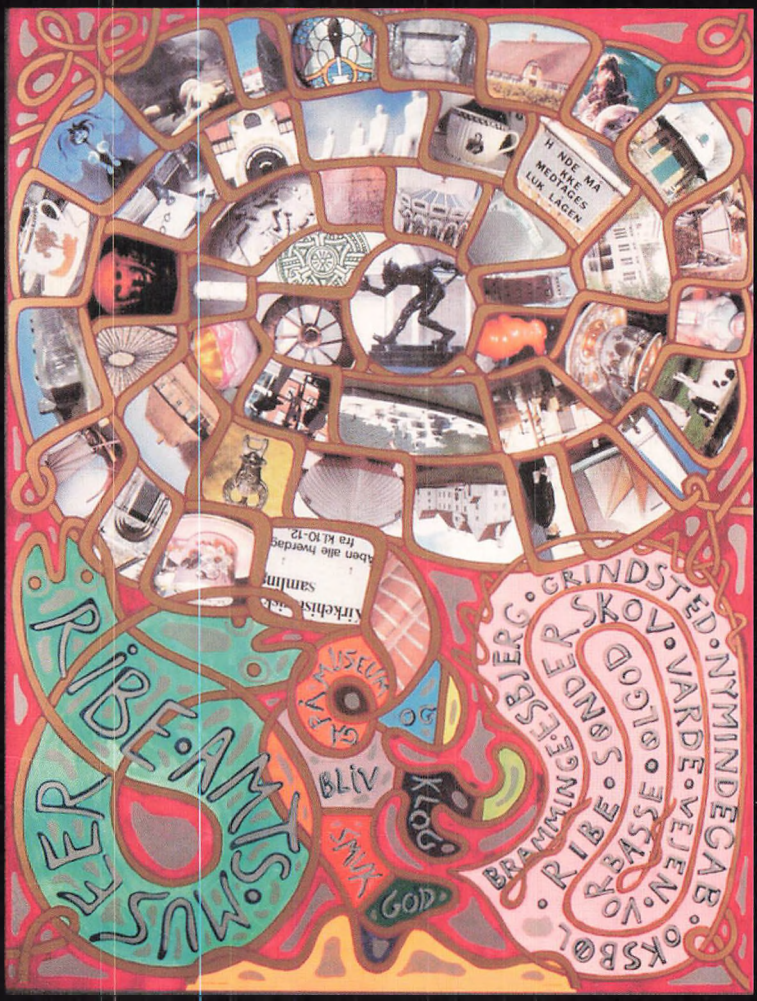

ISBN 87-987624-5-1